

Biblioteca Națională de **ISTORIE**

Nicolae-Șerban Tanașoca

Balcanologi și
izantinisti români

Lucrare apărută cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor

© Editura Fundației PRO
București, România, 2002

ISBN: 973-8434-03-3

Toate drepturile rezervate Editurii Fundației PRO.
Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată în scopul comercializării
fără permisiunea scrisă a Editurii Fundației PRO.
Drepturile de distribuție în străinătate aparțin în exclusivitate
Editurii Fundației PRO.

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

BALCANOLOGI ȘI BIZANTINIȘTI ROMÂNI

Editura Fundației PRO

Redactor: Lucia CRĂCIUN
Tehnoredactor: Carmen ARBĂNAȘ
Corector: Ovidiu VITAN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
TANAȘOCA, NICOLAE-ȘERBAN
Balcanologi și bizantiniști români / Nicolae Șerban
Tanașoca – București: Editura Fundației Pro, 2002
p. : cm.
Bibliogr.
ISBN 973-8434-03-3

930

SUMAR

CUVÂNT ÎNAINTE

Despre sensul și rosturile balcanologiei 7

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI 17

GEORGE MURNU (1868-1957)

Un istoric al românilor balcanici 19

Ioan I. Bogdan și George Murnu în scrisori 81

NICOLAE BĂNESCU (1878-1971)

Bizanțul văzut de la Dunărea de Jos 93

THEODOR CAPIDAN (1879-1953)

Istoria în viziunea unui lingvist 118

VICTOR PAPACOSTEA (1900-1962)

O viață dedicată balcanologiei și solidarității balcanice 159

.

CUVÂNT ÎNAINTE

Despre sensul și rosturile balcanologiei

Balcanologia, știința dedicată cunoașterii Peninsulei Balcanice sau Sud-Est Europene*, poate fi definită ca studiul sistematic, comparat și interdisciplinar al lumii balcanice sau sud-est europene, sub aspectul unității ei în diversitate. Ea este rodul unei îndelungate evoluții a studiilor de geografie, istorie, etnografie și lingvistică balcanică, practicate atât în Europa occidentală, cât și în lumea balcanică însăși. Bizantinistul grec Dionysios Zakynthinos, care i-a schițat, în 1970, istoria, a arătat ce anume datorează

---

* Denumirea de Peninsulă Balcanică a fost lansată de August Zeune (1778-1853), în 1808, sub impulsul acelui curent din gândirea geografică a vremii, inaugurat de Alexander von Humboldt (1769-1859) și Carl Ritter (1779-1859) care tindea la înlocuirea diviziunilor politice și istorice ale globului pământesc cu diviziuni geografice naturale, cărora li se dădeau nume evocând elementele lor cele mai frapante de relief. Lanțul de munți numit de greci Haemus, iar de otomani Balkan (în turcă *balkan* înseamnă pur și simplu «munte») era socotit un astfel de element încă din antichitate. De aici denumirile folosite de Zeune pentru Peninsula Balcanică: *Haemushalbinsel* și *Balkanhalbinsel*. Grecii folosesc curent și azi denumirea Χερσόνησος τοῦ Αἰμοῦ «Peninsula Haemului», în paralel cu τὰ Βαλκάνια, «Balcanii», cu numeroasele lor derivate. Denumirea de Peninsulă Balcanică a fost consacrată de monografia lui Iovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique*, Paris, 1918. Denumirea de Peninsulă Sud-Est Europeană, mai impersonală și mai vagă, a fost preferată de geografii Theobald Fischer (1846-1910), Hermann Wagner (1840-1929), Karl Oestreich (n.1873) și alții, dar nu s-a impus. Din punct de vedere pur geografic, termenii «balcanic» și «sud-est european» sunt, așadar, echivalenți și nu comportă conotații peiorative sau elogioase. Conceptele de Europă sud-estică, Europă centrală, Europă de răsărit au un conținut preponderent politic și cultural și sunt mai recente. Delimitarea acestor din urmă zone pe hartă a făcut și face obiect de nesfârșite controverse între politologi și istorici.

această complexă disciplină științifică treptatei redescoperiri a lumii balcanice de către învățații europeni, pe măsura expansiunii civilizației occidentale către Răsărit și ce anume năzuinței popoarelor balcanice de a-și regăsi și reafirma identitatea, ca națiuni libere, în procesul emancipării lor de sub dominația otomană. În *Introducerea* programatică a revistei internaționale "Balcania", un text mai curând uitat astăzi, ca și în alte pagini teoretice, istoricul român Victor Papacostea a făcut cea mai completă și mai clară expunere a principiilor, metodelor și obiectivelor balcanologiei. Potrivit lui, lumea balcanică constituie un întreg indivizibil, un conglomerat unic în felul său de realități etnice, lingvistice și confesionale diverse, structurate mozaical pe întinsul Peninsulei Balcanice, o familie de popoare unite prin permanente legături istorice și profunde afinități sufletești, care au trăit, în virtutea unui destin comun, în cadențele aceluiasi ritm de dezvoltare. Balcanologia repudiază, principial, abordarea într-o optică exclusiv națională a istoriei și culturii popoarelor balcanice. Ea recomandă, dimpotrivă, investigarea lor într-o perspectivă integratoare, ca părți ale inextricabilului complex uman pe care ele îl constituie. Balcanologia se ocupă cu precădere de fenomene comune întregii lumi balcanice și pune în evidență acțiunea factorilor ei de unitate, fără să nesocotească însă nicidecum factorii de diferențiere națională și regională. Balcanologia este preocupată de evidențierea conținutului balcanic al unor forme de organizare politică și de civilizație, în principiu universale, care s-au impus, succesiv, de-a lungul secolelor, în întreaga Peninsulă, unde au fost prelucrate în chip specific. Balcanologia presupune cu necesitate aplicarea consecventă a metodei comparative în toate domeniile de cercetare – lingvistică, etnografie, folclor, literatură, artă, istorie politică – și impune strânsa cooperare intelectuală între cercetătorii din interiorul și din afara lumii balcanice.

Evidențiind unitatea în diversitate a acestei lumi, preconizând metoda comparativă, perspectiva zonală supranațională și cooperarea intelectuală internațională în cercetarea ei, balcanologia a devenit un factor creator de conștiință și solidaritate balcanică, a dobândit funcții culturale și politice. Ea a argumentat, legitimat și promovat cu mijloacele științei obiective *ideea balcanică*, ideea solidarizării liber consimțite a popoarelor din Balcani, formulată și susținută de oameni de stat ca Ion I.C. Brătianu, Take Ionescu, Nicolae Titulescu, Eleutherios Venizelos, Alexandros Papanastasiou. Ar fi, desigur, o neiertată greșeală să considerăm balcanologia drept simplu instrument cultural de propagandă în favoarea unei nobile utopii politice confederaliste. Ar fi însă o greșeală și mai mare să credem că acest sistem științific complex s-a născut din dorința lumii balcanice de a-și justifica particularismele, din nevoia ei de a-și legitima opțiunea pentru valori proprii,

opozabile eventual valorilor lumii europene occidentale. Balcanologia răspunde pur și simplu nevoii intelectului cunoscător de a se adecva obiectului cercetării sale pentru a-l înțelege. *“Din pricina strânselor lor legături reciproce, popoarele Peninsulei Balcanice trebuie privite întotdeauna, în studiile istoric-etnografice, ca un întreg”* scria, în urmă cu un veac, istoricul vienez Constantin Jireček.

S-a spus cândva, sub impresia violentei ieșiri din indiviziune a națiunilor creștine din Balcani, moștenitoarele defunctului Imperiu otoman, că Peninsula Balcanică ar fi butoiul cu pulbere al Europei, focarul cel mai primejdios de conflagrație continentală. S-ar putea spune, cu mai multă dreptate, cred, că această regiune geografică este “seismograful politic” al Europei, instrumentul cel mai sensibil de înregistrare și măsurare a cutremurelor politice continentale. Căci Peninsula Balcanică a participat, în felul ei, la toate crizele prin care a trecut vreodată sistemul politic european, le-a resimțit acut și le-a trăit dramatic, mai patetic, poate, decât alte regiuni ale continentului. Să ne amintim de violentele conflicte interetnice care au însoțit, aici, “au carrefour des Empires morts”, procesul formării, pe cale revoluționară, a statelor naționale moderne, liberale și democratice. Să ne gândim la convulsiunile stârnite aici de agonia sistemului politic consfințit de Congresul de la Berlin și, o jumătate de veac mai târziu, de criza sistemului politic versaillez. Să reflectăm la consecințele care au decurs, pentru lumea balcanică, din nefastul acord germano-sovietic, generator al celui de al doilea război mondial, în care a fost și ea curând antrenată și la tragicele efecte ale marelui compromis sovieto-occidental, în virtutea căruia Peninsula Balcanică și Europa centrală au fost împărțite în zone de influență și dominație, minuiții definite și riguros respectate timp de aproape cinci decenii. Toate aceste simptome și sechele balcanice ale crizelor generale care au zguduit continentul nostru au o semnificație europeană pe care nici istoricii, nici oamenii de stat nu au dreptul să o neglijeze. Departe de a justifica cumva marginalizarea sau autoizolarea popoarelor balcanice față de restul Europei, balcanologia pune în evidență, dimpotrivă, comunitatea lor de destin. Acesta mi se pare a fi singurul motiv pentru care tendința oamenilor de știință de a înlocui termenii “balcanologie” și “studii balcanice”, intrați în tradiție și foarte expresivi, prin “studii sud-est europene” sau “studii asupra Sud-Estului european”, mai impersonali și mai vagi, poate fi justificată.

Soarta balcanologiei, consacrate studierii unității în diversitate a lumii balcanice, a fost întotdeauna strâns legată de soarta ideii politice de solidarizare a statelor și popoarelor balcanice. Când deschidea, în 1913, după încheierea păcii de la București, în prezența ambasadorilor țărilor balcanice, al său Institut de Studii Sud-Est Europene, care a pus bazele balcanologiei

românești, Nicolae Iorga ținea să sublinieze că această instituție este menită să contribuie, prin relevarea elementelor comune din istoria și civilizația popoarelor balcanice și prin stimularea cunoașterii lor reciproce, la întemeierea păcii și a solidarității în Peninsula eliberată de sub stăpânirea otomană. Istoricul român, altminteri un vajnic apărător al particularismului național, a inaugurat, într-adevăr, prin lucrările sale, în România cel puțin, procesul reevaluării și recuperării patrimoniului istoric și cultural tradițional, comun tuturor popoarelor balcanice. Lui îi revine, în primul rând, meritul, unanim recunoscut, de a fi reabilitat, ca balcanolog și bizantinist, tradițiile de ecumenicitate ale ortodoxiei creștine, rolul istoric al elenismului cosmopolit și imperial bizantin, valoarea culturală a elenismului fanariot și chiar funcția balcanică unificatoare a civilizației otomane. Toate acestea fuseseră neglijate sau rău înțelese până la el nu numai de istoriografia românească modernă, dar și de istoriografiile balcanice, dominate și ele fie de un anumit naționalism etnocentric, fie de prejudecăți moderniste liberale, de sorginte occidentală, ostile oricărui tradiționalism, dar mai ales celui creștin răsăritean. În deceniul al patrulea al secolului XX, în paralel cu mișcarea politică favorabilă solidarizării statelor balcanice, s-a născut, în lumea balcanică însăși, un puternic curent de idei care propunea depășirea naționalismelor prin dezvoltarea unei conștiințe comunitare la nivelul întregii Peninsule. El a determinat crearea de institute de cercetare și de publicații specializate cu caracter internațional. După ce geograful sârb Jovan Cvijić publicase, la Paris, în 1918, monumentală sa lucrare *La Péninsule Balkanique*, romanistul croat Petar Skok și învățatul sârb Milan Budimir au lansat împreună, la Belgrad, în 1934, *Revue internationale des études balkaniques*. La Atena, în 1931, Alexandros Papanastasiou a întemeiat revista „Les Balkans”. La București, istoricul Victor Papacostea a înființat, în 1937, Institutul de studii și cercetări balcanice și revista științifică internațională „Balcania”, care se alăturau vechiului Institut de Studii Sud-Est Europene și publicației periodice „Revue Historique du Sud-Est Européen”, întemeiate de Nicolae Iorga, în 1913 și conduse, după dispariția lui, de Gheorghe I. Brătianu.

Principiul fundamental al balcanologiei, ideea unității în diversitate a lumii balcanice, promovată de toate aceste reviste și instituții, a fost contestat expres de propaganda nazistă, angajată în sprijinirea politicii de subminare a solidarității balcanice duse de al treilea Reich. Comentând, la 30 ianuarie 1944, activitatea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București și un pasaj din conferința prin care Victor Papacostea deschisese o serie de prelegeri consacrate factorilor de unitate din viața popoarelor balcanice, ziarul „Das Reich” scria: *“ele trădează tendința către afirmarea trăsăturilor de unitate ale acestui spațiu care, în concepția Reichului german, este*

considerat o regiune a deosebirilor și multiplicității". La fel de ostilă oricărei forme de solidaritate balcanică, suspectată că ar putea încuraja autonomizarea țărilor balcanice din zona sa de dominație și asocierea lor într-un bloc politic balcanic al neutrilor, mai ales după defețiunea lui Iosip Broz Tito, Uniunea Sovietică a dispus, în 1948, desființarea instituțiilor de cercetări balcanologice din România și suprimarea publicațiile lor științifice, situație care s-a menținut pe toată perioada războiului rece.

Destinderea survenită în raporturile dintre Uniunea Sovietică și Occident în deceniul al șaptelea al secolului XX a permis, o dată cu reactualizarea ideii politice a solidarității balcanice în vederea depășirii divizării Europei în blocuri politico-militare, renașterea spectaculoasă a balcanologiei, în numele ideii unității în diversitate a lumii balcanice. Sub egida Asociației Internaționale de Studii asupra Sud-Estului European, înființate în primăvara anului 1963, studiile balcanice au căpătat, atât în țările din spațiul balcanic, cât și în cele din afara lui, o amploare, un caracter sistematic și un cadru instituțional stabil, niciodată cunoscute mai înainte, iar cooperarea între cercetători a fost încurajată, inclusiv prin întrunirea, la intervale regulate, a congreselor internaționale de specialitate. Adâncirea crizei sistemului de putere sovietic și a ideologiei marxist-leniniste, declanșarea mișcării reformiste inițiate de Mihail Gorbaciov, i-au determinat pe liderii comuniști incapabili de adaptare la spiritul vremii să dea rezistenței lor pe poziții conservatoare aspectul înșelător al unui pseudo-naționalism demagogic și izolaționist, cu efecte devastatoare în toate domeniile vieții naționale. Dacă Nicolae Ceaușescu este exponentul tipic al acestei categorii de lideri comuniști, mai numeroase la nivel mondial decât se spune, degradarea balcanologiei românești în anii optzeci este numai unul dintre efectele secundare ale obstinatei sale împotriviri la schimbările impuse de istorie. În numele priorității studiilor de istorie națională, a fost neglijată cercetarea lumii balcanice și formarea de specialiști în acest domeniu, a fost disprețuită metoda comparativă, a fost repudiat studiul influențelor străine în cultura națională, cadrul instituțional al cercetării balcanologice a fost grav deteriorat, iar contactele internaționale ale cercetătorilor drastic limitate. Se tindea astfel la distrugerea uneia dintre cele mai meritorii tradiții ale istoriografiei naționale și la amputarea uneia dintre cele mai importante funcții europene a României.

Astăzi, lumea balcanică trece iarăși printr-o criză de solidaritate, provocată de criza generală a echilibrului european, consecință a imploziei imperiului sovietic. Dezmembrarea pripită a Iugoslaviei, sângeroasele conflicte din Bosnia și Kossovo, intervenția militară a țărilor Pactului Atlanticului de Nord împotriva Serbiei, redeschiderea străvechii "chestiuni

macedonene“, valul de imigrări ilegale ale albanezilor în Grecia, controversese pe tema statutului minorității turcești din Bulgaria și al celei maghiare din România, conflictele civile din Albania, ca să nu mai vorbim de uriașele probleme ridicate de restructurarea sistemelor economice și politice din fostele țări socialiste, sunt numai câteva din manifestările acestei crize. Ele nu sunt totuși mai grave decât altădată și suntem datori să credem că pot fi stăvilit. Aparenta reizbucnire a naționalismelor balcanice, aspectul cel mai frapant al frământărilor din Peninsula Balcanică, ocultează de cele mai multe ori alți factori disturbatori: cel mai important, potrivit experienței românești, este conservatorismul fostei nomenclaturi comuniste, deghizat pentru circumstanță în retorică patriotardă. Reafirmarea ideii balcanice, indisolubil asociate cu ideea europeană, este singura care poate conduce la rezolvarea actualei crize balcanice. Pentru ea trebuie să pledăm. Istoria ne învață că balcanicii dornici să-și păstreze libertatea, individualitatea culturală și demnitatea nu dispun de soluții alternative.

Balcanologia este și ea afectată, ca întotdeauna, de actuala criză a solidarității balcanice. Se aud tot mai des, în România cel puțin, voci care încearcă să reînvie mituri culturale și locuri comune revolute: se vorbește de lipsa oricărei vocații a unității în lumea balcanică, de fatalitatea naționalismului și a intoleranței confesionale în această lume, de incompatibilitatea dintre creștinismul ortodox răsăritean, de tradiție bizantină și civilizația liberală și democratică occidentală, de tradiție creștină occidentală, de apartenența României, ca și a Greciei de altfel, la alte zone de cultură și civilizație decât cea balcanică sau sud-est europeană: la zona Europei centrale, în cazul celei dintâi, la a Mediteranei răsăritene, în cazul celei din urmă. Este datoria balcanologilor să combată, în numele adevărului obiectiv, cu tot simțul nuanțelor și spiritul istoric necesar, aceste aserțiuni cel puțin exagerate, dacă nu într-un total inexacte. Fenomen semnificativ din punct de vedere cultural, psihologic și politic, recrudescența tuturor acestor argumente factice ale unei retorici a dezbinării și dezintegrării lumii balcanice ar trebui transformate în teme de cercetare comună, interbalcanică sau, dacă se preferă termenul, sud-est europeană. Renunțând deopotrivă la complexele balcanice de inferioritate sau de superioritate față de Occident, trebuie să ne amintim noi înșine – și să o amintim și altora – că împrejurări naturale fatale și relații istorice seculare au unit indisolubil destinele grecilor, bulgarilor, sârbilor, croaților, muntenegrenilor, bosniacilor, slovenilor, albanezilor, turcilor și românilor și le impun azi să trăiască și să se integreze împreună în marea familie a popoarelor europene. Oricare ar fi denumirea pe care alegem să o dăm acestui complex de viață, realitatea lui nu poate fi anihilată, iar ignorarea ei s-a întors întotdeauna împotriva celor care și-au îngăduit-o.

Pentru istoriografia română, studiarea lumii balcanice sau sud-est europene constituie o îndatorire permanentă, la fel de importantă ca și studiarea lumii central-europene sau a celei eurasiatice. Toate aceste direcții de cercetare derivă, în primul rând, din necesitatea științifică de a înțelege, prin raportarea la contextul ei firesc, istoria națională. Chiar dacă am admite că teritoriul României, cu excepția Dobrogei și că poporul român, cu excepția ramurilor sale sud-dunărene, nu fac parte nici geografic, nici cultural din spațiul balcanic, legăturile noastre cu grecii, sud-slavii, albanezii și turcii au fost atât de importante în trecut, încât ignorarea lor ar echivala cu amputarea dimensiunii istorice a conștiinței noastre naționale. Neglijarea studiilor balcanice de către români ar însemna însă și nesocotirea importantului fond de documente privitoare la acest spațiu pe care țara noastră îl deține tocmai în virtutea relațiilor sale istorice cu popoarele care-l locuiesc, nesocotirea uneia din resursele dezvoltării istoriografiei în această țară. Ea ar însemna, totodată, întreruperea unei strălucite tradiții de cercetare științifică, ale cărei origini urcă la Dimitrie Cantemir și care a fost ridicată, cum aminteam, de Nicolae Iorga și de discipolii săi, la nivelul cel mai înalt al științei moderne. Nu de interesul excesiv pentru lumea balcanică are a se elibera istoriografia românească în momentul de față, ci de tarele îndelungatei ei aserviri față de ideologia totalitară comunistă, de umilințele și degradarea pe care le-a suferit în urma silnicei ei subordonări față de autoritatea administrativă a unor activiști politici incompetenți și lipsiți de probitate. În acest sens, mi se pare de imediată necesitate pentru România formarea unor specialiști români în studiile balcanice de factura celor care au ilustrat balcanologia în perioada interbelică și care au dobândit, prin calitatea operelor lor, respectul lumii științifice occidentale. Dezvoltarea în spirit riguros științific a studiilor balcanice în România este una din căile pe care această țară își poate redobândi funcția europeană în planul culturii.

Convins că, mai cu seamă pentru tinerii studiosi dornici să se pună astăzi în serviciul acestei cauze, pilda bunilor profesori din trecut poate fi la fel de folositoare ca aceea a "bunilor domni", inspirat recomandată cândva de Nicolae Iorga oamenilor de stat, am adunat între copertile volumului de față câteva studii privitoare la personalitatea și opera unor învățați care au contribuit substanțial la întemeierea balcanologiei și bizantinologiei moderne: George Murnu (1868-1957), Nicolae Bănescu (1878-1971), Theodor Capidan (1879-1953) și Victor Papacostea (1900-1962). Profesori și cercetători de recunoscută competență, specialiști creatori de școală și de direcții de cercetare încă neepuizate, acești oameni, care și-au făcut o datorie din ridicarea științei românești la nivelul celor mai severe exigențe moderne, sunt modele formative de superioară intelectualitate, de cugetare și metodă

științifică. Mai mult decât atât, animați de credința că, prin experiență istorică și poziție geopolitică, România este chemată să joace rolul unui important factor european în lumea balcanică, de care o leagă vechi tradiții și puternice afinități, ei au lucrat în domeniul specialității lor cu sentimentul că îndeplinesc o misiune națională; ei ne deslușesc, prin fapte de cultură, înțelesul și valoarea adevăratului patriotism. Dar, mai ales, atașați fără rezerve tradițiilor spiritualității creștine și valorilor civilizației europene, ei le-au rămas credincioși până la capăt, în împrejurări de cumplită adversitate, pe care le-au înfruntat exemplar, fără compromisuri, întruchipând modele de comportament etic. Iată de ce am socotit potrivit să nu mă limitez la analiza operelor lor, ci să le schitez și biografiile.

Parcurgându-le, cititorul va descoperi, dacă nu o știa, că trei dintre învățații evocați aici – George Murnu, Theodor Capidan și Victor Papacostea – erau aromâni. Ei înșiși sau părinții lor – e cazul celui din urmă – au fost integrați națiunii române prin ampla acțiune de recuperare a energiilor pe cale de înstrăinare ale românimii balcanice, inițiate de pașoptiști și ajunse la apogeu în vremea regelui Carol I. Într-adevăr, rolul intelectualilor de origine aromână în dezvoltarea studiilor balcanice a fost întotdeauna – și nu numai în România – foarte mare. Răspândiți în întreaga Peninsulă Balcanică, familiarizați cu realitățile atât de diverse din toate regiunile ei, stăpânind adesea mai multe limbi vorbite aici, introduși în toate mediile sociale și culturale și păstrând totodată, în virtutea stilului lor tradițional de viață, strânse legături între ei, aromânii au avut, într-o măsură mai mare chiar decât grecii, de care sunt atât de apropiați, intuiția unității în diversitate a lumii balcanice. Ei au fost chiar, o spune Theodor Capidan, unul dintre cei mai importanți factori de răspândire a civilizației bizantine în Peninsula Balcanică și, prin aceasta, un factor de unitate balcanică. *“Între popoarele balcanice – scria despre aromâni excelentul lor cunoscător, istoricul sârb Dušan Popović – ei au fost în gradul cel mai înalt balcanici. Ei au dat oameni care s-au devotat tuturor grupurilor de creștini din Peninsula Balcanică ... Nu există popor care să nu le fie îndatorat. Dăruindu-se generos tuturor, ei s-au stins ... Au făcut mult pentru unitatea culturală a Peninsulei Balcanice. Și învățații din Balcani vor avea datoria să studieze marea lor influență în viața politică, economică, științifică, literară și artistică a fiecărui grup etnic”*. Cultura noastră le datorează, între altele, redescoperirea sensului superior al balcanității și revelarea dimensiunii balcanice a fenomenului românesc.

Stăruie încă în mintea multor oameni nepreveniți ideea greșită că aromânii ar fi fost, cu precădere, promotori ai extremismului și intoleranței șovine, adversari ai democrației, adepți ai violenței politice și chiar ai terorismului “balcanic”. În realitate, repet, prin însăși natura ocupațiilor lor

fundamentale, de la păstoritul transhumant la cărăușie și comerț, care reclamă libertatea de inițiativă, circulație și comunicare și presupun adaptarea la medii de extremă varietate, aromânii, altminteri profund atașați tradiției creștine ortodoxe și propriei lor identități, au fost întotdeauna și pretutindeni promotori eficienți și dârji apărători ai libertăților și demnității omului, agenți ai schimbului de valori între diversele grupuri etnice și religioase, factori creatori de conștiință comunitară și de solidaritate balcanică, generoși sprijinitori ai culturii și civilizației tuturor popoarelor din Peninsula. Nu altfel s-au manifestat, în sânul națiunii române, cu care s-au identificat, cei trei aromâni despre care am scris în această carte. Și tocmai de aceea, și pe ei – la fel ca pe demnul învățat Nicolae Bănescu, înlăturat din Universitate, exclus din Academia Română al cărui vicepreședinte fusese, pentru a se fi împotrivit curajos etatizării acesteia, exploatat intelectual în particular, dar batjocorit în public de mandarinii noii puteri – regimul totalitar comunist i-a persecutat, i-a marginalizat, i-a îngropat în uitare. Tolerat în Academia R. P. R. după 1948, ca venerabil elenist și poet, bătrânul George Murnu nu a fost scutit de vexațiuni în viața sa privată din partea regimului totalitar și, cât a mai trăit, nu și-a putut republica, așa cum dorise, opera de cercetător al romanității balcanice, ci numai traducerea din Homer și tragedii grecești. Theodor Capidan a fost exclus, în 1948, din Academia Română, deoarece, printre altele, refuzase să semneze o telegramă omagială către Iosif Vissarionovici Stalin; din operele lui, citate adesea de lingviști, nu s-a republicat până acum nimic. Îndepărtat brutal din Universitate și lipsit de Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, pe care-l întemeiasă, Victor Papacostea a fost azvârlit, fără să fi fost judecat, în temniță, pentru mulți ani, din pricina activității sale politice în rândurile Partidului Național Liberal și a demnității de subsecretar de stat la Ministerul Educației Naționale, pe care o deținuse în guvernele prezidate de generalii Constantin Sănătescu și Nicolae Rădescu, după actul de la 23 august 1944, la pregătirea căruia a participat. Din parte-mi, aș fi fericit dacă această carte va convinge pe cititorii ei că nu fanatismul, șovinismul și intoleranța, ci, dimpotrivă, dragostea de libertate, respectul față de valorile autentice și deschiderea către semeni caracterizează aportul componentei balcanice a neamului românesc la dezvoltarea culturii naționale.

Cititorul va percepe, sunt sigur, în aceste studii, elaborate, pentru a fi publicate – ceea ce nu s-a întâmplat cu toate – în anii '80, o anumită notă de patetism, așadar de subiectivitate. E vorba, pe de o parte, de reacția psihică, poate disproporționată, față de împrejurările în care scriam și care-mi dădeau sentimentul angajării într-o înfruntare inegală cu factori de putere potriviți în scopul restabilirii unor adevăruri până atunci arbitrar desfigurate; de aici o anumită infatuare și înflăcărare a stilului. Trebuie să mărturisesc însă, pe de

altă parte, că, pentru mine, cei patru intelectuali despre care am scris nu au fost numai autori citați sau personaje descoperite în izvoare istorice, ci prezențe vii, oameni pe care am avut chiar privilegiul să-i întâlnesc, fie în anii copilăriei, fie în anii tinereții mele și despre care îmi vorbeau, cu admirație și căldură, uneori cu îngrijorare pentru soarta lor, cei din jurul meu. De cei trei învățați aromâni, personalități eminente ale neamului din care însumi cobor, sunt indisolubil legat și prin relațiile, transmise de la o generație la alta, între familiile lor și familia mea. Iar unul dintre aceștia, Victor Papacostea, mi-a fost nu numai cel dintâi profesor autentic de istorie, ci și un adevărat părinte spiritual. Oricât de mare ar fi, așadar, libertatea cu care sunt dator să le judec creația literară, opera științifică sau acțiunea politică, atașamentul meu față de ființa acestor oameni, care mi-au dăruit modele de gândire și comportament, nu poate să nu se facă simțit în scrisul meu despre ei. Amintirii lor și a părinților mei închin această carte.

București, 3 septembrie 2002

AUTORUL

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Studiile adunate în acest volum au fost elaborate în anii 1982–1989, urmând să servească drept *Introduceri* la reeditări de opere ale învățaților evocați aici. Cele consacrate lui George Murnu și Victor Papacostea au fost editate în volumele: Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, ediție îngrijită și note de Cornelia Papacostea-Danielopolu, studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Eminescu, București, 1983 și George Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Academiei, București, 1984. Studiile privitoare la Nicolae Bănescu și Theodor Capidan au rămas nepublicate, ca și culegerile din lucrările lor pe care urmau să le prefățeze; aceste culegeri ar fi reprezentat, ca și în cazul lui George Murnu, și Victor Papacostea, primele selecții masive din opera lor științifică apărute după încetarea lor din viață. Articolul privind corespondența dintre Ioan I. Bogdan și George Murnu, inițial o comunicare susținută, în 1989, la Asociația Slaviștilor din România, a fost publicat în “Sud-Estul și contextul european”, Buletinul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, IV, 1995. Cuvântul înainte reia, în cea mai mare parte, o comunicare despre sensul balcanologiei susținută, în 1996, în cadrul unui simpozion consacrat necesității cooperării interbalcanice, la Salonic.

Cu prilejul adunării tuturor acestor studii în volumul de față, am procedat la anumite remanieri și adăugiri. Unele nu înseamnă decât revenirea la forma inițială a textelor: am reintrodus în texte pasaje amputate de editori sau reformulate, la sugestia lor, în vederea evitării obiecțiilor organelor de cenzură. Prin altele, am încercat să comunic cititorului date cu neputință de publicat în acea vreme despre raporturile celor evocați cu ideologia și regimul comunist. Nu au lipsit, firește, reformulările impuse de scrupule literare. Deși nu mi-am propus să rescru integral aceste studii și să urmăresc istoria principalelor probleme științifice tratate de cei patru învățați până la cea mai recentă contribuție în domeniu, am socotit totuși necesar să amintesc măcar,

în note, cele mai importante lucrări referitoare la aceste probleme care au apărut după elaborarea textelor de față. Studiile apar, așadar, așa cum au fost gândite de mine atunci când le-am scris.

Nu aș fi ajuns să le duc până la capăt, dacă nu m-aș fi bucurat de încrederea și sprijinul apropiaților celor aici evocați. Cei mai mulți ne-au părăsit și ei între timp. Păstrez o amintire recunoscătoare regretatelor doamne Iulia Theodor Capidan, Cornelia Victor Papacostea, Ecaterina Murnu-Filionescu, Iulia Murnu, Cornelia Papacostea-Danielopolu, lui Emil Th. Capidan, care mi-au permis să le cercetez și folosesc arhivele de familie. Lor li se datorează păstrarea actelor, corespondenței și manuscriselor acestor învățați prin vicisitudinile vremurilor și tot lor le revine meritul de a fi inițiat sau chiar îngrijit – așa au făcut doamnele Iulia Murnu, Ecaterina Murnu-Filionescu și Cornelia Papacostea-Danielopolu – publicarea operelor comentate aici, unele inedite. Prin bunăvoința domnului Gheorghe Danielopolu și a doamnei Pia Dumitru-Danielopolu, cărora le reînnoiesc mulțumirile mele, am putut da de urma unor acte și texte autografe importante din arhiva lui Victor Papacostea.

Colega Elena-Casandra Scărlătoiu a citit, în 1985, întreg studiul consacrat lui Theodor Capidan și a formulat observații critice de care am ținut seama. Îi datorez, în special, aducerea la zi, atunci, a informației privind stadiul cercetării în domeniul raporturilor lingvistice slavo-române, pe care l-a îmbogățit cu contribuții personale. Nu pot uita că numai datorită domnului Valeriu Râpeanu, pe atunci directorul Editurii Eminescu, a fost posibil să mențin, în studiul despre Victor Papacostea, referiri la consecvența cu care acesta și-a păstrat convingerile național-liberale.

Mulțumesc Editurii Fundației PRO, personal domnului Stelian Țurlea și întregului colectiv redacțional pentru bunăvoința, civilitatea și competența cu care au susținut și realizat, cu sprijinul Ministerului Culturii și al Cultelor, publicarea acestei cărți.

Nicolae-Șerban Tanașoca

GEORGE MURNU

(1868-1957)

Un istoric al românilor balcanici

O problemă a istoriografiei românești: românii balcanici. Prea puțini sunt astăzi lingviștii, români sau străini, care să vadă în idiomurile romanice vorbite în Peninsula Balcanică (*aromâna*, *meglenoromâna* și *istroromâna*) altceva decât variante dialectale, alături de *dacoromâna* vorbită la nordul Dunării, ale uneia și aceleiași limbi române, formă evoluată și diversificată a latinei orientale. Înfațișarea structurii și evoluției acestor dialecte nu lipsește din nici un tratat de istorie a limbii române. Cercetătorii recunosc dacoromânei preeminența față de celelalte prin bogăție, varietate și cultivare literară, prin transformarea ei în instrument expresiv al unei civilizații originale în ansamblul lumii romanice. În același timp însă ei socotesc, pe bună dreptate, că studiul aromânei, al meglenoromânei și al istroromânei este indispensabil pentru corecta situare a limbii române în marea familie a limbilor neolatine, pentru lămurirea particularităților devenirii ei istorice și, nu în mai mică măsură, pentru elucidarea unor aspecte inesizabile altfel decât prin investigații lingvistice ale însăși etnogenezei poporului român. Cercetarea dialectelor balcanice ale limbii române este așadar pentru lingviști parte integrantă a studiilor de istorie a limbii române¹.

La rândul lor, istoricii noștri și cei mai mulți dintre istoricii străini au văzut în vorbitorii acestor dialecte, în aromâni, meglenoromâni și istroromâni, vlăstare ale unuia și aceluiși popor romanic, poporul român, acordându-le un loc corespunzător în preocupările lor de istorie românească. De la începuturile ei, prin cronicari, istoriografia noastră a prins pe acești români balcanici în orizontul său de interes. Un Miron Costin, un Constantin Stolnicul Cantacuzino, un Dimitrie Cantemir au vorbit despre românii din

sudul Dunării ca despre unii care “nice cum în ceva să deosebesc”² de cei din nordul fluviului, integrându-i în unitatea neamului nostru, răspicat afirmată, în virtutea originii romane și a limbii comune. Reprezentanții Școlii ardelene, de la cei mai de seamă la cei mai mărunți, au acordat un loc important în studiile lor “românilor celor de-a dreapta Dunării”, polemizând cu învățații străini care le contestau originea și caracterul românesc sau importanța rolului lor istoric. Istoriografia noastră romantică a pus în cercetarea “fraților de peste Dunăre” entuziasm și acel patos național care a condus-o uneori la exagerări fie în evocarea trecutului lor, glorificat hiberbolic, fie în imaginarea viitorului lor, nu întotdeauna realist conceput. Istoriografia critică românească a corectat toate aceste exagerări și a întreprins așezarea pe temeiuri mai sigure a istoriei românilor balcanici, inițiind cercetări în arhive și biblioteci, publicații de izvoare, anchete de teren, reexaminând cu mai multă rigoare metodică diversele ei aspecte. Rolul românilor balcanici în viața Peninsulei a fost examinat și din punctul de vedere al istoriei universale și comparate, ca expresie a funcției istorice a poporului român, în întregimea lui, în această parte a lumii. Cercetarea trecutului românilor balcanici a fost privită așadar de istoricii noștri ca parte integrantă și indispensabilă a studiilor de istorie a românilor³.

Temeiurile științifice ale acestui mod de a vedea lucrurile sunt numeroase și incontestabile. Unitatea originară a romanității orientale e un fapt istoric bine stabilit. Ea ține de substratul tracic comun și de procesul de romanizare, împărțit în aceleași condiții și desfășurat cu aceleași mijloace, prin aceiași agenți, în etape ce se înlanțuie într-o singură “serie istorică” pe ambele maluri ale Dunării, ea însăși, multă vreme, arteră de comunicație internă și nu frontieră de separație a lumii romane. Descendenți ai acestei romanități, românii din dreapta și cei din stânga marelui fluviu au păstrat conștiința unității ei, exprimată limpede în însuși numele etnic pe care și unii, și ceilalți și l-au dat, conservându-l cu tenacitate: latinescul *Romani*, “romani”. Evoluat și diversificat dialectal, împreună cu limba din care făcea parte, el a devenit *români* (*rumâni*) în dacoromână, *ar(u)mâni* și *rumâni* în aromână, *rumeri* în istroromână. Dar și străinii neromanici au sesizat această unitate exprimând-o, la nivelul popular, prin numele dat de ei tuturor românilor, atât celor din nordul, cât și celor din sudul Dunării și numai lor. Din germanicul *walh*, care-i desemna inițial pe toți romanicii, împrumutat și adaptat de fiecare graiului lor, slavii, bulgarii, grecii, ungurii, turcii au creat un nume etnic destinat exclusiv românilor și redat în limba noastră prin *vlahi* sau *valahi*. El indică nu numai unitatea neamului românesc, ci și individualitatea lui între celelalte popoare romanice. Astfel, ungurii îi numesc *oláhok* pe români și *olaszok* pe italieni, cu derivate ale aceluiași *walh* germanic

inițial. La nivelul superior al culturii scrise, mărturiile despre unitatea românilor și încercările mai mult sau mai puțin izbutite de a o explica istoric sunt foarte numeroase la toate popoarele care au venit în contact cu ei⁴. De la bizantinul Laonic Chalcocondil, din secolul al XV-lea și până la epirotul Panaiotis Aravantinos, de la mijlocul celui de al XIX-lea, istoriografia greacă, de pildă, nu a încetat să afirme ideea unității etnice și de limbă a românilor din Carpați până în Pind⁵.

Năvălirea și așezarea slavilor în Peninsula Balcanică, dar mai ales crearea primului stat bulgar au sfârșit prin a dizloca masa unitară a românilor de pe cele două maluri ale Dunării. Totuși, multă vreme, contactele între românii balcanici și cei carpatici s-au păstrat. P.P. Panaitescu vorbea despre coexistența, între secolele VII-X, pe teritoriul delimitat de Carpați la nord și de munții Pindului la sud, a două pânze neîntrerupte de populație: cea românească și cea slavă. Printr-un proces lent, ele s-au cristalizat, în cele din urmă, pe anumite arii mai strict definite, ajungându-se astfel la fragmentarea romanității carpto-balcanice. Îndelungata simbioză a românilor cu aceeași ramură a slavilor explică, între altele, caracterul omogen al influenței slave în toate dialectele limbii române, o dovadă în plus a unității originare a tuturor grupurilor românești din Sud-Estul Europei⁶.

Această unitate s-a manifestat însă și în viața medievală timpurie a românilor din această zonă. Documentele vremii îi surprind, la răstimpuri diferite, cu ocupații și obiceiuri identice, cu aceleași forme de organizare socială și politică, cu aceleași tendințe și aspirații pentru realizarea cărora folosesc aceleași mijloace. Ei trăiesc grupați în acele "țări românești" răspândite în întreg spațiul carpto-balcanic pe care izvoarele de diverse proveniențe le numesc, în limbile în care sunt scrise, *Vlahii*, *Vlăsii*, *terrae Blacorum* și cărora istoricul Șerban Papacostea le-a adăugat chiar o *Romaniola*⁷. Nicolae Iorga vedea pe bună dreptate în aceste formațiuni, strălucit studiate de el, Romanii populare, supraviețuiri fragmentare, în forme modeste, ale vechiului imperiu roman, dezmembrat de barbari, insule de străveche civilizație lovite de valurile succesive de năvălitori⁸. Față de aceștia, dar și față de Imperiul devenit grecesc, bizantin, din Constantinopol, românii au reacționat în scopul salvării identității lor etnice și a autonomiei lor politice, îmbinând abilitatea negocierii diplomatice cu îndrăzneala acțiunii armate. Conservarea "autonomiilor" vlahe, românești, în Peninsula Balcanică a putut fi urmărită până târziu, în vremea stăpânirii otomane⁹.

Îndelungatul efort de rezistență al românilor față de supunerea politică și asimilarea etnică a fost susținut spiritual, atât în nordul, cât și în sudul Dunării de conștiința mândră a romanității, însemn de noblețe și europenitate. Afirmarea romanității românilor însoțește, ca un mijloc diplomatic, pentru

prima dată în istoria noastră, remarcabila încercare de transformare a uneia dintre *Vlahiile* balcanice într-un stat medieval, integrat în ordinea politică a lumii europene a epocii: e tentativa Asăneștilor, care, invocând ascendența romană, a lor și a poporului lor, izbutesc să obțină din partea Romei, prin papa Inocențiu al III-lea, recunoașterea regatului româno-bulgar, de ei făurit. Aceeași idee a romanității orientează, la românii din nordul Dunării, aspirațiile și strădaniile în vederea constituirii unei culturi în limba națională, formarea conștiinței unității de neam a poporului român, peste granițele statelor medievale românești și ale provinciilor istorice locuite de el și stă în centrul cugetării politice a fondatorilor statului național unitar român, el însuși o mare *Românie*.

Destinul istoric al poporului nostru avea să rămână însă legat de vatra Carpaților. De aici a izbucnit, pentru a se împlini în forme majore de cultură și civilizație, inițiativa creatoare a celor care reprezintă astăzi în fața lumii națiunea română – a dacoromânilor. După ce au dat, prin Asănești, măsura capacității lor constructive în sfera vieții de stat, românii balcanici aveau să se limiteze la forme de viață mai modeste. Desprinși de trunchiul românismului, răspândiți, în grupuri minore ca însemnătate, între celelalte popoare din Peninsula Balcanică, ei au fost supuși unui proces lent, dar ineluctabil, de asimilare din partea acestora. Deromanizarea lor nu a fost totală, dar, integrați în viața istorică a vecinilor noștri de peste Dunăre, adoptându-le modul de trai, mijloacele și formele de expresie culturală, împărtășindu-le treptat aspirațiile politice, ei s-au înstrăinat tot mai mult de românii din nordul Dunării. Meglenoromânii și istroromânii și-au pierdut chiar numele etnic propriu, desemnându-se de la un moment dat ei înșiși ca *vlasî* sau *vlași*, cu etnonime împrumutate de la sârbi și de la bulgari; între aromâni, care își mai păstrează încă numele etnic propriu, de origine latină, se face simțită tendința înlocuirii acestuia cu denumirea grecească de *vlahi*. Chiar dacă și-au menținut conștiința individualității lor lingvistice, dacă nu chiar pe aceea a personalității lor etnice și istorice romanice, românii balcanici au pierdut sau sunt pe cale să piardă amintirea unității lor de neam și limbă cu românii din nordul Dunării. Nici aceștia din urmă nu i-au mai recunoscut întotdeauna ca “frați” îndepărtați. În publicațiile noastre științifice cel puțin, ei sunt numiți tot mai stăruitor *vlahi balcanici* spre diferențiere de românii din nordul Dunării¹⁰.

S-a încercat chiar elaborarea unei teorii lingvistice potrivit căreia impregnarea progresivă a dialectelor balcanice ale limbii române cu elemente străine (grecești, sârbești, bulgărești) le-ar fi transformat din dialecte în limbi romanice noi, cu individualitate proprie. Lingviști reputați, români și străini, au respins această ipoteză ca insuficient întemeiată științific. Ei au arătat că împrumuturile tot mai numeroase din lexicul popoarelor învecinate în

idiomurile romanice din Peninsula Balcanică, departe de a reprezenta dovezi de vitalitate, semne prevestitoare ale nașterii unor noi limbi, nu sunt decât simptomele morții acestor idiomuri prin deromanizarea treptată a vorbitorilor lor, practicanți ai bilingvismului generalizat¹¹. Această constatare ni se pare adevărată, *mutatis mutandis*, și pentru istorici. Modificările survenite în conștiința propriei individualități etnice și istorice la românii balcanici, pierderea sentimentului unității lor de neam și limbă cu românii din nordul Dunării nu constituie semnele prevestitoare ale transformării lor într-o naționalitate romanică, *vlahă*, ci numai preludiul deznaționalizării, al asimilării lor de către popoarele în mijlocul cărora trăiesc, la a căror viață politică, economică și culturală participă. Înstrăinarea românilor balcanici de cei din nordul Dunării, solidarizarea lor deplină și leală, apoi identificarea lor fatală cu popoarele balcanice al căror destin îl împărtășesc constituie un proces secular și complex. În virtutea împrejurărilor specifice Peninsulei Balcanice, diseminați între alte etnii și lipsiți de forme proprii de afirmare culturală și politică majoră, românii de peste Dunăre și-au manifestat energia creatoare în slujba idealurilor de cultură și civilizație ale celorlalte popoare creștine din această zonă geografică. Ei au dăruit Serbiei, Bulgariei, Greciei și chiar Albaniei – numai în parte creștină – procente însemnate din acea clasă burgheză, de negustori și meșteșugari, care a contribuit în gradul cel mai înalt la modernizarea acestor state. Numeroși oameni de cultură și oameni de stat din aceste țări provin din rândurile românilor balcanici. Este suficient să amintim, spre exemplificare, limitându-ne numai la câțiva dintre *vlahii* care s-au ilustrat în viața poporului grec, numele revoluționarului Rigas din Veleștin, al oamenilor de stat Ioan Coletti și Evangelos Averoff, al istoricului Spiridon Lambros, ale poezilor Georgios Zalokostas și Konstantin Krystallis. Printr-o evoluție numai în aparență paradoxală, autonomiile și privilegiile de care s-au bucurat românii balcanici până în vremea turcocrăției, au devenit, după cum s-a arătat, scutul sub care s-au dezvoltat adevărate insule de “libertate” greacă sau slavă, centre de afirmare a burgheziei creștine din Balcani, nuclee de inițiativă insurecțională antiotomană în beneficiul popoarelor slave sau al celui grec¹². Istoriografiile naționale din Peninsula Balcanică au încercat, în etapa lor romantică, să minimalizeze sau chiar să conteste rolul istoric al românilor de peste Dunăre. Replicându-le în același spirit romantic, unii dintre istoricii noștri au exagerat uneori lucrurile în sens contrar: a fost neglijată realitatea înstrăinării sufletești a *vlahilor* de restul romanității. Pentru o istoriografie cu adevărat științifică însă, contribuția românilor de peste Dunăre la dezvoltarea economică, politică și culturală a popoarelor din Peninsula Balcanică va rămâne întotdeauna un capitol, chiar dacă cel din urmă, din istoria românismului balcanic întru nimic mai puțin interesant și important decât

acela al integrării unor balcanici – greci, bulgari, sârbi, albanezi – în viața țărilor române, a românilor nord-dunăreni. Ca atare, el va constitui mereu o temă de cercetare rodnică pentru istoriografia noastră¹³.

Dar nu numai înstrăinarea, ci și reintegrarea românilor balcanici în viața istorică a poporului român constituie o realitate, un proces vechi de secole și complex, ce nu a putut și nu poate rămâne indiferent pentru istoriografia noastră. În decursul vremurilor, un număr însemnat de români balcanici s-au așezat, alături de alți imigranți din Peninsula, cu care sunt uneori confundați, în ținuturile românești din nordul Dunării și în Europa Centrală. În cei mai mulți dintre aceștia, contactul cu românii a redeșteptat conștiința națională românească. A-i identifica pe toți, a le pune în evidență contribuția la dezvoltarea economică și culturală a țărilor române, a-i explica resorturile cauzale a fost și rămâne una dintre sarcinile istoriografiei românești. Cât de interesante și de importante pot fi asemenea cercetări ne-o sugerează numele câtorva dintre familiile de negustori aromâni care s-au stabilit, alături de greci, în secolul al XVIII-lea în Imperiul Habsburgic și care au jucat un rol de seamă în lupta de emancipare națională a românilor transilvăneni, cu care au stabilit legături: Grabovschi, Mocioni, Gojdu, Dumba, Darvari. Din acești aromâni descinde marele mitropolit Andrei Șaguna, iar pe unii dintre ei îi găsim în ascendența unor Titu Maiorescu, Șt.O. Iosif, Octavian Goga, Lucian Blaga¹⁴. Mai mult decât atât. Istoria noastră culturală înregistrează două semnificative mișcări de renaștere națională a aromânilor, cel mai însemnat grup de români balcanici, veniți în contact cu dacoromânii. Cea dintâi este renașterea aromânească de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Refugiați în Imperiul Habsburgic, în urma distrugerii centrelor lor comerciale din Balcani de către musulmani și grupați în comunități, împreună cu grecii, în jurul unor biserici de rit ortodox și de expresie culturală greacă, aromânii de aici își manifestă tot mai insistent în această vreme năzuința de a se afirma spiritual în graiul părintesc, ca o entitate etnică de sine stătătoare. Dornici să iasă din cadrele culturale ale elenismului postbizantin, ei își proclamă, sub influența ideilor luminate și a Școlii ardelene, cu ai cărei reprezentanți au legat strânse relații, mai întâi romanitatea, apoi, pur și simplu, identitatea cu poporul român. Corifeii acestei mișcări de renaștere aromânească sunt Constantin Ucuta, George Roja și Mihail Boiagi, autori de abecedare, gramatici și compendii istorice destinate să sprijine constituirea unei culturi scrise aromânești, în alfabet grecesc mai întâi, apoi în alfabet latin. Mișcarea s-a lovit de crâncena opoziție a clerului și a intelectualității grecești din diaspora și în cele din urmă s-a stins¹⁵. Inițiativa celei de a doua renașteri aromânești a venit din partea pașoptiștilor români, care și-au propus să recupereze în beneficiul poporului român energiile pe cale de înstrăinare ale

românilor balcanici. Întâlnindu-se cu aspirațiile unor aromâni din Peninsula Balcanică, această inițiativă s-a concretizat în crearea unui Comitet macedo-român la București (1860), devenit, după dobândirea independenței de stat a României, Societatea de cultură macedo-română (1879), organisme care și-au fixat drept obiectiv dobândirea dreptului la autonomie culturală și bisericească pentru aromânii din Imperiul Otoman. Statul român a susținut printr-o politică adecvată această mișcare de redeșteptare națională a aromânilor, obținând din partea autorităților otomane și, mai târziu, din partea statelor naționale balcanice, recunoașterea organizării aromânilor de peste Dunăre în comunități proprii, cu școli și biserici în limba națională. O vastă rețea de instituții de învățământ elementar și mediu cu limba de predare română a fost creată în Peninsula Balcanică și pusă, în condițiile unei conjuncturi internaționale propice, sub autoritatea statului român. Ele au atras un număr mare de aromâni cărora le-au dat o formațiune intelectuală temeinică, întărindu-le totodată conștiința românească și deschizându-le posibilitatea de a se integra în viața României, unde cei mai mulți s-au stabilit ulterior. Din rândurile acestor aromâni și ale familiilor lor s-au ridicat personalități remarcabile ale culturii noastre: filologi, lingviști și oameni de litere (Theodor Capidan, Iuliu Valaori, Pericle Papahagi, Tache Papahagi, Cezar Papacostea, Marcu Beza, Sterie Diamandi), istorici (Victor Papacostea, Valeriu Papahagi), oameni de știință și filozofi (Elie Carafoli, Athanase Joja), pictori și arhitecți (Pericle Capidan, Arie Murnu, Constantin Iotzu, George Simotta), actori (George Vraca, Toma Caragiu)¹⁶. Sub impulsul acestei mișcări de redeșteptare națională s-a născut și o literatură cultă dialectală aromânească ilustrată de poeți și prozatori cum au fost: Constantin Belimace, Nuși Tulliu, Zicu Araia, Nicolae Batzaria, Marcu Beza¹⁷. Autonomia culturală și bisericească a românilor balcanici a fost treptat restrânsă în perioada interbelică și a încetat cu totul o dată cu al doilea război mondial. De “chestiunea aromânească”, generatoare, din nefericire, și de regretabile tensiuni în raporturile României cu țările balcanice, tensiuni ale căror reflexe s-au înregistrat și în literatura științifică consacrată aromânilor, se leagă un întreg capitol al istoriei politicii românești în Peninsulă, încă insuficient studiat¹⁸.

Cercetarea trecutului românilor balcanici ca parte integrantă și indispensabilă din studiile de istorie a românilor este justificată, așadar, nu numai de o îndelungată tradiție istoriografică, ci, mai ales, de incontestabile realități istorice. Chiar dacă împrejurări mai presus de voința omenească au desprins de trunchiul comun al românismului originar ramurile sud-dunărene ale poporului român, hărâzindu-le, poate, unei treptate stingeri¹⁹, este de datoria oamenilor noștri de știință să le urmărească destinul tragic, fie și numai pentru a dobândi o viziune globală, mai clară și mai cuprinzătoare,

asupra locului poporului român în istoria lumii. Prin adâncirea, obiectivă și lucidă, a studiilor asupra românilor balcanici putem însă dobândi și o imagine mai bogată și mai nuanțată despre alcătuirea etnică atât de complexă și devenirea istorică atât de zbuciumată a Peninsulei Balcanice, zonă de confluențe și de interferențe pe toate planurile vieții omenеști, unică în lume. Investigarea acestei probleme de istorie nu trebuie desigur să devină – așa cum s-a întâmplat de prea multe ori – un prilej de înveninare a dialogului dintre cercetătorii români și balcanici. Dimpotrivă, pentru tratarea ei cu adevărat științifică, colaborarea dintre toți reprezentanții istoriografiilor naționale din Balcani se impune, prin forța realităților cercetate cu valoarea unei reguli metodologice și a unui principiu superior de adevărată civilizație.

În acest spirit am încercat să procedăm la reevaluarea critică a studiilor istorice consacrate românilor de peste Dunăre de George Murnu, unul dintre cei dintâi și cei mai pătrunzători cercetători moderni ai problemei.

George Murnu – exponent al celei de-a doua renașteri aromânești.

Prin diversitatea activităților sale intelectuale, George Murnu este, fără îndoială, personalitatea cea mai complexă pe care a dăruit-o culturii noastre ceea ce numeam mai sus “a doua renaștere aromânească”: filolog, arheolog, istoric, istoric al artei, poet original și traducător de înaltă poezie, el a fost în același timp apreciat drept cel mai elevat creator de poezie dialectală aromânească și s-a manifestat ca militant activ pentru drepturile aromânilor la o dezvoltare culturală și chiar politică autonomă. Prin statornicia atașamentului față de originea sa aromânească, față de tradițiile neamului său și față de mediul în care s-a născut, George Murnu este una dintre întrupările cele mai autentice ale particularităților și aspirațiilor sufletești ale lumii aromânești. În sfârșit, prin intensitatea cu care toate acestea – origine, tradiții și mediu natal – și-au pus amprenta asupra întregii sale alcătuirii spirituale, găsindu-și ecouri puternice în opera creată, el este în gradul cel mai înalt reprezentativ pentru ceea ce a însemnat contribuția originală a aromânilor la dezvoltarea culturii românești.

George Murnu s-a născut la 1 ianuarie 1868, la Veria. El cobora dintr-un neam de păstori aromâni și a împărtășit, de mic copil, viața patriarhală a aromânilor din această regiune a Macedoniei. Familia sa se distingea însă și-și dobândise prestigiul prin cultură și spiritualitate. Tatăl său, preotul Ioan Murnu (cca. 1847-1922), bărbat cu alese însușiri intelectuale, făcuse, la Atena, studii superioare, adăpându-se din izvoarele culturii grecești și europene: el absolvise un seminar superior și facultatea de litere (filologie clasică și franceză) din capitala Eladei. Era hărăzit, se părea, asemenea tuturor aromânilor instruiți, elenizării. Promise chiar, potrivit obiceiului locului și vremii studiilor sale,

numele de Georgiade, după acela al tatălui său. După terminarea studiilor i se oferise chiar postul de profesor la școala greacă din Veneția, dar l-a refuzat, pentru a rămâne mai aproape de ai săi. A fost numit, așadar, director al liceului grecesc din Xanthi, în Tracia. Ioan Murnu a fost însă repede câștigat de mișcarea de renaștere națională a aromânilor și, de la Xanthi, a trecut la direcția gimnaziului românesc din Bitolia, curând după înființarea acestuia, în 1880. Împrejurări personale – un conflict cu inspectorul general al școlilor române din Macedonia, Apostol Mărgărit – l-au silit să părăsească și acest post. După ce conduce, o vreme, un liceu românesc “disident”, predând și la liceul grec din același oraș, Ioan Murnu obține funcția de preot al comunității ortodoxe greco-aromâne din Budapesta. El a desfășurat și o remarcabilă activitate literară și filologică. A tradus din literatura greacă antică și bizantină, a publicat un *Apostol* în dialectul aromân, a alcătuit un prețios dicționar aromân-român-francez, păstrat în manuscris la Biblioteca Academiei Române, unde poate fi consultat și azi cu folos de specialiști²⁰. O altă rudă a lui George Murnu, Cola (Nicolae) Manea, își însușise și el o frumoasă cultură elină, îndeletnicindu-se și cu scrisul în limba greacă; a lăsat nepublicate mai multe opusculi cu caracter etico-filozofic și unele poeme²¹.

Trăit în această ambianță familială, George Murnu avea să-și însușească de copil, pe lângă dialectul aromân, limba greacă. El a cunoscut de timpuriu valorile literaturii grecești, le-a admirat și le-a iubit. Urmându-și tatăl în diferitele-i peregrinări, a trecut prin școli grecești, care i-au dat o cultură elină sistematică. Dar, tot pe urmele tatălui său, tânărul aromân, care nu-și pierduse nici o clipă conștiința identității sale etnice, a venit în contact, în scurta perioadă cât a urmat liceul românesc din Bitolia, cu literatura română. Descoperirea lui Eminescu l-a zguduit: “...după prima citire, măcar că nu l-am pătruns deplin, lucru firesc” – scria el lui Mihail Dragomirescu – “am simțit în fața mea un poet excepțional și când am văzut că n-are potriwa sa printre poeții Greciei moderne, am strigat, de fericire: sunt mândru că sunt român !”²² Lecturile din Vasile Alecsandri, Ion Ghica, dar mai ales cele din *Istoria românilor sub Mihai Voievod Viteazul* a lui Nicolae Bălcescu i-au deschis setea de cultură și limbă românească, i-au indicat calea afirmării sale ca intelectual român. Primelor versificări în limba neogreacă, de la Xanthi, i-au urmat acum încercări poetice în românește²³. Totuși, vicisitudinile carierei tatălui l-au determinat să-și treacă bacalaureatul la liceul grec din Bitolia, în 1888, cu o dizertație foarte apreciată despre Homer.

Ajuns, împreună cu familia sa, la Budapesta, George Murnu urmează timp de un semestru cursurile Universității din acest oraș. Era numai un popas în drumul spre țară. În biblioteca bisericii greco-aromâne din Budapesta, el are însă prilejul să descopere operele cărturarilor aromâni din generația primei

renașteri aromânești, ale celor care activaseră în Imperiul Habsburgic la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, lucrările lui Constantin Ucuta, Mihail Boiagi și George Roja. Contactul cu tradiția culturală aromânească, fie ea cât de modestă, a însemnat mult pentru Murnu. Idealul oarecum utopic al lui Roja, “crearea unei limbi literare românești pentru înțelegerea tuturor românilor, atât a celor de dincoace, cât și a celor de dincolo” de Dunăre, “contopind tot ce este curat din toate dialectele românești și lepădând tot ce este străin”, l-a entuziasmat și câștigat, i s-a părut un “principiu sublim” pentru a cărui realizare se arăta gata să lupte²⁴.

Acest ideal, formulat de un scriitor aromân, i-a orientat și mai târziu, în bună măsură, creația proprie. “După moartea lui Coșbuc” – spunea E. Lovinescu – “d. George Murnu a rămas, probabil, poetul cel mai cunoscător al limbii române, nu un cunoscător empiric al unei limbi regionale, ci al întregii limbi din întregul ei teritoriu de dezvoltare. Admirabilele traduceri ale *Iliadei* și *Odiseei* sunt dovada acestei cunoașteri teoretice și a fuziunii pe care o face poetul între diversele dialecte pentru a crea un organism verbal capabil de a reda bogăția de expresie a aedului homeric²⁵”. Cuvinte adevărate, căroră trebuie să le adăugăm totuși constatarea că nu numai biruirea dificultăților de transpunere în românește a expresiei homerice, ci în primul rând năzuința programatică, cu rădăcini în tradiția culturală aromânească, de a crea o limbă pentru toți românii a inspirat și a dat un sens național efortului lingvistic și artistic al lui George Murnu²⁶.

Întrat în legături cu intelectualii români din Budapesta, mai ales transilvăneni, George Murnu este apreciat și recomandat de ei celor din țara liberă. Înarmat cu o scrisoare calduroasă din partea doamnei Constanța Dunca de Schiau, către Titu Maiorescu, solicitat, acesta, să-i acorde protecție, “junele macedo-român” care “nu posedă numai cele mai frumoase și laudabile sentimente de românism, el se distinge și prin un adevărat talent poetic” se îndreaptă spre România²⁷. La București, este acceptat în cercul Junimii, participă la reuniunile acesteia și se înscrie, în toamna anului 1889, la Facultatea de Litere și Filozofie. Profesorii de care s-a apropiat cel mai mult au fost Titu Maiorescu, Alexandru Odobescu, B.P. Hasdeu și, cu deosebire, Ioan Bogdan, statornic sfătuitor, ocrotitor și, în cele din urmă, pentru mulți ani, prieten. Cu o lucrare despre elementul grec antefanariot în limba română, pregătită sub conducerea lui B.P. Hasdeu și bazată mai ales pe texte din secolele XVI-XVII, George Murnu obține licența împreună cu un premiu al Universității înmănat de însuși mentorul Junimii, în calitate de rector²⁸. În decursul studenției bucureștene și în anii care i-au urmat, prin Titu Maiorescu, dar mai cu seamă prin Ioan Bogdan, George Murnu și-a întărit legăturile cu grupul junimist, a devenit colaborator al *Convorbirilor literare*,

iar din 1902, pentru o vreme, chiar membru al Comitetului de redacție. Activitatea sa în paginile prestigioasei reviste a fost deosebit de intensă în vremea directoratului lui Ioan Bogdan (1900-1906). Aromânul, în al cărui suflet poezia lui Mihai Eminescu făcuse să vibreze atât de puternic și de hotărâtor pentru destinul său coarda mândriei naționale, și-a rotunjit astfel personalitatea și s-a împământenit pentru totdeauna român sub semnul nobil al Junimii. După obținerea licenței, George Murnu își câștigă un timp existență ca “scriitor” la Biblioteca Academiei Române, lucrând printre altele, alături de Constantin Litza, la întocmirea volumului al XIII-lea de documente grecești din colecția Hurmuzaki și, singur, la traducerea pasajelor din *Istoria* lui Nichita Choniates privitoare la români²⁹. Devine apoi profesor de limba elină la București (Liceul Sf. Sava) și Iași (Liceul Național, Seminarul Veniamin și Institutul Humpel).

În 1899, sprijinit de Titu Maiorescu și de Ioan Bogdan, potrivit vechii tradiții junimiste, George Murnu pleacă pentru a-și desăvârși studiile în străinătate. Ținând seama de profundele sale cunoștințe de greacă și de familiaritatea sa cu realitățile balcanice, profesorii săi îl destinaseră specializării în bizantinologie, cu gândul de a face din el un expert în probleme de istorie și cultură bizantină, apt să pună în valoare izvoarele bizantine ale istoriei noastre. În acest scop fusese trimis la München, unde, prin Karl Krumbacher, se puneau, în acei ani, bazele bizantinologiei moderne³⁰. În anii petrecuți în capitala Bavariei, devenită și a studiilor bizantine³¹, George Murnu și-a îndeplinit în chip strălucit obligațiile asumate la plecarea din țară. La 15 iulie 1901, el își trece doctoratul *magna cum laude* cu o teză despre cuvintele împrumutate de limba greacă din română, adică, mai cu seamă, din aromână³². Foarte apreciată de specialiști, lucrarea cuprindea și o introducere istorică, valorificând date inedite privitoare la raporturile dintre greci și românii balcanici în Evul Mediu³³. După obținerea doctoratului, Murnu avea să-și continue colaborarea cu Karl Krumbacher a cărui prețuire pentru el a mers până la încercarea de a-l reține pe lângă catedra sa. În același timp, el elaborează, pe baza izvoarelor bizantine cercetate, trei studii referitoare la istoria românilor balcanici, publicate în *Convorbiri literare*³⁴. La București, aceste studii au stârnit entuziasmul profesorilor săi și prețuirea istoricilor de frunte ai vremii: ele revelau nu numai un desăvârșit bizantinist, dar și un cunoscător profund și pasionat al lumii românilor balcanici și-l recomandau pe autor ca pe o mare speranță a medievisticii noastre³⁵. În cercetarea trecutului românilor din Pind, autorul pune nu numai competența specialistului format la înalta școală müncheneză, ci și acea cunoaștere vie, directă a complexului de viață balcanic, rod al experienței ancestrale a neamului de aromâni din care cobora și al propriilor experiențe. Scrise cu interesul și pasiunea celui care se ocupă de trecutul, neglijat

de alții, al propriilor strămoși, dar în spiritul junimist al “adevărului înainte de toate”, studiile consacrau în persoana lui George Murnu, dacă nu pe primul, în orice caz pe adevăratul istoric român de factură modernă al românilor de peste Dunăre³⁶. Dar, încă din timpul popasului dintâi la München, el începuse să se îndeletnicească, în paralel cu preocupările bizantinologice, cu traducerea *Iliadei* lui Homer. *Convorbirile literare* îi publică, între 1900 și 1905, primele treisprezece cânturi ale epopeii, salutând cu meritat entuziasm această tălmăcire, devenită clasică. Câștigat tot mai mult de elenismul antic, de problemele esteticii, ale arheologiei clasice și ale artei antice, pentru a căror tratare vădește vocație, George Murnu își orientează în această direcție activitatea. Protectorii săi bucureșteni îl înțeleg și-l susțin. În anul 1903, cu sprijinul lui Spiru Haret, pe atunci ministru al învățământului, devine singurul membru român al Școlii germane din Atena. Colaborarea cu directorul acesteia, Wilhelm Doerpfeld, îi prilejuiește cunoașterea monumentelor artei grecești antice în peregrinări științifice prin Eleusis, Olimpia, Itaca, Creta, Naxos și Paros, Troia, Delfi, sub îndrumarea cea mai competentă a vremii³⁷.

În 1905 revine la München, unde studiază, de astă dată, arheologia, estetica și istoria artei cu personalități de renume și înnoitori atunci ai acestor discipline: Adolf Furtwängler, Theodor Lipps. De aici trece, în 1906, la Berlin, unde audiază cursurile marelui istoric al culturii și literaturii clasice antice Ulrich von Willamowitz-Moellendorf și ale specialistului în arheologie clasică și istorie a plasticii grecești R. Kekulé von Stradonitz, ale unor istorici ai artei, epigrafiști și arheologi ca R. Delbrück, E. Preuner, O. Wulff. În 1907 îl găsim în călătorie de specializare la Roma. Împreună cu Vasile Pârvan, camarad de studii în Germania, apoi prieten și colaborator, George Murnu se integrează acum, în chip original, ca reprezentant al culturii românești, în marele curent al noului umanism european de la începuturile secolului XX, încercare admirabilă de regăsire a valorilor eterne ale clasicismului greco-roman, pe o cale și într-un spirit nou, altele decât ale Renașterii și de revigorare prin ele a puterilor de cugetare și creație ale omului modern³⁸.

În această ipostază, de neumanist, s-a impus George Murnu, după revenirea la București, în conștiința culturală românească. În omul de știință, clasicistul și arheologul biruiscă pe medievist. A fost numit în 1908 conferențiar, în 1910 profesor agregat, iar în 1914 profesor titular la catedra de arheologie a Universității bucureștene, funcție deținută până la pensionarea sa, în 1939. În tot acest timp a suplinat și la catedra de istorie a artei. A desfășurat, paralel cu activitatea didactică, arheologie de teren, conducând săpături și întreprinzând cercetări asupra monumentelor de la Tropaeum-Adam Clissi, cu rezultate bine apreciate de specialiștii care au regretat întreruperea acestui gen

de preocupări. A publicat contribuții teoretice asupra arheologiei, într-o vreme în care aceasta se afla, la noi, la începuturile ei precum și interesante studii și eseuri de istorie a artei antice³⁹. A contribuit la organizarea vieții muzeistice în România, creând muzeul arheologic de la Adam Clissi, distrus în timpul primului război mondial, și conducând, ca director, Muzeul Național de Antichități (1909-1910)⁴⁰. Dar mesajul său umanist a luat mai ales forma poeziei. George Murnu a integrat culturii românești *Iliada* și *Odissea* în tălmăciri considerate nu numai la noi și nu numai de critici literari, ci și peste hotare și de specialiști cu autoritate, drept cele mai izbutite echivalențe poetice moderne ale lui Homer din câte există astăzi în lume⁴¹. A transpus, în chip magistral, în românește și alte capodopere ale clasicismului grec și latin⁴². A creat el însuși poezie originală, de timbru clasic, străbătută de entuziasm și dominată de eufonie, apropiată de marea poezie elină nu prin mimarea facilă a înfățișării ei exterioare, ci prin încercarea de a-i regăsi și capta izvoarele esențiale. În același spirit, el a tradus din mai toate literaturile lumii, condus de afinități elective către operele unor personalități poetice în aparență foarte diverse, de la Li-Tai-Pe la Hölderlin și de la Petrarca la Baudelaire⁴³.

Înfăptuirea culturală majoră a lui George Murnu rămâne însă, fără îndoială, transpunerea lui Homer în românește. Faptul că această dificilă biruință se datorează unui aromân nu e întâmplător și nici lipsit de semnificație. Stăpânirea profundă a limbii grecești și intimitatea timpurie cu meleagurile și oamenii Eladei au făcut din cărturarii aromâni, spunea Nicolae Iorga, traducători predestinați ai operelor antichității clasice în românește⁴⁴. Mai mult decât alții însă, Murnu a intuit “cu instinctul său de om de la Pind”⁴⁵ caracterul pastoral al lumii arhaice grecești, în multe privințe similară lumii patriarhale a păstorilor aromâni din care el însuși se trăgea. Conștiința acestui fapt a dat o notă particulară tălmăcirii sale, a pus o nuanță aromânizantă în viziunea noastră asupra lumii homerice, fixată de el în versuri definitive. Totodată, în năzuința sa de a crea o limbă literară care să folosească resursele lexicale ale tuturor dialectelor și graiurilor românești, el a făcut apel, nu în ultimul rând, la cele ale dialectului aromân. Astfel, prin George Murnu și ale sale tălmăciri din Homer, virtualități poetice aromânești, sortite altfel atrofierii și înstrăinării, se transformă în act artistic creator, de înaltă valoare estetică, îmbogățind tezaurul cultural național.

Până la sfârșitul zilelor sale, George Murnu s-a considerat un reprezentant, un purtător de cuvânt al aromânilor. Încă din anii studenției a participat la frământările profesorilor de la școlile românești din Macedonia, încercând să-i ajute, cu mijloacele de care dispunea, să biruiască dificultățile întâmpinate⁴⁶. A publicat articole în care prezenta în lumina ei adevărată “problema aromânească”, militând pentru autonomia școlară și bisericească a românilor

de peste Dunăre, pentru salvarea lor de la deznaționalizare⁴⁷. Ca membru în conducerea Societății de Cultură Macedo-Române, a făcut parte din delegațiile trimise de aceasta la Conferința de pace de la Londra, în 1913, în timpul războiului balcanic și la Conferința păcii de la Paris, în 1919, după primul război mondial, unde a susținut dreptul aromânilor la o viață culturală și spirituală proprie, în limba națională, propunând chiar, obiectiv ce s-a vădit utopic, crearea unei formațiuni politice independente aromânești în zona de maximă densitate a populației românești din Peninsula Balcanică⁴⁸. Dându-și seama de zădărnicia acestor acțiuni, a visat mai târziu la crearea unei zone de refugiu și supraviețuire a aromânilor în Dobrogea, prin colonizare; conservându-și particularitățile specifice, aromânii trebuiau să devină, aici, o sursă de energie pusă integral în serviciul națiunii române⁴⁹. A îndrumat, ocrotit și sprijinit pe toți tinerii aromâni, cărora casa lui le era întotdeauna deschisă și pentru care voia să fie, asemenea bătrânilor din satele Pindului, nu “domnul profesor”, ci “lala Gheorghe”⁵⁰.

A ținut să contribuie, printr-o operă de creație dialectală proprie, la edificarea unei literaturi culte aromânești. E domeniul în care reușita i-a fost deplină. George Murnu va rămâne, între toți scriitorii aromâni, poetul înzestrat cu cea mai înaltă și exigentă conștiință estetică, acela care a șlefuit cu cea mai mare stăruință și migală piatra brută a graiului părintesc, punându-i în valoare toate posibilitățile expresive, transformându-l într-o podoabă de preț. Este însă tulburător faptul că poezia dialectală a acestui visător optimist și activ, a acestui luptător neobosit care nu s-a dat în lături de la nici un demers, pe plan național sau internațional, întru apărarea și afirmarea drepturilor aromânilor, găsește accentele cele mai autentice și mai emoționante atunci când dă glas nostalgiei rapsodului pentru universul copilăriei sale, atunci când plânge risipirea alor săi, atunci când consemnează, cu melancolică sobrietate, stingerea neamului său și amuțirea graiului aromânesc în munții Pindului⁵¹.

Transfigurată estetic în poezia sa dialectală, durerea lui George Murnu pentru trista soartă a românimii balcanice s-a convertit, în planul activității sale științifice, în imbold pentru creație istoriografică. Interesul iscoditor pentru istoria românilor de peste Dunăre a fost una din constantele vieții intelectuale a cărturarului. Studiilor din vremea studenției müncheneze li s-au adăugat, la răstimpuri, altele și, neajungând să elaboreze acea istorie a aromânilor la care năzuisese și pe care era cel dintâi chemat să o scrie, Murnu pregătise totuși, atunci când l-a surprins sfârșitul, la 17 noiembrie 1957, un volum cuprinzând toate contribuțiile sale la cunoașterea trecutului românilor sud-dunăreni⁵². Împreună cu Victor Papacostea și Theodor Capidan, el a condus, o vreme, *Revista macedoromână*, publicație de înaltă ținută științifică, menită să concentreze, în spiritul unei riguroase discipline intelectuale, eforturile tuturor

celor dornici să aducă lumini noi asupra istoriei românilor balcanici⁵³. Și, ori de câte ori a avut prilejul, el a ținut să respingă, cu măsură dar și cu fermitate, orice încercare de denaturare a adevărului științific privind trecutul neamului său⁵⁴. Căci, a salva adevărul despre istoria românilor de peste Dunăre, atunci când ființa lor etnică părea să nu mai aibă șanse de supraviețuire, a fost, pentru George Murnu, un imperativ etic și nu numai științific.

Atașamentul înflăcărat pentru neamul din care se trăgea nu i-a întunecat niciodată credința sinceră și adâncă în valoarea solidarității și a prieteniei, a respectului reciproc între popoarele Peninsulei Balcanice. A scris pagini de înaltă ținută umanistă despre Grecia “neînstrăinată patrie a inimii, neclintită piatră unghiulară de întemeiere a sanctuarului august și majestuos al culturii și disciplinei spirituale europene”, a vorbit cu căldură și admirație despre literatura neogreacă, din care a și tradus cu măiestrie, despre necesitatea și foloasele reciproce ale prieteniei dintre greci și români, pentru care a și militat ca animator al societății *Amicii Greciei*⁵⁵. Pline de adevăr sunt pătrunzătoarele sale observații asupra afinităților profunde și a legăturilor istorice seculare dintre români și bulgari, observații inserate în studiile consacrate românilor de peste Dunăre. Prin toate acestea, el a ținut să dovedească îndreptățirea renumelui de “factor de civilizație în Peninsula Balcanică” recunoscut aromânilor de cei mai competenți cunoscători ai regiunii⁵⁶.

Rezervând, cu discreție, expresiei dialectale manifestarea sentimentelor celor mai intime de amărăciune pentru stingerea neamului său, de restriște istorică, de nostalgie pentru plaiurile natale ale aromânului care era, George Murnu a făcut în chip simbolic din dacoromână, din româna literară, instrumentul expresiv a tot ceea ce era optimism, spirit constructiv, cutezanță creatoare și încrezătoare în viitor în ființa sa. Citim în această opțiune, care a fost a întregii mișcări de redeșteptare națională a aromânilor, intuierea profundă a destinului întregii romanități orientale, hărăzite să-și găsească suprema împlinire numai în hotarele politice și în cadrul cultural al României. George Murnu a avut îndoita bucurie de a-și fi pus în valoare înzestrarea intelectuală în serviciul culturii românești, al celor mai nobile tradiții ale acesteia și de a-și fi văzut totodată recunoscute meritele prin audiența largă și aprecierile unanim elogioase de care au avut parte operele sale, prin răsplătirea lor cu distincții academice, prin consacrarea sa cu înaltul titlul de membru al Academiei Române⁵⁷.

Contribuția lui George Murnu la cunoașterea trecutului românilor de peste Dunăre. Vom încerca în cele ce urmează să definim, în perspectiva cercetărilor mai noi și în raport cu înfăptuirile predecesorilor săi, importanța științifică a contribuției lui George Murnu la cunoașterea trecutului românilor balcanici, examinând pe rând fiecare dintre studiile sale pe această temă. Câteva constatări de natură generală privind aportul său la progresul cunoașterii științifice a romanității balcanice se impun însă din capul locului. Ceea ce caracterizează în primul rând acest aport este *întemeierea cercetării pe o bază documentară vastă și sigură*. Masa surselor aduse de George Murnu în discuție pentru lămurirea problemelor istoriei "vlahilor" este impresionantă. El stăpânește în chip desăvârșit întreg materialul de proveniență bizantină și occidentală cunoscut în vremea sa și-l îmbogățește prin descoperiri proprii. Îndeosebi izvoarele bizantine și neogrecești sunt cele pe care le pune în valoare. În afara surselor istoriografice propriu-zise, Murnu a introdus în circuitul științific cântece populare grecești, scholii medievale la texte antice, pasaje din lucrările unor comentatori bizantini de opere clasice unde se fac aluzii la români, documente de cancelarie, laice și bisericești, referitoare la aceștia. Necuprinse nici la data când autorul scria și nici chiar mai târziu într-un corpus de izvoare ale istoriei românilor, toate aceste texte și fragmente sunt rezultate ale întinselor sale lecturi în domeniul literaturii bizantine și neoeleene. Cele mai multe sunt inserate, fără ostentație, în cuprinsul lucrărilor sale și comentate corespunzător, altele fac obiectul unor articole aparte. Este totodată meritul lui George Murnu acela de a fi dat științei istorice românești versiuni corecte ale izvoarelor bizantine, bazate pe textele originale grecești și nu, cum s-a întâmplat adesea atât înainte, cât și după el, pe versiuni și parafraze latine, sumare și uneori greșite ce însoțesc edițiile curente ale istoricilor bizantini⁵⁸.

În al doilea rând se cuvine subliniat faptul că George Murnu *interpretează întotdeauna știrile bizantine despre români nu izolat, ci într-o vastă rețea de referințe la alte texte* contemporane ce pun în deplină lumină spiritul vremii, atmosfera culturală în care ele apar, partea de subiectivitate ce intră în reflectarea bizantină a istoriei românilor. El și-a dat seama că izvoarele bizantine ale acestei istorii nu sunt simple și fidele consemnări ale faptelor, ci și reacții față de ele, explicabile prin elementele de natură ideologică pe care le documentează, printr-o mentalitate cărora le sunt tributare. Acest punct de vedere foarte modern, a cărui valabilitate a fost deplin dovedită astăzi, când istoria ideilor și a mentalităților este una din preocupările majore ale istoriografiei de pretutindeni, a fost susținut de vasta cultură bizantinologică a învățatului.

În al treilea rând, George Murnu și-a dat seama de *necesitatea de a studia istoria românilor de peste Dunăre în contextul istoriei celorlalte*

popoare balcanice cu care ea se întrepătrunde permanent și fără de care nu-și dezvăluie în întregime sensul. “O cuprindere sinoptică a istoriei popoarelor balcanice e neapărat necesară pentru stabilirea definitivă a adevărului istoric. De aceea și cată să fie făcută nu numai în corelație cu celelalte izvoare contemporane, ci și cu toate împrejurările ce precedează apariția surprinzătoare a românilor, așa cum se adeverește din cuprinsul textelor originale bizantine”, scria el⁵⁹. Prin acest fel de a concepe istoria românilor sud-dunăreni, George Murnu se înscrie între precursorii studiilor balcanologice în țara noastră, studii de caracter, prin excelență, comparatist și interdisciplinar⁶⁰.

În sfârșit, Murnu a înțeles că reconstituirea trecutului medieval al românilor balcanici, popor de păstori lipsit de o cultură scrisă în limba proprie, lipsit de formele superioare ale unei vieți de stat și bisericești proprii și, ca atare, lipsit de ceea ce numim izvoare scrise interne, reclamă o metodologie specială. Această metodologie implică, pe de o parte, *apelul la mărturiile cu valoare istorică furnizate de studiul limbii*: “Argumentarea logică și speculativă istorică, din lipsă de fundamentare documentară, nu se poate valorifica, dacă nu se sprijină pe criterii lingvistice, care sunt tot așa de eficiente ca și faptele istorice riguros atestate”⁶¹. Pe de altă parte, ea permite și chiar recomandă *apelul la datele furnizate de studiile etnografice și demografice întreprinse asupra românilor balcanici în timpuri mai noi și chiar în zilele noastre ca puncte de sprijin pentru reconstituirea vieții lor medievale*. Acest demers este justificat de relativa stabilitate a cadrelor vieții pastorale românești pe lungi durate istorice în Peninsula Balcanică, de ritmul lent al evoluției acestui grup etnic ce trăia încă, în veacul al XIX-lea, în condiții foarte apropiate de cele din Evul Mediu. Cercetările mai noi au validat și acest punct de vedere susținut practic în lucrările sale de George Murnu⁶².

Traducător al textelor lui Nichita Choniates despre românii balcanici. Deși a apărut abia în 1906, cea mai veche contribuție a lui George Murnu privitoare la istoria românilor de peste Dunăre este traducerea în românește a părților privitoare la istoria țaratului româno-bulgar al Asăneștilor din opera bizantinului Nichita Choniates⁶³. Importanța acestui izvor abia dacă mai trebuie subliniată. Nichita Choniates, participant direct la evenimentele relatate, este autorul celei mai de seamă și mai complete relatări despre împrejurările creării statului româno-bulgar pe care l-a dat Bizanțul.

Traducerea lui Murnu, însoțită de reproducerea textului original, este cea dintâi tălmăcire românească integrală a pasajelor din Choniates referitoare la Asănești. Calitatea ei literară face dintr-însa una din cele mai frumoase tălmăciri în limba română din literatura bizantină. Textul lui Murnu este însoțit de o utilă introducere privind, pe de o parte, literatura istoriografică

bizantină, cu observații asupra importanței ei ca izvor istoric referitor la trecutul românilor, pe de altă, cadrul de istorie bizantină în care s-a produs răzvrătirea – autorul o numește cu un termen socotit azi impropriu “revoluția” – fraților Petru și Asan și întemeierea noului țarat. Pasajelor extrase din principala operă a lui Nichita Choniates, *Istoria* sa, George Murnu le-a adăugat și traducerea unei scrisori redactate de același cărturar și om politic bizantin, în calitate de secretar imperial și însoțitor al suveranului său pe câmpul de luptă împotriva vlahilor, bulgarilor și cumanilor. Epistola, adresată patriarhului și sinodului constantinopolitan, în numele lui Isaac al II-lea Anghelos, relatează despre succesele acestuia în luptele împotriva răzvrătiților din Balcani și anume despre victoria de la Lardea (11 octombrie 1187). Ea fusese semnalată, în 1901, de Constantin Erbiceanu, dar traducerea lui nu răspundea întru totul exigențelor științifice⁶⁴. Tălmăcirea lui Nichita Choniates, datorată lui George Murnu, constituie și azi pentru istoricii români necunosători ai limbii grecești o cale de acces sigură către cea mai importantă parte din informațiile cuprinse în opera sa, izvor fundamental al istoriei noastre⁶⁵. Nu putem decât regreta faptul că autorul nu a continuat să traducă toate textele bizantine referitoare la români, așa cum îl îndemnaseră Ioan I. Bogdan și Ioan Bianu, care au înlesnit publicarea lucrării⁶⁶.

Prima atestare a românilor în istorie. Studiul *Prima apariție a românilor în istorie* încearcă să determine cea mai veche atestare a românilor, sub numele de “vlahi”, în izvoarele bizantine⁶⁷. În 1868, W. Tomaschek semnalase și discutasese un pasaj din cronica bizantinului Georgios Kedrenos, potrivit căruia, în anul 976, fratele țarului bulgar Samuil a fost ucis, între Castoria și Prespa, la locul numit Stejarii Frumoși, de niște “vlahi călători” (Βλάχοι ὁδῖται)⁶⁸. Acest eveniment este socotit până astăzi drept cel dintâi din istorie în care sunt implicați românii, desemnați cu numele de vlahi⁶⁹. George Murnu își propune însă să dovedească lipsa de autenticitate sau, cel puțin, caracterul nesigur al știrii transmise de Kedrenos. El aduce ca argumente în sprijinul poziției sale: caracterul tardiv al informației din izvorul bizantin în raport cu evenimentul relatat, lipsa unei confirmări din partea altor surse, tradiția istorică bulgară despre soarta lui David și valoarea semantică a termenului “vlahi” din textul discutat. Georgios Kedrenos și-a alcătuit cronica cu mai bine de un veac după prezumata ucidere de vlahi a lui David; el scrie la sfârșitul secolului al XI-lea, iar opera sa nu este de altfel decât o compilație ce reproduce, pentru perioada care ne interesează, paginile istoricului bizantin Ioan Skylitzes, el însuși un scriitor din a doua jumătate a secolului al XI-lea. Potrivit unei tradiții istorice bulgare, căreia îi acordă credit și bizantinistul francez G. Schlumberger, David ar fi domnit el însuși ca țar și s-ar fi călugărit în 980, cedând tronul fratelui său,

Samuil. Cât privește sensul termenului “vlahi” în cronica lui Kedrenos, el ar fi nu etnic, ci socio-profesional, însemnând nu “români”, ci “păstori”, așa cum se întâmplă în greaca modernă și, susține Murnu după Jireček, la Ana Comnena.

George Murnu consideră în schimb drept primă atestare a românilor în istorie un document din anul 980 prin care împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul acordă tesalianului Niculița “domnia peste vlahii din Elada”. Reprodus în scrierea parenetică a lui Kekaumenos, rudă apropiată a acestui Niculița, scriere datând din a doua jumătate a secolului al XI-lea, documentul are autenticitatea unui act provenit dintr-o arhivă de familie. Vlahii la care se face aluzie sunt vlahii din tema bizantină a Eladei, cuprinzând, printre alte regiuni, și Tesalia. Ei nu sunt alții decât strămoșii aromânilor care viețuiesc și astăzi în aceleași locuri, în număr considerabil. Mai mult încă, formațiunea politică peste care este așezat ca “domn” Niculița reprezintă nucleul din care s-a dezvoltat ulterior Vlahia Mare, una din cele mai însemnate Vlahii balcanice, regiune autonomă a românilor din părțile Pindului și Tesaliei, cu rosturi strategice în cadrul Imperiului bizantin. Această autonomie românească s-a menținut până târziu, în vremea stăpânirii otomane. Spre deosebire de informația întâmplătoare din cronica lui Kedrenos, documentul reprodus de Kekaumenos are așadar caracterul unui izvor sigur, confirmat de altele, ulterioare, și chiar de realități etnice contemporane nouă. El atestă nu un simplu incident istoric, ci existența unei forme instituționalizate de viață socială și militară a vlahilor din cadrul Imperiului Bizantin, încă din secolul al X-lea.

Pornind de la această indicație certă despre românii balcanici, George Murnu se ocupă și de originea și vechimea lor în regiunea amintită. El atinge astfel problema patriei primitive a românilor balcanici din grupul zis sudic, adică a aromânilor, ajungând la concluzia că aceștia au coborât spre Tesalia din părțile nordice ale Peninsulei Balcanice, cum arată tradiția consemnată de Kekaumenos, despărțindu-se de restul populației românești, formată în continuitate teritorială pe ambele maluri ale Dunării. Despărțirea lor de masa poporului român și deplasarea către sud a avut loc, socotește istoricul, în vremea stăpânirii bulgare a primului țarat în hotarele căruia erau înglobați toți românii balcanici. Este de presupus că și autonomia relativă a vlahilor din Imperiul Bizantin este o moștenire de la acest prim țarat, distrus de însuși emitentul documentului, împăratul Vasile al II-lea, după cum și numele etnic de “vlahi” dat românilor de bizantini după acest eveniment este împrumutat de la bulgari.

Cercetările mai noi au adâncit problemele discutate de George Murnu în scurtul său studiu. Vasile Bogrea a identificat în “vlahii călători” ai lui Kedrenos pe vlahii *kjelatori* ai documentelor medievale sârbești, categorie socială privilegiată de cărăuși și paznici ai drumurilor, ocupații specifice aromânilor⁷⁰. Totodată, argumentele aduse împotriva autenticității știrii din

cronica lui Kedrenos nu s-au dovedit rezistente în fața criticilor mai noi. Știrea este într-adevăr o interpolare ulterioară în textul cronicii lui Ioan Skylitzes, dar ea este foarte veche și nu se datorează lui Kedrenos, ci, foarte probabil, lui Mihail Deabolites, un bun cunoscător al evenimentelor din regiunea Macedoniei, autor al mai multor prețioase interpolări privitoare la această regiune în același text⁷¹. Tradiția bulgară referitoare la cariera imperială a lui David este consemnată de un izvor cu totul lipsit de credibilitate: așa-numitul *Carstvenik* al călugărului Paisie din Hilandar, din secolul al XVIII-lea⁷². Cât privește termenul "vlahi", el are, cel puțin în perioada în discuție, o semnificație etnică precisă, desemnând pe români. Sensul de "păstori" cu care apare ulterior în greaca nouă și în limbile sud-slave este secundar și realitatea pe care o denumeste cuvântul în această accepțiune sunt românii păstori deromanizați din Balcani, care-și păstrează obiceiurile, dar nu și limba⁷³. Contrar părerii lui Murnu, evenimentul uciderii lui David de către vlahi poate fi interpretat, e drept, printr-un efort de reconstituire istorică lipsit de alte confirmări documentare, și ca un act politic. S-au produs mai multe asemenea interpretări, dintre care cea mai plauzibilă ni se pare cea datorată lui Radu C. Lăzărescu⁷⁴. El a arătat că acțiunea vlahilor kjelatori-hoditai, categorie social-economică interesată în menținerea tranzitului de mărfuri continental pe vechea Via Egnatia, ce ducea de la Dyrrachium la Constantinopol și solidară, prin urmare, cu stăpânirea bizantină, nu este decât o încercare de a înlătura stăpânirea bulgară, care bloca drumul. Sensul acțiunii rămâne același chiar dacă se admite că David ar fi domnit un timp el însuși⁷⁵.

Dacă excesul de criticism al lui Murnu față de pasajul din cronica lui Kedrenos, explicabil și prin precaritatea informației generale asupra evenimentelor la data când el scria, nu este justificat, nu e mai puțin adevărat că știrea în discuție nu are nici pe departe caracterul de certitudine și limpezime pe care-l prezintă documentul din 980. În această privință el are deplină dreptate și intervenția sa a provocat discuții în jurul pasajului kedrenian ce continuă, cum vedem, până astăzi. Trebuie să observăm de asemenea pertinența deplină a paginilor în care el comentează, cel dintâi între istoricii noștri, documentul emis de Vasile al II-lea în legătură cu românii din tema Eladei, document intrat în circuitul științific numai cu puțini ani înaintea apariției studiului lui Murnu⁷⁶. Ambele informații datează, de altfel, cam din aceiași ani, de la sfârșitul secolului al X-lea, și marchează aceeași realitate istorică majoră: afirmarea românilor balcanici, ca etnie de sine stătătoare, sub numele de *vlahi*, după căderea statului bulgar și redobândirea teritoriilor controlate de acesta de către bizantini. Ambele vorbesc despre rosturile strategice, economice și chiar politice importante pe care românii le-au avut în Imperiul Bizantin și pe care le documentează mult mai pe larg izvoarele ulterioare.

Deosebit de valoroase sunt observațiile originale ale lui George Murnu asupra patriei primitive a aromânilor și a coborârii lor în Tesalia⁷⁷.

Kekaumenos și românii. Contribuția cea mai întinsă a lui George Murnu privitoare la istoria medievală a românilor balcanici este studiul său *Kekaumenos și românii în veacul al XI-lea*⁷⁸. El reprezintă, fără îndoială, cea mai importantă cercetare consacrată vreodată în istoriografia noastră operei literare a lui Kekaumenos, general bizantin din secolul al XI-lea, ca sursă pentru istoria românilor și unul dintre cele mai amănunțite și mai valoroase texte științifice moderne ce au fost consacrate analizei acestei opere⁷⁹.

Scrierea lui Kekaumenos, intitulată de cel mai recent editor al ei, pe drept cuvânt, *Sfaturi și povestiri*, este o lucrare cu caracter parenetic, o culegere de sfaturi adresate de un general bizantin în retragere fiilor săi, destinați unei cariere în viața politică a Imperiului, sfaturi ilustrate cu relatări de evenimente trăite, menite să le întărească și să le demonstreze valoarea. Alcătuite prin anii 1075-1078, *Sfaturile și povestirile* au rămas multă vreme necunoscute cercetătorilor moderni. Unicul manuscris existent a fost descoperit de bizantinistul rus V. Vasiljevskij în Biblioteca sinodală din Moscova. Învățătul l-a prezentat și publicat fragmentar, în 1881, iar mai târziu, în 1896, în colaborare cu elenistul V. Jernstedt a dat la lumină ediția completă a textului⁸⁰. Primii editori au crezut că e vorba însă de două lucrări diferite: cea dintâi, impropriu intitulată *Strategikon* ar fi aparținut lui Kekaumenos, a doua, *Sfaturi către împărat*, ar fi fost elaborată de un autor anonim, contemporan cu generalul bizantin. Cercetările mai noi au invalidat această împărțire, acceptată de George Murnu, dovedind că este vorba de o singură operă, aparținând unui singur autor⁸¹.

Valoarea *Sfaturilor și povestirilor* lui Kekaumenos ca izvor privitor la istoria românilor este cu totul deosebită. Autorul ne furnizează știri numeroase, variate și însemnate asupra românilor din Tesalia, asupra modului lor de viață, obiceiurilor și ocupațiilor lor. El povestește amănunțit desfășurarea mișcării insurecționale începute în anul 1066, în orașul Larissa, mișcare provocată de excesele fiscului bizantin și care a solidarizat pe aromânii, bulgarii și grecii din regiune. În această revoltă, vlahii au jucat un rol de căpetenie, ceea ce atrage asupra lor indignarea violentă a scriitorului. Totodată acesta consemnează tradiții istorice referitoare la trecutul îndepărtat al aromânilor tesalioți, la originea lor dacică și la coborârea lor în Tesalia din zona inițial locuită de ei a râurilor Sava și Dunărea, din nordul Peninsulei Balcanice.

Iată de ce, încă de la publicarea lor fragmentară, în 1881, *Sfaturile și povestirile* lui Kekaumenos au atras interesul oamenilor de cultură și al istoricilor români. Cei dintâi care s-au ocupat de acest izvor bizantin, mai pe larg

sau în treacăt, au fost Mihai Eminescu, C. Meissner, A.D. Xenopol, Simion Mangiuca, B.P. Hasdeu și D. Onciul⁸². Ceea ce a reținut în primul rând atenția tuturor acestora a fost consemnarea de către Kekaumenos a tradițiilor istorice existente în secolul al XI-lea în legătură cu originea dacică a românilor, cu unitatea originară a tuturor ramurilor poporului român, cu migrarea târzie a strămoșilor aromânilor din părțile Dunării spre sudul Peninsulei Balcanice. Este vorba de un argument dintre cele mai puternice împotriva teoriilor lui Roesler privind formarea poporului român la sud de Dunăre și pretinsa lui deplasare dinspre sud, din Balcani, spre nord, în vechea Dacie.

Spre deosebire de înaintașii săi, George Murnu se oprește cu deosebire nu asupra pasajului referitor la originea "vlahilor", ci asupra acelor capitole din scrierea lui Kekaumenos care înlesnesc cunoașterea vieții medievale a românilor din Tesalia. Studiul său cuprinde șase părți bine definite. În cea dintâi, sunt prezentate personalitatea scriitorului bizantin și opera sa. A doua înfățișează pe larg starea și rosturile românilor din Pind în secolul al XI-lea. A treia parte e consacrată descrierii împrejurărilor bizantine ale răzvrătirii din Tesalia, analizei crizei profunde prin care trece în această perioadă Imperiul și pe care împăratul Constantin al X-lea Dukas crede că o poate rezolva printr-o politică greșită de sporită apăsare fiscală a contribuabililor. În partea a patra, este evocată și analizată desfășurarea răzcoalei din Tesalia, din anul 1066. În sfârșit, în ultimele două părți ale studiului se încearcă explicarea ostilității față de români a scriitorului bizantin pe de o parte, a societății bizantine în genere, pe de alta, atingându-se problema, încă puțin cercetată și azi, a statutului naționalităților în cadrul Imperiului Bizantin. Să mai adăugăm la toate acestea faptul că autorul reproduce, în cuprinsul studiului său, largi extrase din opera lui Kekaumenos în tălmăciri pe cât de exacte, pe atât de izbutite artistic, net superioare din ambele puncte de vedere celor ale predecesorilor săi.

Nu ne propunem aici o analiză amănunțită a studiului lui George Murnu despre valoarea scrierii lui Kekaumenos ca izvor pentru istoria românilor. Ne vom mărgini să subliniem câteva din elementele fundamentale și durabile științifice ale contribuției sale.

George Murnu pune în deplină lumină mulțimea, diversitatea și complexitatea îndeletnicirilor economice ale românilor balcanici, precum și vechimea lor. Contrar părerii superficiale, general răspândite în vremea sa, el dovedește, pe baza textului lui Kekaumenos, că românii balcanici practicau în secolul al XI-lea nu numai păstoritul transhumant, așa cum se afirmase, ci și agricultura, negoțul și meseriile. Strategul bizantin îi arată pe aromâni nu numai ca posesori de turme, pendulând, după anotimp, între iernatecele de la șes și văratecele, de la munte, dar și ca statornici locuitori ai câmpiei, unde

practică munci agricole și dețin pământuri. Ei sunt, totodată, orășeni, proprietari de imobile, dispunând de poziții proeminente în viața urbană a provinciei bizantine din acea perioadă: răscoala din 1066 este pusă la cale în casa unui român din orașul Larissa⁸³. Această varietate de îndeletniciri economice este mult mai veche decât se pare. Analiza lexicului agrar al aromânului, în care elementele latine dețin un loc foarte important, dovedește continuitatea neîntreruptă a ocupațiilor agricole la românii balcanici, din epoca romană și până în zilele noastre⁸⁴. Compararea participării românilor la viața orașului bizantin în secolul al XI-lea, așa cum reiese ea din opera lui Kekaumenos, cu stările de lucruri din același domeniu în vremurile mai noi, îi îngăduie lui Murnu să tragă concluzii îndreptățite asupra rolului vieții urbane în deznaționalizarea treptată a vlahilor, lipsiți de o cultură în limba proprie, de o organizare bisericească autonomă și obligați, din această pricină, să adopte pentru dezvoltarea lor spirituală corespunzătoare formele grecești, bizantine. În schimb, păstoritul transhumant românesc descris sumar de Kekaumenos se vedește, prin comparație cu stările de lucruri mai noi și mai bine documentate, o dimensiune stabilă și statornică a vieții românești balcanice și o pavază împotriva înstrăinării lor etnice, un factor conservator și particularizator⁸⁵.

Deosebit de prețioase sunt paginile în care George Murnu încearcă să reconstituie complexa organizare socială și poziția politică a "vlahilor" în cadrul Imperiului Bizantin. Valorificând nu numai informațiile date în această privință de Kekaumenos, ci întreaga documentație bizantină, nu foarte bogată, de care dispunem, aducând în discuție indicațiile izvoarelor sârbești medievale cunoscute în vremea sa și referitoare la starea socială a românilor din regatul Serbiei, procedând la analiza lingvistică a terminologiei social-politice aromânești și la comparații cu formele de organizare socială ale aromânilor din perioade mai apropiate de noi, recurgând totodată la paralele între structurile sociale ale românilor balcanicilor, cele ale altor etnii negrecești din Peninsula Balcanică și cele ale românilor din nordul Dunării, Murnu izbutește să schițeze o imagine, confirmată de cercetările ulterioare, a regimului autonom de organizare socială și politică a românilor în cadrul Imperiului bizantin. El atribuie acestei organizări, cum arătam și mai sus, o origine prebizantină; ea s-ar fi înfiripat în cadrul primului țarat bulgar, după cum o dovedește și originea slavo-bulgară a principalei instituții social-politice aromânești – celnicatul, echivalent al cnezatului nord-dunărean⁸⁶. Și în această privință indicațiile de natură istorică date de Kekaumenos sunt foarte limpezi și prețioase.

Explicarea atitudinii de ostilitate a lui Kekaumenos față de românii balcanici reține în chip special atenția lui George Murnu. El lămurește în chip convingător motivele strict personale ale violenței cu care scriitorul bizantin

își manifestă vrăjmășia și disprețul față de “vlahi”: este vorba de o atitudine ostentativă, determinată de conștiința faptului că propriul său strămoș fusese amestecat direct în răzvrătirea românilor. Renegându-i pe cei cu care acesta colaborase, Kekaumenos dorește să-și reabiliteze în ochii oficialităților familia. Dar adversitatea față de alogeni este nu numai caracteristica personală a acestui scriitor, ci o constantă a mentalității bizantine. Invocând în sprijin numeroase exemple oferite de literatura Bizanțului, referitoare nu numai la români, dar și la alte naționalități (bulgari, armeni, evrei, popoare occidentale), George Murnu evidențiază substratul politic, ideologic și adesea economic chiar al acestei trăsături psihice a omului bizantin. Prezentându-se ei înșiși drept unici moștenitori legitimi ai Imperiului Roman, în forma sa elenizată, bizantină și drept purtători autorizați, prin biserica răsăriteană, grecească, ai mesajului creștin în puritatea sa deplină, bizantinii se socotesc de drept stăpânitori și îndrumători ai tuturor celorlalte neamuri, pe care nu ezită să le califice drept “barbare”. Aspirațiile acestora la o viață independentă, în formele ce le sunt proprii, li se par bizantinilor tot atâtea reprobabile năzuințe spre dislocarea politică a statului și subminarea dreptei credințe. De partea lor, toți acești “barbari” reacționează ostil și adesea violent față de imperialismul bizantin. Paginile lui George Murnu asupra problemei naționalităților în Imperiul Bizantin sunt dintre cele mai aproape de adevăr din câte s-au scris în literatura științifică⁸⁷.

Desigur nu toate afirmațiile lui Murnu din studiul asupra lui Kekaumenos își păstrează valabilitatea astăzi, când cercetările privitoare la lumea bizantină în genere și la secolul al XI-lea în special au căpătat o mare amploare. Am semnalat mai sus noile concluzii asupra personalității scriitorului bizantin și a operei sale. Ipoteza lui George Murnu potrivit căreia strategul temei Elada, Niculița, implicat în cele din urmă în răzvrătirea vlahilor, bulgarilor și grecilor ar fi el însuși român din Tesalia nu este suficient întemeiată documentar⁸⁸. În câteva rânduri, de asemenea, istoricul vorbește despre “aversiunile de rasă”, despre “instinctele adânci rasiale” care s-ar fi adăugat motivelor politice și economice, sporind ostilitatea între grecii bizantini și celelalte etnii din Balcani. E vorba aici de un ecou al viziunii romantice asupra istoriei universale, viziune dominată de spirit național și de preocuparea definirii în termeni doriți științifici a ceea ce s-a numit psihologia etnică. Explicabile prin atmosfera culturală a vremii în care scria George Murnu și prin particularități ale vieții intelectuale din sud-estul european, unde se manifesta atunci cu vigoare aspirația popoarelor către afirmarea plenară, politică și culturală, a individualității lor naționale, căutându-se definirea specificului etnic al fiecăruia, asemenea considerații, nu o dată greșite și nedrepte față de alte neamuri, se întâlnesc și la alți istorici români și străini

contemporani lui. Ele nu afectează, desigur, nici în cazul său, valabilitatea concluziilor istorice generale la care ajunge pe căi autentice științifice⁸⁹.

Tocmai de aceea nu putem să nu relevăm fapte mult mai semnificative în ce privește sensul studiului lui George Murnu și valoarea lui științifică. Adus, prin studierea vieții românilor balcanici, să adâncească probleme de istorie a instituțiilor bizantine, gen de cercetări aflate în vremea în care el scria la începuturile sale, el aduce o contribuție notabilă nu numai la cunoașterea istoriei românilor balcanici, dar și la progresul bizantinologiei ca atare. Același lucru se poate spune și despre observațiile pertinente pe care le face în legătură cu evoluția mentalității bizantine, atunci când se ocupă de problema naționalităților din cuprinsul Imperiului ca de o temă de reflecție pentru scriitorii bizantini. Nu putem sublinia îndeajuns valoarea perspectivei balcanologice în care Murnu cercetează desfășurarea istoriei românilor din Tesalia și validitatea modului în care el corelează istoria acestora cu aceea a românilor din nordul Dunării⁹⁰. Este în sfârșit de relevant sentimentul de responsabilitate etică și politică de care istoricul face dovadă, promovând cu insistență ideea necesității prieteniei și colaborării dintre popoarele balcanice, ale căror temeuri istorice le pune cu satisfacție în evidență și condamnând statornic denaturarea adevărului despre trecut prin acțiunea nefastă a prejudecăților și pasiunilor naționaliste⁹¹.

Aromânii în vremea francocrației. Vlahia Mare. În studiul intitulat *Românii din Pind între anii 1204-1259*⁹², George Murnu încearcă să deslușească firul adesea greu de urmărit al istoriei românilor din părțile Tesaliei în vremea stăpânirii francilor în Grecia, după dezmembrarea Imperiului bizantin prin devierea cruciadei a patra și crearea Imperiului Latin din Constantinopol.

De la prima consemnare a existenței lor, într-o formă de organizare specifică, la sfârșitul secolului al X-lea, mai precis în 980, vlahii tesalioți se afirmaseră tot mai puternic în viața Imperiului Bizantin, ca un factor nu numai economic, dar și militar și politic vrednic de luat în considerare. În secolul al XII-lea, arată George Murnu, întreaga Tesalie, unde ponderea lor numerică era precumpănitoare față de greci și de alte etnii, luase numele popular de Vlahia sau Marea Vlahie (Μεγάλη Βλαχία). Izvoarele bizantine și de alte proveniențe vorbesc însă despre această Vlahie și într-un sens juridic mai precis, mai special: ea ajunsese să constituie o unitate administrativă cu un regim de relativă autonomie în cadrul temei bizantine a Eladei, poate chiar o provincie deosebită. La începutul secolului al XIII-lea, în condițiile destrămării Imperiului bizantin și împărțirii teritoriului său european între cuceritorii apuseni, țaratul Asăneștilor și așa-numitul despotat grecesc al

Epirului, unul din centrele de rezistență ale bizantinilor, destinat unei puternice dezvoltări în viitor, Vlahia Mare devine o formațiune politică independentă, o “țară neatârnată” cu un “domn recunoscut”.

Bazându-se pe numeroase izvoare bizantine și occidentale, pe care le supune unui examen critic amănunțit, combătând argumentat sau completând în chip justificat părerile enunțate de eminente cunoscători ai perioadei în discuție, cum au fost germanul Carl Hopf sau englezul George Finlay, George Murnu dovedește independența totală a Vlahiei Mari, țară a românilor din Pind, între anii 1204 și 1214, în vremea când domn al Epirului era Mihail I Anghelos Dukas Comnenul. El urmărește în continuare soarta acestei formațiuni politice, aliată cu cârmuitorii epiroți care i-au succedat lui Mihail I și vasalizată în cele din urmă de aceștia. Prin căsătoria lui Ioan, fiul nelegitim al despotului Mihail al II-lea (Anghelos) Dukas Comnenul (cca 1230 – ante 1268), cu fiica lui Taron sau Tarona, domnul român al Vlahiei Mari, eveniment anterior anului 1259, când este atestat de Georgios Pachymeres ca un fapt împlinit, țara românilor tesalioți, susține George Murnu, capătă caracterul unui adevărat “stat” de sine stătător, cu o “dinastie greco-română”. Manifestându-se ca atare în perioada care a urmat, Vlahia Mare va fi înglobată într-un târziu, ca o regiune cu întinse privilegii și statut de autonomie relativă, în Imperiul Bizantin restaurat de Paleologi.

Sub raportul întinderii sale geografice, Vlahia Mare cuprindea inițial “Tesalia apuseană cu Dolopia veche și cu deosebire munții, atât cei despre miazănoapte cunoscuți sub numele de Hașa sau – în vechime – Cambunia, Olimpul, cât și cei despre miazăzi – șirul muntelui Othrys – și, mai presus de toate, lanțul Pindului”. Ioan, fiul lui Mihail al II-lea, a cucerit și “însemnate ținuturi de la sudul Tesaliei – Ftiotida, Dorida și partea apuseană a Locridei – întinzându-și astfel stăpânirea de la Olimp și Pind până la înălțimile Parnasului”. După moartea tatălui său, el a primit de asemenea ca moștenire o bună parte din teritoriul Epirului. În consecință, întreaga jumătate răsăriteană a vechiului continent grecesc capătă acum denumirea de Vlahia Mare, susține George Murnu, denumire perpetuată în secolele următoare, iar numele popular al regiunii locuite în majoritate de vlahi este întărit printr-o realitate politică.

Definirea structurii politice interne a Vlahiei Mari, determinarea modului de transmisiune a puterii supreme și identificarea conducătorilor ei români din cele câteva decenii urmărite au constituit și ele tot atâtea probleme pe care George Murnu a încercat să le rezolve. El consideră că Taron sau Tarona, în care G. Finlay văzuse pe “căpetenia ereditară a vlahilor din Tesalia”⁹³, este ultimul reprezentant masculin direct al unei familii “localnice domnești” întemeiate sau ajunse la conducerea Vlahiei Mari, probabil, prin

însuși “toparhul” acesteia, menționat ca atare, fără a fi însă numit, pentru prima dată, de Nichita Choniates⁹⁴. Căsătorindu-și fiica cu Ioan, fiul despotului epirot, acest ultim Taron i-ar fi dat drept zestre întreaga sa țară și ar fi făcut din arhonte grecești moștenitorul său legitim la conducerea ei. Originea etnică românească a lui Taron îi pare lui George Murnu dovedită și de existența în secolul al XIX-lea, în regiunea Avdelei, a unui celnic aromân cu numele Taru; Taron ar fi forma grevizată a acestui nume. Familia Taronilor este atestată și de alte documente din secolul al XIII-lea asupra căreia istoricul român atrage atenția; ele o indică drept posesoare de moșii în zona Tesaliei și Epirului și-i recunosc rolul politic jucat în regiune⁹⁵. Așadar, George Murnu afirmă caracterul ereditar al puterii supreme în Vlahia Mare și existența, prin familia Taronilor, a unei adevărate dinastii locale românești, cea dintâi pe care istoria o cunoaște în această parte a Peninsulei Balcanice.

Perioada stăpânirii franceze în Grecia a fost însă una de afirmare politică a tuturor românilor balcanici, nu numai a celor din Tesalia. Criza Imperiului bizantin, căderea lui apoi sub latini a înlesnit și acțiunea politică a conducătorilor altei Vlahii balcanice: Asăneștii din nordul Peninsulei, creatorii țaratului româno-bulgar. A existat oare o colaborare între cele două grupuri de români, cei din Pind și cei din Haemus ? Revenind asupra răspunsului pozitiv pe care-l dăduse cândva, pe urmele lui Ph. Fallmerayer, acestei întrebări, George Murnu contestă acum o asemenea colaborare, cel puțin pe terenul politic și militar. El nu exclude însă existența unor contacte, datorate mai ales păstoritului transhumant, între diversele grupuri de români din Peninsula Balcanică. A existat chiar o scurtă vreme în care Ioan Asan al II-lea a încorporat Vlahia Mare statului său, fără consecințe notabile, documentar atestate, pentru evoluția acesteia⁹⁶.

Datorăm lui George Murnu paginile cele mai bogate în substanță, cele mai profunde ca analiză și cele mai solid întemeiate documentar din câte s-au scris, în istoriografia română și străină, asupra Vlahiei Mari și a istoriei ei între anii 1204-1259. Progresul înregistrat, prin ele, de știința istorică față de rezultatele mai vechi ale înaintașilor săi în cercetarea acestei complexe probleme reiese cu ușurință pentru cititor din simpla parcurgere a studiului. Din păcate, istoricii care i-au urmat au ignorat sau au trecut cu vederea în chip surprinzător scrierea lui George Murnu. Dacă în ce-i privește pe cercetătorii străini, lucrul este mai lesne de înțeles, dată fiind dificultatea accesului la contribuția sa, redactată într-o limbă puțin cunoscută de aceștia și publicată într-o revistă, apoi într-o carte nu foarte răspândită peste hotare, el impresionează dureros în cazul unor cercetători români și se repercutează negativ asupra valorilor propriilor lor contribuții⁹⁷. Este totodată de regretat că autorul nu și-a continuat cercetarea, extinzând-o asupra secolelor următoare,

când Vlahia Mare oferă un teren de investigații de cel mai mare interes, încă insuficient exploatat.

O seamă din rezultatele la care a ajuns George Murnu în studiul său au fost confirmate de cercetările mai noi. Astăzi, documentația asupra Taronilor, conducători ai românilor din Tesalia, este mai bogată, iar modul în care istoricul român a prezentat evoluția raporturilor dintre Vlahia Mare și Epir a fost validat chiar de savanți care nu i-au cunoscut opera⁹⁸. Rămâne totuși să fie supuse unui examen critic mai sever unele din considerațiile și ipotezele sale. Astfel, ca și în cazul lui Niculița, din secolul al X-lea, originea etnică românească a Taronilor, conducători recunoscuți ai unei regiuni autonome cu populație predominant românească, dar încadrată totuși, dintru început, în sistemul administrativ foarte riguros organizat al Imperiului Bizantin, nu este atât de certă pe cât crede învățatul român. Rămâne să fie nuanțate corespunzător progreselor cercetării istorice în domeniul instituțiilor bizantine și balcanice în genere, în lumina noilor rezultate ale politologiei și filosofiei statului și dreptului, conceptele de “stat” și “domn” folosite de el în legătură cu Vlahia Mare și Taronii, precum și afirmațiile sale despre caracterul ereditar al transmisiunii puterii în această Vlahie⁹⁹.

Unul dintre Taronii descoperiți de George Murnu în documentele bizantine ale secolului al XIII-lea și semnalat în studiul prezentat mai sus își avea domeniile în Epir și intrase în conflict cu episcopul de Buthroton (Butrinto). El a ridicat într-un sat, Tzemenic, pe stavropighiu patriarhal, o biserică cu hramul Sfântului Nicolae, pentru a-i sustrage astfel jurisdicției episcopului amintit pe locuitorii aflați sub autoritatea sa în regiune¹⁰⁰. Episcopul cere mitropolitului din Ohrida, Demetrios Chomatianos, să arbitreze în acest conflict. Scrisoarea ierharhului s-a păstrat între numeroasele piese ale dosarului cuprinzând corespondența lui Chomatianos. Ea a fost găsită de George Murnu în manuscrisul grecesc nr. 62 al Bibliotecii Regale din München și publicată, după ce o semnalase în notele studiului de care ne-am ocupat, împreună cu o traducere în limba română și comentarii adecvate, în scurtul articol *Românii medievali în Epir (un document nou)*¹⁰¹. Epistola episcopului de Buthroton conține și alte referiri la vlahi din eparhia sa, anume dintr-un sat stăpânit de mănăstirea din Hoteahovon, poporeni pe care această mănăstire încearcă, asemenea lui Taron, să-i retragă de sub jurisdicția episcopului în propriul ei beneficiu. George Murnu este cel dintâi care pune în valoare acest document, descoperit de el și încă nu îndeajuns folosit de cercetători. Evident, “domnul localnic”, ἄρχων ἐγγώριος, de care vorbește episcopul și care aparține probabil familiei Taronilor din Vlahia Mare, procedează în raporturile sale cu autoritatea bisericească locală asemenea unui senior dornic să-și afirme independența, punându-se pe sine și pe supușii săi sub autoritatea bisericească directă a

patriarhului. Actul său concordă cu tendința care i-a ridicat ruda (dacă nu chiar pe el însuși) la rangul de conducător al unei formațiuni politice neatârnată. Așa cum arată Murnu, documentul constituie totodată o importantă atestare a prezenței și importanței românilor în Epir, lucruri documentate și de alte izvoare. Cercetări mai noi asupra despotatului Epirului au readus în discuție documentul de care ne ocupăm, cu precizări prețioase. Astfel, fără să cunoască articolul lui George Murnu, bizantinistul Donald M. Nicol se referă la epistola episcopului de Buthroton, amintind că Ioan Apokaukos, mitropolitul Naupactului, vorbește despre o mănăstire patriarhală a Sfântului Nicolae supranumită “a lui Taron” și o identifică cu obiectul litigiului relatat în epistolă¹⁰².

Ipoteza originii românești a Comnenilor. La 15 aprilie 1924, în cadrul unei ședințe plenare a primului Congres internațional de studii bizantine, organizat la București, din inițiativa lui Nicolae Iorga, George Murnu a prezentat comunicarea *Originea Comnenilor*¹⁰³, în care avansează ipoteza potrivit căreia dinastia Comnenilor, cea care a redat, în secolul al XII-lea, Imperiului Bizantin strălucirea, era de origine etnică românească. Comnenii, proveniți dintr-o familie din satul Comné din Tracia, potrivit mărturiei istoricului bizantin Mihail Psellos, ar fi fost, după o indicație datorată rabinului Beniamin din Tudela, călător prin Balcani în vremea lor, “de același neam cu vlahii” și le-ar fi arătat acestora o deosebită simpatie. Dificultatea demonstrației încercate de Murnu vine din aceea că textul citat din Beniamin nu a putut fi identificat de el în edițiile ebraice de care dispunea ale operei rabinului spaniol. Pasajul în discuție este reprodus numai de învățatul german Carl Hopf. Recunoscând caracterul ipotetic al știrii – până la verificarea definitivă a spuselor lui Hopf –, istoricul român invocă alte elemente capabile să confirme originea vlahă a Comnenilor. Regiunea tracică din care ei proveneau era, în vremea respectivă, potrivit unor izvoare certe, intens locuită de români, revărsați din munții Rodope și Haemus, epoca însăși este una de intensă afirmare a românilor balcanici, culminând, la sfârșitul secolului al XII-lea, prin revolta Asăneștilor, iar politica dinastiei Comnenilor față de români a fost într-adevăr deosebit de binevoitoare, în contrast cu aceea, de vexațiuni și opresiune, inițiate de urmașii lor imediați, Anghelii.

Desigur, numai confirmarea autenticității pasajului din Beniamin din Tudela citat de Carl Hopf poate da un temei cert ipotezei lui George Murnu. Oricât ar fi de adevărate în sine, toate celelalte argumente nu o pot suplini. Să amintim numai că politica de încurajare a vlahilor, element militar de nădejde în toate timpurile, dusă de Comneni se încadra perfect în politica generală de favorizare a autonomiilor locale, proprie acestei dinastii. Dimpotrivă, politica de riguros centralism și opresiune fiscală a Anghelilor a atins nu

numai pe români, ci toate etniile din Bizanț, pe greci nu în ultimul rând. Iată de ce comunicarea lui George Murnu a fost primită cu scepticism de participanții la Congresul de studii bizantine de la București¹⁰⁴.

Ipooteza originii românești a Comnenilor nu reprezintă însă nicidecum o erezie științifică. Exactitatea relatărilor de călătorie în Balcani ale lui Beniamin din Tudela este bine cunoscută, după cum și diferențele considerabile dintre numeroasele ediții ale operei sale nu au scăpat atenției filologilor și istoricilor¹⁰⁵. Este foarte posibil ca Hopf să fi folosit o ediție care să cuprindă pasajul în chestiune. Se știe, de altminteri, că numeroși împărați bizantini din toate timpurile au fost de origine străină. Din rândurile oștenilor isauri și armeni, de pildă, renumiți pentru însușirile lor militare, s-au ridicat suverani bizantini vestiți prin fapte de arme. N-ar fi exclus ca și vlahii să fi dăruit Bizanțului o familie imperială în epoca lor de afirmare, mai ales ca oșteni. Bizantiniști străini de mare valoare au socotit vrednică de atenție ipoteza lui George Murnu¹⁰⁶.

Solidaritatea medievală româno-bulgară. Mulți ani după ce dăduse la iveală, în tălmăcire românească, pasaje din cel mai important izvor bizantin privitor la statul Asăneștilor, *Istoria* lui Nichita Choniates, George Murnu reia, într-o nouă contribuție, examinarea dificilelor probleme pe care le ridică în fața istoricului această complexă creațiune politică, datorată inițiativei unor români balcanici, dar pusă de ei sub semnul tradițiilor de stat bulgare și cunoscută îndeobște sub numele de "al doilea țarat bulgar". Este vorba despre studiul *României din Bulgaria medievală*¹⁰⁷. Dacă prin traducerea lui Choniates el înlesnise istoricilor noștri accesul la bogatele informații, exact și complet redată în română, din prețiosul izvor, punându-și în valoare profundele cunoștințe de limbă greacă și literatură bizantină, prin acest studiu, George Murnu lămurește anumite aspecte ale genezei și caracterului țaratului Asăneștilor, folosindu-și îndelungata experiență de cercetător al trecutului românilor din Peninsula Balcanică.

De la Dimitrie Cantemir și până astăzi, statul Asăneștilor a constituit o temă de cercetare de permanent interes pentru istoriografia noastră¹⁰⁸. Istoricii români au încercat să explice paradoxul refacerii țaratului bulgar prin acțiunea unei dinastii de origine română, să definească etapele și conținutul alianței și cooperării dintre români și bulgari în cadrul său, să determine importanța acestui stat pentru desfășurarea istoriei poporului nostru, să deslușească semnificația lui în istoria universală. Cu rezultate adeseori diferite, dar în deplin consens în privința realității și importanței participării românești la crearea și afirmarea pe plan mondial a celui de al doilea țarat, D. Onciul, A.D. Xenopol, B.P. Hasdeu și N. Iorga au contribuit în măsură hotărâtoare la progresul cercetării în direcțiile amintite în perioada care a precedat apariția studiului lui

George Murnu¹⁰⁹. Strădaniile lor au fost înlesnite, confirmate și completate de cercetările unor învățați străini care s-au ocupat, în vremuri mai vechi și mai noi, de aceleași probleme¹¹⁰. De partea lor, istoricii bulgari au scris pagini de cea mai mare valoare pentru cunoașterea științifică a celui de al doilea țarat. În general însă, istoriografia bulgară a contestat sau a căutat să minimalizeze în chip nejustificat, dintr-un patriotism greșit înțeles, rolul românilor în făurirea și consolidarea acestui stat. Ea a fost urmată pe această cale și de unii istorici străini¹¹¹. S-a ajuns astfel nu numai la controverse academice, dar și la regretabile înfruntări polemice, cu accente pasionale, naționaliste, între oamenii de știință români și bulgari. Ele creaseră o atmosferă puțin propice dialogului intelectual la data când scria George Murnu.

Propunându-și să readucă discuțiile la gradul de seninătate și detașare neapărat necesare oricărui demers științific, istoricul român reia problema originilor și caracterul statului Asăneștilor într-o perspectivă mai largă, aceea a balcanologiei. El adoptă ca principiu constatarea lui Constantin Jireček potrivit căruia “în studiile istoric-etnografice, popoarele Peninsulei Balcanice trebuie luate în considerare, din pricina strânselor lor legături, ca un întreg”¹¹². Acest principiu se vedește cu deosebire valabil și eficient în cercetările de istorie medievală balcanică. În veacurile de mijloc, popoarele din Peninsulă au trăit și au conlucrat cel mai adesea în cadrul unor formațiuni politice de caracter multinațional, de tip imperial și în structurile universaliste ale bisericii creștine. Ar fi o greșeală să proiectăm asupra realităților medievale din Balcani tiparele de viață politică și culturală naționale moderne, cu totul inadecvate lor și, în consecință, deformante pentru optica istoricului.

În lumina acestui principiu de netăgăduită valoare metodologică, verificat de însăși practica istoriografică a autorului, George Murnu pune în evidență ceea ce am putea numi preistoria mișcării antibizantine a Asăneștilor: vechile legături, treptat înfiripate, care au solidarizat popoarele bulgare și român din Balcani. Crearea statului Asăneștilor, reînființarea țaratului bulgar printr-o dinastie de origine românească nu este întâmplătoare. Atașamentul românilor balcanici pentru tradițiile de stat bulgare nu este expresia unui “oportunism trecător”, ci rezultatul unui lung “proces de solidară și intimă aderare” care a generat “o coeziune naturală cu aparență de afinitate electivă” între românii din Balcani și bulgari. Este unul dintre meritele lui George Murnu acela de a fi încercat, în acești termeni, să reconstituie, în măsura permisă de izvoare, procesul solidarizării românilor de peste Dunăre cu bulgarii. În aceasta constă și principala notă de originalitate a contribuției sale.

Încă din zilele hanatului protobulgar, devenit apoi țaratul bulgarilor slavizați și creștinați, care i-a înglobat, rupându-i de trupul imperiului constantinopolitan pe românii balcanici, aceștia din urmă au ajuns, susține

George Murnu, să formeze împreună cu bulgarii “o singură structură politică și militară, care se prezenta ca un bloc față de neconținutele atacuri din afară”. Această solidarizare a fost determinată, în primul rând, de numărul mare și de valoarea, mai ales militară, a românilor balcanici, “populație de munteni vi-guroși, liberi și iubitori de libertate”, conștienți de individualitatea lor etnică romanică și dornici să și-o păstreze, rezistenți la presiunile asimilatoare ale slavilor și ale grecilor bizantini deopotrivă. Destul de puternici pentru a-și menține ființa etnică, dar împiedicați de condițiile geografice specifice Peninsulei Balcanice și de împrejurări istorice fatale să dezvolte, asemenea românilor nord-dunăreni, o viață politică în organisme de stat cu totul independente și o cultură în limba proprie, românii din sudul Dunării se impuneau totuși ca un factor de echilibru între bulgari și bizantini, de care trebuia să se țină seama de amândouă părțile. De aceea, primii cuceritori protobulgari, ca și urmașii lor, țarii bulgari, au căutat să-i atragă în sfera intereselor lor prin concedarea unui regim de largă autonomie. Acest regim, mai puțin riguros centralizat decât cel al Bizanțului, este, de altfel, o trăsătură generală a vechiului stat bulgar care a tolerat în mai mare măsură decât imperiul grecesc anumite forme de autonomie în teritoriile cu populație eterogenă. Răspunzând aspirațiilor românilor balcanici, el a constituit al doilea factor determinant pentru încheierea solidarității româno-bulgare medievale. În sfârșit, după creștinarea bulgarilor și instituirea unei ierarhii eclesiastice bulgare recunoscute de Bizanț, încadrarea românilor de peste Dunăre, creștini de veacuri, dar lipsiți de o ierarhie proprie, în sânul bisericii și în sfera culturii slavo-bulgare a constituit factorul decisiv care a desăvârșit solidarizarea lor cu bulgarii.

Această solidarizare a fost atât de puternică încât a rezistat – susține George Murnu – distrugerii primului țarat de către bizantini. Animați de amintirea regimului de viață mai bun de care se bucuraseră în timpul stăpânirii bulgare, românii balcanici au participat, alături de bulgari și de alte etnii balcanice de altfel, la toate mișcările de revoltă împotriva opresiunii administrației bizantine, desfășurate sub semnul refacerii primului țarat. Pentru ei, acest țarat nu era altceva decât forma politică, de stat, care le asigura nu un raport de subordonare, ci unul de coordonare a forțelor și de cooperare cu bulgarii, preferabil aceluia de netă supunere pe care îl impunea Imperiul Bizantin. Refacerea acestei structuri politice tradiționale, simbolizate de primul țarat¹¹³, care să le garanteze autonomiile și individualitatea etnică a fost, după opinia lui George Murnu, intenția Asăneștilor, iar nu reînvierea unui stat național bulgar, cum cred unii istorici contemporani.

Dacă inițiativa acestei restaurări a țaratului a revenit, la sfârșitul secolului al XII-lea, românilor balcanici și nu bulgarilor, aceasta se explică, potrivit lui George Murnu, prin câteva împrejurări concrete. Masați în

Bulgaria orientală, refugiați în bună parte în munții Rodope și Haemus, punctele principale de sprijin ale răzvrătirii conduse de Asănești, românii au scăpat masacrului poruncit de Vasile al II-lea Bulgaroctonul ("ucigătorul de bulgari") după nimicirea țaratului lui Samuil, cu baza în Macedonia. Privilegiile de care ei s-au bucurat sub Comneni, libertățile de care au dispus, rolul militar pe care l-au jucat i-au întărit, le-au îngăduit să prospere economic și să sporească demografic, spre deosebire de bulgari. Toate acestea au făcut din românii balcanici elementul activ și preponderent al mișcării Asăneștilor, încununate de crearea noului țarat, recunoscut de papa Inocențiu al III-lea drept "regat al românilor și al bulgarilor, al Bulgariei și Vlahiei".

George Murnu a încercat să explice și dispariția românilor din izvoarele referitoare la al doilea țarat bulgar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ceea ce s-a numit în istoriografia noastră "bulgarizarea" acestuia, problemă viu discutată și diferit soluționată de istoricii români¹⁴. Spre deosebire de înaintașii săi și de mulți dintre cei care i-au succedat, el consideră că românii din Haemus nu au fost deznaționalizați, asimilați de bulgari, ci au emigrat la nordul Dunării, alăturându-se fraților lor din acele părți, de care-i lega o înrudire mai apropiată decât a celorlalte grupuri românești din Peninsula Balcanică. Această emigrare se explică, după George Murnu, prin "ineluctabile nevoi economice" și prin "moștenitul instinct de conservare etnică". Istoricul își propunea să reia cu alt prilej înfățișarea factorilor economici care au determinat emigrarea românilor balcanici spre nordul Dunării, dar nu a mai găsit răgazul să o facă. Ne putem da seama însă de conținutul acestor factori din felul în care i-a schițat, în lucrarea de sinteză la care ne vom referi mai jos, încă din 1906¹⁵. Este vorba de o adevărată "criză a pășunatului" resimțită de păstori români din Balcani: sporirea populației românești din Bulgaria și mărirea totodată a numărului turmelor lor ar fi făcut cu neputință concentrarea în continuare a acestora pe pășunile insuficiente din această zonă. Mănoasele câmpii ale Traciei, locuri tradiționale de iernatec pentru oierii români, le erau acum interzise din pricina relațiilor ostile cu Imperiul Bizantin care le stăpânea. În aceste condiții, ei s-au îndreptat deci spre câmpia nord-dunăreană, de unde invadatorii tătari goniseră pe cumani și unde s-au unit cu românii vechii Dacii.

Emigrarea românilor spre nordul Dunării, proces îndelungat care a continuat până după venirea turcilor, a avut drept consecință, potrivit lui George Murnu, decăderea țaratului Asăneștilor. Lipsiți de vigoarea necesară și de personalități de talia celor care au dat strălucire primului țarat, bulgarii nu au putut să-i asigure celui de al doilea supraviețuirea. "Operă exclusivă a voinței, inteligenței și energiei românești", susține George Murnu, acesta reprezenta totuși încercarea de reînviere a unei forme perimate de stat.

Tradițiile politice și bisericești readuse la viață mai mult formal și trăind automatic, în puterea unei conjuncturi trecătoare de politică internațională, nu au putut bulgariza decât formal Balcanii și pe românii prinși în structurile noului stat. Al doilea țarat nu a fost, după Murnu, cu un cuvânt, expresia organică a vitalității istorice slavo-bulgare și de aceea, în absența creatorilor lui români, s-a "evaporat la prima suflare a vijeliei asiaticе" a mongolilor.

Modul în care George Murnu înfățișează și explică solidaritatea medievală româno-bulgară este remarcabil și constituie, în linii mari, un bun câștigat al istoriografiei noastre. Această solidaritate cu temeiuri străvechi face mai lesne de înțeles procesul renașterii țaratului bulgar printr-o dinastie românească, completând în chip fericit achizițiile științifice ale altor cercetători ai problemei. Ea nu a fost totuși o realitate atât de absolută, masivă și permanentă cum încearcă, oarecum exagerat, să o prezinte autorul. Au existat momente și perioade în care românii balcanici sau grupuri ale lor s-au solidarizat, în baza unor interese comune, cu bizantinii împotriva bulgarilor. Nu este mai puțin adevărat că, după desprinderea romanității balcanice de Imperiu, "vlahii" izvoarelor bizantine apar, ca tendință generală, în calitate de aliați firești ai "barbarilor" împotriva Bizanțului opresiv și deznaționalizator¹⁶. Remarcabil este și felul în care George Murnu explică, prin regimul privilegiat de care ei s-au bucurat în vremea Comnenilor, superioritatea capacității de inițiativă politică și militară a românilor balcanici față de aceea a bulgarilor. Favorizarea "vlahilor" în Bizanț nu se datorează însă numai Comnenilor și nu e întemeiată pe înrudirea de neam dintre ei și această strălucită dinastie, idee dragă lui Murnu. Îndată după năruirea primului țarat, Vasile al II-lea însuși a luat măsuri în favoarea românilor balcanici, tocmai pentru a încuraja separarea lor de bulgari și atragerea lor în sfera de interese a Imperiului. Crearea unei dioceze aparte "a vlahilor din toată Bulgaria", cu sediul la Vranje, înființarea unui arhontat "al vlahilor din tema Eladei", încredințat lui Niculița, marchează începutul politicii bizantine de favorizare a "vlahilor", care-și găsește împlinirea în zilele Comnenilor¹⁷. Murnu a sesizat așadar o realitate ce trebui lămurită prin viitoare cercetări. În ce privește emigrarea românilor din Haemus spre nordul Dunării, ingenios explicată de autor prin motive de natură economică și politică, ea nu poate fi, în principiu, contestată. Și alți istorici români admit, parțial, o emigrare românească din Balcani spre nordul Dunării, dar și spre sudul Peninsulei. Dispariția românilor din Bulgaria medievală constituie și azi o enigmă pentru cercetători, iar "bulgarizarea" lor prin deznaționalizarea treptată, sub acțiunea implacabilă a statului și bisericii, a culturii slavo-bulgare, nu pare să o explice integral și satisfăcător. Cu observația că relatări mult mai recente atestă prezența unei populații românești în Haemus până în vremuri foarte apropiate

de noi, socotim că teoria lui George Murnu privind emigrarea vlahilor din Haemus în nordul Dunării merită să fie reexaminată cu toată atenția în viitor¹¹⁸.

I se poate însă reproșa istoricului o anumită exagerare a rolului românilor ca factor unic de forță și vitalitate în cel de al doilea țarat, ca și, dimpotrivă, o exagerată depreciere a capacităților creatoare ale bulgarilor, după distrugerea primului lor stat. Lovitura dată de Vasile al II-lea bulgarilor a fost dură și consecințele ei îndelungate, ea a slăbit pentru multă vreme puterea lor de afirmare pe plan politic, militar și cultural. Totuși, atât George Murnu, cât și cei care l-au urmat pe această cale¹¹⁹ greșesc atunci când absolutizează această “devitalizare” a bulgarilor, infirmată de însăși evoluția țaratului Asăneștilor și de istoria ulterioară a vecinilor noștri, care a cunoscut momente de strălucire și care i-a impus, în ultimă instanță, până astăzi, ca un factor fundamental, etnic și politic, economic și cultural, în complexul de viață balcanic.

Asemenea erori și exagerări sunt, cum am mai arătat, ecouri ale unei filosofii romantice a istoriei, ale unor idei simplificatoare, curente în epocă, despre rolul factorului etnic și chiar biologic în istorie și cultură. Sub influența lor, George Murnu folosește, în detrimentul valorii reale a contribuției sale, concepte vagi și insuficient validate științific ca: “puritatea de rasă”, “instinctul de aderare la mediul geografic și de conservare”, “calitatea socială și etnică (a românilor *n.ed.*) de ereditate traco-romană”, “tendința de polarizare atavică ce separa etnicește pe slavi de români”, “lipsa de vigoare indigenă slavo-bulgară”¹²⁰. Acuza de naționalism ce i s-a adus pentru acest studiu nu ni se pare însă deplin întemeiată¹²¹. Pentru cine-i citește paginile este evidentă, dimpotrivă, convingerea sa adâncă despre realitatea și valoarea solidarității și afinităților naturale dintre români și bulgari, cărora le atribuie de altfel, pe lângă explicațiile istorice, temeuri etnice, în virtutea acelorași idei de filosofie a istoriei emendate mai sus. Evocând vechile legături bulgaro-române, el găsește chiar prilejul să combată “învrăjuririle funeste din afară”, menite să învrăjbească cele două popoare și “miopia oamenilor de stat” contemporani lui, incapabili să priceapă întotdeauna necesitatea prieteniei și strânsei lor solidarități, cu rădăcini în trecutul istoric comun.

Raporturile istorice greco-române. Deși nu intră în categoria scrierilor sale strict științifice, conferința lui George Murnu intitulată *Românii și grecii*¹²² și comunicarea *România și Elada*¹²³ merită să ne rețină aici atenția, deoarece amândouă sunt pledoarii, istoric argumentate, pentru cauza prieteniei româno-elene. În cuprinsul lor, George Murnu face interesante și prețioase observații cu caracter științific asupra istoriei raporturilor greco-române,

asupra Bizanțului, asupra elenismului antic și modern. În *Românii și grecii*, autorul încearcă să îndepărteze “umbra apăsătoare” a vechilor ostilități și conflicte din trecutul relațiilor celor două popoare, explicându-le istoric, în adevăratele lor dimensiuni. El identifică trei ipostaze istorice ale antagonismului între greci și români: conflictul românilor balcanici cu Imperiul Bizantin, înfruntarea dintre români și greci în epoca fanariotă și controversa privitoare la “problema aromânească”. Constatând că “atitudinea dușmănoasă a românilor față de Bizanț nu porcede pur și simplu din ură de rasă și în orice caz nu e îndreptată global în contra națiunii grecești”, George Murnu dovedește că Imperiul Bizantin a determinat, prin politica sa opresivă față de alogeni, amintita solidarizare a românilor balcanici cu bulgarii, “barbarizarea” lor. Expresie a unor interese economice și etnice vitale, integrarea românilor în sfera de influență și în sistemul de alianțe al bulgarilor medievali i-a întors împotriva grecilor bizantini. Dar istoricul român ține să distingă, cu subtilitate, două mentalități, două *psyché* contradictorii, cum le numește el, care împart însăși lumea greacă bizantină în două tabere vrăjmașe: e, pe de o parte, “rasa” bizantină, clasa politică a Imperiului, de compoziție eterogenă sub raport etnic, opresivă, rigidă, birocratică, formalistă, rutinieră și sterilă, cu un cuvânt reacționară, iar pe de altă parte, e poporul grec autentic, expansiv, energetic, liberal, spontan, creator și independent, așadar progresist. Nu numai românii și bulgarii, dar grecii înșiși au suferit cu greu jugul bizantinismului. Între acest bizantinism, de spirit asiatic, și elenism, fundamental european, Grecia modernă l-a ales pe cel din urmă, regăsindu-și astfel esența și misiunea istorică, susține George Murnu, reluând o veche teză a istoriografiei moderne grecești. Vechiul antagonism între români și bizantini e o tristă amintire care nu poate întuneca prietenia între români și grecii de azi. La rândul său, fanariotismul a constituit, după George Murnu, un avatar al mentalității bizantine, încă și mai impur, din pricina inferiorității culturale a regimului otoman pe care l-a servit. Abhorat de români, pe bună dreptate, pentru mizeriile fizice și materiale pe care le-a adus în viața țărilor române, nici fanariotismul nu reprezintă națiunea elenă autentică, pe care a vexat-o nu mai puțin decât pe români și alte popoare balcanice. Totuși, în spiritul inaugurat la noi de Nicolae Iorga, autorul pune în evidență și foloasele culturale pe care românii le-au avut de pe urma fatalei stăpâniri fanariote. În sfârșit, potrivit lui George Murnu, “problema aromânească” a generat fără temei conflicte între Grecia modernă și România. Aceste conflicte au provenit din neînțelegerea și suspiciunile nejustificate ale guvernanților greci care au văzut în năzuința aromânilor la o dezvoltare culturală în limba proprie un atac împotriva elenismului, iar în sprijinul firesc dat de statul român mișcării de renaștere națională aromânească, un mijloc de expansiune imperialistă în Peninsula

Balcanică. Autorul vede depășit și acest conflict prin politica tolerantă față de aspirațiile aromânilor dusă de marele om de stat grec Elefterie Venizelos.

În comunicarea *România și Elada*, George Murnu subliniază momentele de colaborare și apropiere între greci și români în decursul istoriei. El insistă cu deosebire asupra perioadei de sfârșit a antichității, când grecii și romanii ajunseseră să alcătuiască, în cadrul universalist al Imperiului Roman, mai cu seamă după mutarea capitalei la Constantinopol și adoptarea creștinismului ca religie de stat, o singură unitate de cultură și civilizație, cu două forme de expresie lingvistică – elină și latină – dar cu o conștiință politică și religioasă unică, manifestată în adoptarea de către greci a numelui de romani, *romei* (Ῥωμαῖοι). Această unitate a fost distrusă de o fatalitate istorică, invaziile slavă și bulgară, care au avut drept urmări accelerarea procesului elenizării Imperiului, desprinderea românilor din trupul acestuia și solidarizarea lor cu noii cuceritori. Totodată, George Murnu pune în evidență contribuția românilor de peste Dunăre la renașterea Greciei moderne, politica guvernului român de înțelegere a intereselor legitime ale grecilor din țara noastră și pledează pentru o politică asemănătoare din partea guvernului grec față de aromâni. Relevând importanța Greciei în Peninsula Balcanică, George Murnu își încheie comunicarea cu un adevărat imn în proză închinat tradițiilor de înaltă spiritualitate și bogată cultură ale Eladei pe care le dorește reînviată în neoeleenismul contemporan. Ele sunt, afirmă umanistul și elenistul, garanția cea mai sigură a prieteniei între cele două popoare legate prin străvechi relații de conlucrare și înțelegere.

Mesajul politic constructiv al acestor scrieri ale lui George Murnu, întemeiat pe observații istorice juste, personale sau datorate altor învățați¹²⁴, își păstrează neștirbită actualitatea. El îl așază pe autor pe linia tradițională pentru noi a politicii de cooperare balcanică promovată statornic de România din cele mai vechi timpuri și până astăzi. Făcându-și o datorie din a contribui, cu mijloacele intelectuale ale omului de știință, la afirmarea acestei politici, George Murnu se încadrează și în acest fel, în chip armonios, în tradiția istoriografiei românești¹²⁵.

Pagini de sinteză asupra istoriei românilor balcanici. Datorăm lui George Murnu și două succinte prezentări sintetice ale istoriei românilor balcanici: *Românii din Peninsula Balcanică*¹²⁶ și *Rolul istoric al românilor de peste Dunăre*¹²⁷. Folosind critic contribuțiile înaintașilor săi, români și străini, concentrând rezultatele propriilor sale cercetări, el încearcă să răspundă aici unor întrebări și probleme fundamentale, de natură mai generală, cum ar fi: originea românilor balcanici, raporturile de înrudire între diferitele grupuri romanice balcanice și românii nord-dunăreni, rolul și importanța slavilor pentru istoria românilor, cronologia separării românilor balcanici de

masa romanității orientale, reconstituirea deplasărilor grupurilor românești din Peninsula Balcanică și geneza actualei lor repartiții teritoriale, statutul lor politic în lumea sud-est-europeană medievală și rolul lor istoric în zonă.

În spiritul istoriografiei românești dintotdeauna, George Murnu pune în evidență unitatea de neam și de limbă a românilor din sudul și din nordul Dunării. Și unii, și ceilalți sunt “rezultatul romanizării popoarelor traco-ilirice în cuprinsul vast de la Marea Adriatică până la Marea Neagră și de la Carpați până în nordul Macedoniei și Traciei”. Păstrându-și coerența și continuitatea teritorială, etnică și lingvistică, neamul românesc și limba lui au primit o puternică înrăurire slavă care le-a dat – mai ales în privința graiului – o fizionomie deosebită de a celorlalte popoare neolatine. În esență însă, romanitatea originară nu a fost afectată de influența slavă. Înainte de secolul al X-lea, în împrejurări puțin cunoscute la data când scria George Murnu, masa centrală a românimii, perfect încheată, a fost despărțită în trei grupuri: românii din văile și podișurile Carpaților, cei din Haemus, aproape identici cu ei, care se întindeau până în Serbia și nordul Albaniei și aromânii sau românii din Pind, răspândiți în Tesalia, Epir și Macedonia. Patria primitivă a tuturor românilor balcanici este așezată de George Murnu în părțile Serbiei și ale Bulgariei occidentale. Diversificarea dialectelor balcanice ale limbii române s-a produs tardiv; inițial, în virtutea legăturilor dintre sudul și nordul Dunării, limba tuturor românilor era unitară. S-ar putea presupune că graiul românilor din Haemus era veriga intermediară între dacoromână și aromână. Statutul politic medieval al românilor balcanici, care nu au putut să dezvolte o viață de stat proprie în formele desăvârșite pe care le găsim la dacoromâni, din motive obiective, dictate de împrejurările istorice și configurația geografică a regiunii în care au trăit, a fost, în genere, un regim de autonomie locală față de factorii etnici și politici dominanți în zonele unde ei se găseau. Această autonomie a “comasărilor de românități” numite Vlahii, “țări românești”, a comportat moduri și șanse deosebite de dezvoltare. Favorizate de primul stat bulgar, de structură mai curând federală, descentralizat, ele au fost supuse unui regim centralist, de mai mare rigoare administrativă și fiscală, în Imperiul Bizantin. Aceasta a determinat solidarizarea românilor balcanici de preferință cu bulgarii. Totuși, și în Bizanț, au existat perioade de afirmare a românilor, mai ales sub Comneni. Dintre toate Vlahiile balcanice aceea care a jucat rolul istoric cel mai de seamă a fost Vlahia Asăneștilor din Haemus, de unde a pornit, printr-o inițiativă românească, refacerea țaratului bulgar. Vlahia Mare din Pind, profitând de conjunctura favorabilă creată de dezmembrarea Bizanțului la începutul secolului al XIII-lea, s-a afirmat și ea ca un principat de sine stătător, dar a fost treptat vasalizată de despoții din Epir, de regii sârbi, în sfârșit de bizantinii Imperiului restaurat. Ea a reușit să-și păstreze regimul privilegiat sub otomani, cu care a încheiat, prin

supunere liber consimțită, capitulații. Împrejurări politice detaliate de George Murnu în paginile acestea de sinteză au determinat declinul romanității balcanice în întregul ei, fie prin emigrarea spre nordul Dunării, fie prin asimilarea ei progresivă de către popoarele balcanice, în primul rând de greci. Autorul se oprește și asupra luptei de emancipare națională a aromânilor susținuți de statul român și face un tablou al situației din vremea sa.

Datând din prima etapă a activității de medievist a autorului, cele două prezentări sintetice ale istoriei românilor balcanice reflectă, pe de o parte, stadiul de atunci al propriilor sale investigații în acest domeniu, pe de alta o situație, azi depășită, a cercetărilor ce i-au fost consacrate pe plan național și internațional. Găsim deci în ele idei și ipoteze pe care George Murnu le-a menționat, dezvoltat și precizat ulterior, ca, de pildă, ideea solidarizării românilor balcanici cu bulgarii încă din vremea primului țarat, aceea a emigrării românilor din Haemus în nordul Dunării în perioada următoare primei jumătăți a secolului al XIII-lea, ipoteza coborârii megleno-românilor din acești români din Haemus, ai căror ultimi reprezentanți ar fi, în zilele noastre. Întâlnim însă și păreri la care el a renunțat ulterior sau, fără să le conteste, a întârziat să le reia și să le nuanțeze. Așa este, de pildă, felul în care George Murnu prezintă aici "bulgarizarea" statului Asăneștilor, în termeni apropiați în parte de aceia în care o face A.D. Xenopol¹²⁸ sau ipoteza introducerii formelor de stat ale țaratului din sudul în nordul Dunării prin românii balcanici imigrați și uniți cu dacoromânii localnici¹²⁹. În sfârșit, soluțiile pe care autorul le dă problemelor fundamentale, de natură generală, privind originea, separarea, evoluția divergentă a grupurilor românilor balcanici, statutul și rolul lor politic, legăturile cu românii din vechea Dacie, filiațiunea dialectelor vorbite de ei trebuie, toate, judecate de noi în raport cu rezultatele foarte variate adesea la care s-a ajuns în urma numeroaselor cercetări întreprinse în toate aceste direcții de istorici și lingviști¹³⁰. Să nu uităm, de asemenea, că întregi capitole de cea mai mare importanță din istoria românilor balcanici în perioadele următoare secolului al XIII-lea, schițată sumar de George Murnu, au fost aprofundate mult și în mare măsură lămurite de cercetătorii care i-au urmat¹³¹.

În liniile sale generale însă, viziunea lui George Murnu despre trecutul românilor de peste Dunăre se vedește și astăzi corectă. Comparete cu alte încercări de sinteză privitoare la acest domeniu, mai vechi sau mai noi decât ale sale, cele două succinte contribuții pe care i le datorăm se disting prin gradul înalt de tehnicitate, prin solida bază documentară ce le întemeiază, prin spiritul științific și nu propagandistic de care sunt pătrunse, prin simțul istoric de care autorul face dovadă și, nu în ultimul rând, prin desăvârșita claritate și frumusețe a expresiei. Ele au, de aceea, mai mult decât valoarea unor piese documentare interesante pentru istoria științei istorice în țara noastră¹³².

Locul lui George Murnu în dezvoltarea studiilor privitoare la românii de peste Dunăre. George Murnu și-a elaborat opera, nu foarte întinsă, de istoric al românilor de peste Dunăre într-o vreme în care interesul oamenilor de știință din țara noastră și din străinătate pentru romanitatea balcanică se manifesta puternic și divers. O întreagă literatură, ce se dorea – fără să ajungă a fi întotdeauna – științifică, le-a fost atunci consacrată. Ea a contribuit, fără îndoială, în mare măsură, la aprofundarea cunoașterii graiului lor, a folclorului, a datinilor și obiceiurilor, a formelor lor tradiționale de viață și, de asemenea, a istoriei lor. Motivele acestui interes sporit pentru românii balcanici nu erau numai pur științifice; ele pot fi găsite și în schimbările politice în curs de desfășurare în Peninsula Balcanică. Destrămarea Imperiului Otoman și ceea ce s-a numit cu o expresie plastică “ieșirea din indiviziune” a moștenitorilor acestuia¹³³, statele naționale balcanice, puneau problema soartei politice a românilor de peste Dunăre. Actualitatea politică a problemei românilor balcanici a stimulat, fără îndoială, cercetarea științifică, dar a avut, nu o dată, prin pasiunile pe care le-a trezit, efecte negative asupra studiilor întreprinse asupra lor.

Fără să rămână deloc străin de latura politică a chestiunii, produs și exponent al renașterii aromânești din acea vreme, George Murnu a dovedit, în cercetările sale asupra românilor balcanici, o remarcabilă năzuință spre obiectivitate și seninătate, scrupule științifice riguroase care-l detașează de mulți dintre contemporanii și înaintașii săi. El s-a integrat astfel deplin, și pe plan istoriografic, în tradițiile culturii românești. Față de istoricii români care l-au precedat, el a adus un sport de informație și de profunzime, datorat atât formației sale intelectuale, de bun cunoscător al Evului Mediu balcanic, al izvoarelor bizantine, cât și originii sale aromânești care i-a dat posibilitatea să cunoască direct și mai exact particularitățile ramurilor sud-dunărene ale poporului nostru. Sub acest raport, contribuția sa este similară aceleia a altor învățați români de origine aromână care s-au ilustrat mai cu seamă în domeniile lingvisticii, filologiei, etnografiei și folclorului aromânesc¹³⁴. În același timp, George Murnu, spre deosebire de cei mai mulți dintre înaintașii săi, români și străini, a știut să pună în evidență importanța studierii istoriei medievale a romanității balcanice în sine și pentru sine și nu numai ca un mijloc ajutător servind la clarificarea problemelor etnogenezei și ale originilor vieții noastre de stat în veacurile de mijloc.

Fără să piardă niciodată din vedere caracterele comune și legăturile existente, până la un anumit punct, între istoria românilor balcanici și cea a dacoromânilor, George Murnu, credincios și în această privință tradiției istoriografice naționale, a pus în lumină, cu realism și obiectivitate, particularitățile specifice evoluției romanității balcanice. Relevarea acestor particularități,

neglijate adesea în scrierile unor cărturari și militanți pentru cauza aromânească din vremea sa, dovedește nu numai spirit științific și simț istoric, dar și simțul răspunderii față de neamul său, față de soarta lui viitoare, față de statul român, a cărui angajare politică în Balcani era determinată, în mare măsură, de “chestiunea aromânească”.

Încredințat că destinul romanității orientale depinde de România, în serviciul căreia a înțeles să-și pună întreaga capacitate creatoare, George Murnu a contribuit, prin studiile sale istoriografice, animate de spiritul solidarității balcanice și nu numai de interesul legitim pentru soarta românilor balcanici, la afirmarea țării noastre ca un factor de pace și civilizație în Peninsula Balcanică. Prin toate acestea, opera lui George Murnu a fost aceea a unui precursor și rămâne aceea a unui îndrumător de înaltă ținută științifică, politică și umană al studiilor de istorie a românilor balcanici pe care suntem chemați să le continuăm și adâncim în spiritul său, punând în valoare achizițiile mai noi ale cercetării și încercând să răspundem exigențelor vremii noastre.

NOTE

1. Pentru stadiul actual al problemei dialectelor limbii române, vezi Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, București, 1975.

2. Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*, ed. Gr. Tocilescu, București, 1901, p. 398.

3. Nu dispunem încă de o prezentare completă, sistematică și critică a studiilor românești și străine privitoare la istoria românilor balcanici. Vezi totuși: Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București, 1942; M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, Viena-Köln-Graz, 1974; T.M. Katsoughiannis, *Περὶ τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν*, I, Salonic, 1964; A.G. Lazarcu, *Ἡ Ἀρωμουνική*, Atena, 1976; S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959; Al. Elian, *Introducere la Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, București, 1975; B. Primov, *Crearea celui de al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în volumul colectiv *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor* (sec. XII-XIX), I, București, 1971, p. 9-13; Institutul român de Cercetări – Freiburg (Germania), *Bibliografie Macedo-română*, Freiburg i. Br., Germania, 1984. Vezi acum și: N.Ș. Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în volumul *Răscoala și statul Asăneștilor*, culegere de studii, coordonator Eugen Stănescu, București, 1989, p. 153-181 și, de același, *Aperçus of the History of Balkan Romanity*, în volumul *Politics and Culture in Southeastern*

Europe, editat de Răzvan Theodorescu și Leland Conley Barrows, București, 2001, în special capitolul *Romanian and Foreign Research on the Balkan Romanity*, p. 97-119.

4. Ele au fost adunate și analizate, pentru perioada anterioară mijlocului secolului al XVIII-lea, de A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972 (ediția franceză îmbunătățită, București, 1977).

5. Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, trad. V. Grecu, București, 1958, p. 40 și 189-190 (ed. I. Bekker, Bonn, 1843, p. 35 și 319); Panaiotis Aravantinos, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, Atena, 1856, II, p. 32-33 și *Μονογραφία περὶ Κουτσοβλάχων*, Atena, 1905, p. 25. Alți istorici greci care au susținut aceleași idei sunt C. Paprigopoulos, N. Veis, C. Amantos, cf. T.M. Katsoughiannis, *op. cit.*, p. 21-23; V. Diamandi-Aminceanul, *Românii din Peninsula Balcanică*, București, 1938, p. 27-28.

6. P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 118-122; Pentru semnificația istorică a influenței slave asupra limbii române, vezi S. Pușcariu, *Limba română*, I, București, 1976, p. 273-303. Vezi și Elena Scărlătoiu, *Relații lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud*, București, 1980, cu prezentarea stadiului actual al problemei influenței slave în dialectele limbii române.

7. Ș. Papacostea, *România, Țara Românească, Valahia: un nume de țară*, în "Luceafărul", XXII, 1979, 3.

8. N. Iorga, *La "Romania" danubienne et les barbares au VIe siècle*, în "Revue belge de philologie et d'histoire", III, 1924, I, p. 35-50.

9. Anca Tanașoca, *Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV-XVII*, în "Revista de istorie", 34, 1981, 8, p. 1513-1530, cu prezentarea stadiului actual al chestiunii în literatura științifică.

10. Punând în evidență lealitatea aromânilor față de idealurile politice și culturale ale elenismului contemporan, subliniind contribuția lor la dezvoltarea istorică a Greciei și relevându-le particularitățile lingvistice și etnografice, cercetători de origine aromână din Grecia susțin astăzi că aceștia ar fi urmașii populației grecești romanizate din Imperiul Roman. Vezi în acest sens T.M. Katsoughiannis, *op. cit.* și A.G. Lazarou, *op. cit.* Ei reiau astfel teoria mai veche a istoricului grec C. Koumas, *Ιστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, XII, Viena, 1832, p. 522, dezvoltată ulterior de alți reprezentanți ai istoriografiei grecești și definitivată de A. Keramopoulos, *Τὴ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*, Atena, 1939, cf. T.M. Katsoughiannis, *op. cit.*, p. 23-28. Fără să contestăm nimic din ce este valoros în contribuțiile acestor cercetători contemporani, amintim totuși că ni se pare încă valabilă replica dată acestei teorii de Th. Capidan, *Originea macedoromânilor*, București, 1939, ("Academia Română, Memoriile secțiunii literare, s. III, tom. IX, mem. 2"). În istoriografia română, ideea că aromânii, alcătuiți din aceleași elemente etnice, tracice și romane, ca și dacoromânii, ar fi un popor romanic aparte, cu o limbă proprie, înrudit cu românii din nordul Dunării foarte de aproape, dar nu identic cu ei, a fost susținută, în unele din lucrările lor și inconsecvent de A.D. Xenopol și N. Iorga, cf. Th. Capidan,

Macedoromânii, p. 133-136. În istoriografia noastră postbelică. C.C. Giurescu și Dinu C. Giurescu sunt aceia care au reintrodus într-un tratat de istorie generală a românilor capitole privitoare la românii din Peninsula Balcanică, vezi a lor *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 190-194 și II, București, 1976, p. 391-398.

11. Pentru această controversă lingvistică, vezi C. Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, București, 1977, p. 285 și 292.

12. Anca Tanașoca, *op. cit.*, p. 1529.

13. Din bibliografia străină și românească a problemei cităm: D. Popović, *O Cincarima*, Belgrad, f.a. (ed. a II-a, Belgrad, 1937), (*Aromânii*, în românește de C. Constante, București, 1934); D. Tr. Papazisis, Βλάχοι (Κουτσόβλαχοι), Atena, 1976, cu bibliografia grecească privitoare la rolul aromânilor în istoria elenismului și un cuprinzător, deși incomplet, catalog biografic al personalităților culturale și politice grecești de origine aromână; I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1891 (partea I, supliment la "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", VI) publicate postum de P. Papahagi, I, București, 1929, II, București, 1941; A. Hâciu, *Aromânii. Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație*, Focșani, 1936; Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 196-200 și 225-229. Vezi acum și: Asterios Koukoudis, Μελέτες για τους Βλάχους, I-IV, Tesalonic, 2000-2001; N.I. Mertzos, Ἀρμάνοι Οἱ Βλάχοι, Thessalonic, f.a. (2000); Anni Kirilova, G.N. Nikolov, Ženja Pimpireva, Iordanka Tjankova, Katja Atanasova, Plamen Mitev, *Armănite v Bălgarija. Istoriko-etnografsko izsledvane*, coordonator: Ivanicka Georgieva, Sofia, 1998.

14. Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 200-218; A. Hâciu, *Aromânii*, p. 295-368, 456-504, 584-610; S. Diamandi, *Oameni și aspecte din istoria aromânilor*, București, 1940, p. 104-125, 149-213.

15. P. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea* (Cavalioti, Ucuta, Daniil), București, 1909; Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 218-224; D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 281-290 și 306-307 (*Studii literare*, I, Cluj, 1972, p. 279-287 și 300-301); M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, p. 23-30. Scrierile reprezentative ale primei renașteri aromânești sunt: C. Ucuta, Νέα Παιδαγωγία ἤτοι ἀλφαβητάριον εὐκόλον τοῦ μαθεῖν τὰ νέα παιδία τὰ ῥωμάνο-βλάχικα γράμματα εἰς κοινὴν χρῆσιν τῶν Ῥωμανο-βλάχων, Viena, 1797 (reeditată de P. Papahagi, *Scriitori aromâni*, p. 55-102); G. Roja, *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen...*, / Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ῥωμαίων ἢ τῶν ὀνομαζομένων Βλάχων, Pesta, 1808 (tradusă de S. Hagiadi, Craiova, 1876); G. Roja, *Măiestria ghiovāsirii (citurii) românești cu litere latinești, care sînt literele românilor ceale vechi, spre polirea a toată ghinta românească cei din coace și cei din colo de Dunăre...* / Τέχνη τῆς Ῥωμανικῆς Ἀναγνώσεως με Λατινικὰ γράμματα, Buda, 1809; M. Boiagi, Γραμματικὴ ῥωμανικὴ, ἤτοι μακεδοβλαχική... / Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre..., Viena,

1813 (reeditată de D. Bolintineanu, București, 1863 și de P. Papahagi, București, 1915). Pentru vehemența reacției grecești, vezi Neofit Ducas, Λόγος περὶ καταστάσεως Σχολείου. Τοῖς φιλοπάτρισι καὶ ἐρασταῖς τῶν καλῶν Μεσοβίταις Νεόφυτος Δούκας εὖ πράττειν, prefată la Μαξίμου Τυρίου λόγοι τεσσαράκοντα καὶ εἰς ... Viena, 1810 (cf. P. Papahagi, *Scriitori aromâni*, p. 15-17 și 51-54). Boiagi, care răspunde ferm imprecățiilor lui N. Ducas, a fost afurisit de patriarhul din Constantinopol; la fel cei care i-ar fi citit și difuzat cartea, cf. M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, p. 27.

16. Am dat aici numai câteva exemple de aromâni, formați în școlile românești din Peninsula Balcanică sau născuți din părinți aromâni cu o asemenea formație. Nu ne-am referit la personalități imigrate în România anterior creării școlilor din Balcani. Pentru o informație mai largă, vezi A. Hâciu, *Aromânii și V. Diamandi-Aminceanul, Românii din Peninsula Balcanică*, p. 222-262.

17. Pentru literatura dialectal cultă, vezi: T. Papahagi, *Antologie aromânească*, București, 1922; Hr. Căndroveanu, *Antologie lirică aromână*, București, 1975 și *Antologie de proză aromână*, București 1977. T. Papahagi a inițiat publicarea unei "Biblioteci naționale a aromânilor", editând în condiții științifice volumele Nuși Tulliu, *Poezii*, București, 1926; *Poezii Z.A. Araia și T. Caciona*, București, 1932; N. Batzaria, *Anecdote*, București, 1935.

18. Pentru orientarea cititorului în această problemă, cităm aici: Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 229-250; S. Țovaru, *Problema școlii românești din Balcani*, București, 1934; M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage, passim*. Vezi acum și Gh. Zbucnea, *O istorie a aromânilor din Peninsula Balcanică*, sec. XVIII-XX, București, 1999. Evocări vii de figuri reprezentative pentru a doua renaștere aromânească la Sterie Diamandi, *Oameni și aspecte*, p. 287-414.

19. Cf. T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, 1974, ediția a II-a, p. 5-12.

20. Despre Ioan Georgiade Murnu, vezi Iulia și Ecaterina Murnu, *George Murnu, poetul homerid*, București, 1979, p. 25-27 și 43-46, cea mai documentată și mai amplă evocare a biografiei și personalității lui George Murnu, căreia îi datorăm cele mai multe din datele biografice reproduse mai jos. O vom cita în continuare prin abrevierea *Poetul homerid*.

21. George Murnu, *Un scriitor greco-macedoromân: Cola Manea*, în "Revista macedoromână", II, 1930, 1, p. 13-18; *Poetul homerid*, p. 30-31.

22. *Poetul homerid*, p. 113-115. În primăvara lui 1883, tânărul Murnu trimite lui Eminescu, prin mijlocirea lui Th. Burada, o scrisoare omagială și un poem ce-i era dedicat.

23. *Poetul homerid*, p. 29, 31-34, 39-40, 51-52. Prima poezie în limba română publicată de George Murnu este *Pindul către Carpați*, în "Țara nouă", IV, 1887, 1, p. 245, sub pseudonimul Alpindor di Selli, concepută ca un ecou la *Balcanul și Carpatul* lui V. Alecsandri.

24. *Poetul homerid*, p. 46-48. George Murnu începuse publicarea *Gramaticii* lui Boiagi și a *Măestriei ghiuvăsirii* lui Roja în revista "Macedonia", dar motive obiective l-au împiedicat să ducă la capăt această inițiativă, vezi George Murnu, *Câteva pagini din trecutul nostru*, în "Macedonia", II, 1889, 9.

25. E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, I, București, 1973, p. 431.

26. Ideile lui Roja în legătură cu necesitatea creării unei limbi literare unitare pentru toți românii își găsesc paralele și, poate, ecouri și la Petru Maior și I. Eliade Rădulescu. Vezi, în această privință, Th. Capidan, *Petru Maior și aromânii*, în "Junimea literară", 12, 1913, p. 63-69 și *Ideile lui Ioan Eliade Rădulescu despre dialectul românilor din Macedonia*, în "Revista macedoromână", III, 1931, 1-2, p. 10-22. O interesantă apropiere între năzuințele lui Murnu și preocupările lui Stefan George de a făuri o "lingua romana" fac Sanda Diamantescu și Radu Hîncu în *Poetul luminii: George Murnu*, prefață la George Murnu, *Poeme*, București, 1970, p. 18-19.

27. Scrisoarea este reprodusă în *Poetul homerid*, p. 116.

28. George Murnu, *Studiu asupra elementului grec antefanariot în limba română*, București, 1894, vezi și *Poetul homerid*, p. 53; H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 14-15.

29. A. Papadopoulos-Kerameus, *Scrieri și documente grecești privitoare la istoria românilor din anii 1595-1837*, traduse de George Murnu și C. Litzica, București, 1914, XLIX + 520 p. (Eudoxiu de Hurmuzaki, "Documente privitoare la istoria românilor", XIII), cf. *Poetul homerid*, p. 70, vezi *infra*, n. 63.

30. "... doi trei ani sub conducerea lui Krumbacher vor fi deajuns, ca să poți face studiile de bizantinologie privitoare la noi", Ioan Bogdan într-o scrisoare către George Murnu, la 21.XI.1899. Într-alta, din 1.V.1902, Bogdan se interesează de progresele cercetărilor lui Murnu în domeniul filologiei și istoriei bizantine "...cu ajutorul cărora se vor dezlega probleme din istoria neamului". Primind studiul lui Murnu despre Kekaumenos, același Bogdan îi scrie, la 14.II.1905: "...acum vor ști toți la ce se pot aștepta de la tine pentru acea parte din istoria română, care numai un bun bizantinist poate s-o descurce". Cităm după *Poetul homerid*, p. 60-62.

31. Despre Karl Krumbacher și centrul münchenez de studii bizantine și neogrecești întemeiat de el, vezi Franz Dölger, *Karl Krumbacher*; J.B. Aufhauser, *Karl Krumbacher. Erinnerungen* și H.G. Beck, *Das Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität München*, în volumul *Chalikes*, München, 1958, p. 121-135, 161-187, 189-203.

32. Dr. Georg G. Murnu, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen mit historischen Vorbemerkungen*, München, 1902 (reeditată, cu note critice și un *Nachtrag zu den Rumänischen Lehnwörtern im Neugriechischen* de H. Mihăescu, București, 1977).

33. Cf. *Poetul homerid*, p. 61, unde aprecierile lui Ioan I. Bogdan: "Sunt foarte interesante notițele introductive, mai ales cele privitoare la Vlahia Mare, printre care

unele îmi erau necunoscute”.

34. *Când și unde se ivesc românii întâia dată în istorie*?, în “Convorbiri literare”, 39, 1905, p. 97-112; *Kekaumenos și românii în veacul al XI-lea*, în “Convorbiri literare”, 39, 1905, p. 577-650; *Vlahia Mare de la 1205-1903*, în “Convorbiri literare”, 40, 1906, p. 1110-1116 și 41, 1907, p. 810-824.

35. Ioan Bogdan către George Murnu, scrisoare din 26.IX.1905: “...marea mea mulțumire pentru studiul despre Kekaumenos, care îți face cinste și ție și revistei în care a apărut”. Același către același la 14.IX.1905: “Articolul din «Convorbiri» i-a plăcut și lui Iorga, ca și mie”. Tot Bogdan îi scria la 21.V.1902: “...ești cel mai iubit dintre noi... vreau să am cât mai multe de la tine, căci ești unul din cei mai de valoare ai tinerii generații”, cf. *Poetul homerid*, p. 62 și 55.

36. Într-un studiu foarte documentat și pătruns de spirit critic, referitor la macedoromâni și la studiile întreprinse asupra lor, dr. Gh. Alexici scria, în 1903: “Cu istoria națională nu stau mai bine macedoromânii. Și aici nu avem decât contribuții prețioase. Progrese simțitoare de la Thunmann încoace nu s-au făcut în această privință. Un început bun a fost cartea Dlui I. Caragiani: *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică* (București, 1888)... Pentru întâiași dată și cu o metodă științifică istoria acestor români e schițată de către d-l Gh. Murnu, elevul ilustrului bizantinist K. Krumbacher, în prefața studiului citat mai sus (e vorba de *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen* – n. N.Ș.T). Pe lângă date cunoscute, d-sa aduce lumină nouă în această privință și ne făgăduiește lămurirea deplină a trecutului istoric al românilor de la sud” (Gh. Alexici, *Macedoromânii*, în “Convorbiri literare”, 37, 1903, p. 944-945). Cităm, după *Poetul homerid*, p. 45-46, și următorul pasaj dintr-o scrisoare a lui Ioan Murnu către fiul său, datând din 1905 și revelatoare pentru resorțul psihologic al studiilor istorice întreprinse de George Murnu: “Prin aceste scrieri nu numai că arunci o lumină nouă asupra istoriei medievale, deslușind în mod temeinic multe puncte întunecoase din istoria noastră, ci și îți satisfaci în mare parte și sentimentul tău personal, care te îndeamnă la aceste scrieri”.

37. Despre călătoria de studii în Grecia și colaborarea cu Wilhelm Doerpfeld, vezi, pe larg, *Poetul homerid*, p. 133-165. Vezi de asemenea și George Murnu, *Wilhelm Doerpfeld*, în “Convorbiri literare”, 38, 1904, p. 760-770.

38. Vezi capitolul *Spre un nou umanism. George Murnu și Vasile Pârvan* din *Poetul homerid*, p. 69-94, cf. Sanda Diamantescu și R. Hîncu, *op. cit.*, p. 15.

39. *Cronica săpăturilor arheologice de la cetatea Tropaeum-Adamclisi*, în “Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice” (BCMI), 3, 1910, p. 140-141; *Noi săpături în cetatea Tropaeum* (1910), în BCMI, 3, 1910, p. 155-161; *Noi săpături la Tropaeum Traiani în 1910: canalul cetății*, în BCMI, 4, 1911, p. 79-82; *Monumente de piatră din colecția de antichități a muzeului de la Adam Clisi*, în BCMI, 6, 1913, p. 97-122; *De la cetatea Tropaeum-Adamclisi: “Basilica cisternă”*. *Studiu arheologic*, în “Academia Română. Memoriile secțiunii istorice, s. 2, t. 36”, București, 1913,

p. 421-440; *Arheologia clasică și rostul ei la noi*, în "Convorbiri literare", 42, 1908, 10, p. 349-363; *Monumente antice din Roma. Descriere și impresii*, București, 1908, 272 p.; *Portretul elin. Studiu iconografic din arheologia clasică*, București, 1908, 169 p.; *Atena și ruinele ei*, București, 1910, 22 p.; *Vase pictate grecești, I, Vase geometrice*, București, 1910, 55 p.

40. Despre activitatea lui Murnu ca arheolog și istoric al artei antice, vezi R. Vulpe, *George Murnu – literatul, arheologul, directorul Muzeului Național de Antichități*, în "Revista muzeelor", 5, 1968, 2, p. 116-122; *Poetul homerid*, p. 95-112.

41. Omer, *Iliada*. Douăsprezece cânturi traduse în versuri de George Murnu. Cu ilustrații. Budapesta, Institutul de Arte Grafice și Editură "Luceafărul", 1906, XX + 253 p.; Homer, *Iliada*. Tradusă de George Murnu. Cântul XIII-XXIV, București, 1912, II + 239 p. Ediție definitivă: Homer, *Iliada*. Traducere în metru original de George Murnu. Studiu introductiv și note de D.M. Pippidi, București, 1967, XXXV + 490 p. Homer, *Odiseea*. În românește de George Murnu, București, 1924, 412 p. Ediție definitivă: Homer, *Odiseea*. Traducere de George Murnu. Studiu introductiv și note de D.M. Pippidi, București, 1971, 500 p. Primele cânturi ale *Iliadei* au fost publicate de traducător în "Convorbiri literare", în anii 1900-1905. Pentru aprecierile formulate asupra tălmăcirilor homerice datorate lui Murnu, vezi *Poetul homerid*, p. 166-207.

42. *Din comoara de înțelepciune antică*: 1. Isocrate, *Sfaturi către Demonicos*. 2. Xenofonte, *Amintiri despre Socrate*. În românește de George Murnu, București, 1923; Eschil, *Orestia*. Dramă în 3 acte. Traducere din limba elină, cu un cuvânt înainte de George Murnu, București, 1942 (retipărită în *Tragicii greci. Antologie*. Studiu introductiv și comentarii de D.M. Pippidi, București, 1958, p. 53-206); Sofocle, *Regele Edip. Electra*. Din limba elină de George Murnu, București, 1943; *Poeme străine antice și moderne*. Traduse de George Murnu, București, 1943 (include traduceri din Sappho, Antologia palatină, Pindar, Catul, Lucrețiu, Vergiliu). Pentru bibliografia completă a traducerilor lui Murnu din clasicii antichității și pentru istoria textului tălmăcirilor sale homerice, vezi N. Lascu, *Clasicii antici în România*, Cluj, 1974.

43. Ediția definitivă a operei poetice a lui G. Murnu, cuprinzând și ultima selecție făcută de el din traducerile sale, cu excepția marilor texte homerice și a celor amintite la n. 42: George Murnu, *Poeme*, ediție îngrijită, prefață și glosar de Sanda Diamantescu și R. Hîncu, București, 1970, 374 p. Despre poezia lui G. Murnu și aprecierea ei în critica română și străină, vezi *Poetul homerid*, p. 208-235.

44. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, ed. I. Roman, II, București, 1967, p. 298-299: "Nu se va putea spune niciodată îndeajuns ce minunat prinos aduc în viața noastră națională frații noștri «macedoneni», așa de puțini la număr și așa de bogați în fapte, poate și pentru că în ei e mai multă adevărată romanitate și mai veche decât la noi. Grecii moderni au dorit să și-i câștige. Ei însă, urmașii unor pricepuți negustori, au știut să păstreze pentru dânsii câștigul, care era cunoașterea limbii elenice, cu puțința

de a pătrunde în grelele ei taine, atât de răsplătitoare, iar sufletul și l-au păstrat pentru ei – și pentru noi. Astfel am căpătat tălmăcitori în trei generații ai modelelor grecești, fără care nu se poate o cultură completă, fiindcă însăși cugetarea ce o avem de la ei vine. Între cei mai bătrâni, Ioan Caragiani, la mijloc d-l George Murnu, între cei mai tineri, în frunte, Cezar Papacostea”.

45. G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, București, 1940, p. 506. Cf. Perpersicius, *Poemele homerice în Mențiuni de istoriografie literară și folclor*, București, 1957, p. 491: “George Murnu, ilustră mlădiță a românilor din Pind, a pătruns mai bine ca oricare dintre tălmăcitorii dinaintea lui, în esența poemelor homerice...”

46. Gușu Papacostea Goga, *În zilele redeschetării macedo-române. Memorii, acte și corespondență*, București, 1927, p. 127-130 și 133-135 (scrisori primite de la George Murnu, din 19.XI.1890 și 19.I.1891, cu relatări despre demersuri în problemele școlilor aromânești). Începând din 1911, George Murnu și Iuliu Valaori au devenit membri permanenți ai “comisiunii macedoromâne” din cadrul secțiunii școlilor de pe lângă Ministerul de Externe, împuterniciți să avizeze toate dispozițiile luate de organele administrative și politice în chestiunile școlare în Macedonia, cf. Țovaru, *Problema școalei românești*, p. 48.

47. Vezi, de pildă, *Aromânii în primejdie*, în “Luceafărul”, 12, 1913, 2, p. 81-89; *Evenimentele din Balcani și aromânii*, în “Luceafărul”, 12, 1913, 21, p. 649-653; *Pentru românii din Peninsula Balcanică*, cuvântare ținută în ședința Senatului, București, 1920, 8 p.

48. Delegația trimisă la Londra și în alte capitale europene era alcătuită din George Murnu, Nicolae Papahagi și Iuliu Valaori, cf. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, p. 116-117. Delegația la Conferința păcii de la Paris cuprindea pe George Murnu, Nicolae Tacit, Arghir Culina, Tache Papahagi; lor li s-a adăugat o delegație a grupului de aromâni din regiunea Zagori-Pind, care încercaseră, în anul 1917, în condițiile ocupării acestei zone de către trupele italiene și ale diviziunii politice interne a Greciei între partizanii Antantei și cei ai Germaniei, alcătuirea unei formațiuni politice autonome aromânești. Vezi, ca material documentar, în lipsa unui studiu științific al problemei, Benedetto di Luca, *Gli Aromeni nel nuovo assetto balcanico*, Roma, 1919; N. Zdrulla, *Mișcarea aromânilor din Pind în 1917*, în “Revista aromânească (macedoromână)”, I, 1929, 2, p. 162-168 și II, 1930, 1, p. 61-66; Societatea de cultură macedo-română, *Revendicările naționale ale macedo-românilor*, București, 1919 și *Sguardo retrospettivo sul movimento nazionalista dei Macedo-romeni nella Penisola Balcanica*, București, f.a. Diversele proiecte și acțiuni în vederea constituirii unei formațiuni autonome aromânești în zona Pindului până în vremea războaielor balcanice au fost cercetate numai parțial corespunzător exigențelor științifice; ele au vizat fie crearea unei autonomii aromânești în cadrul unui stat federal albanu-vlah, fie crearea unei “Macedonii a macedonenilor” de toate originile etnice și au sfârșit prin revendicarea autonomiei culturale și bisericești pentru aromâni în

cadrul statelor naționale balcanice, vezi Victor Papacostea, *Memoriul macedoromânilor către Napoleon. Un proiect de autonomie românească în Peninsula*, în "Revista macedoromână", III, 1931, 1-2, p. 23-35; M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, p. 42-138. Vezi acum și: Gh. Zbucnea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (secolele XVIII-XX)*, București, 1999; N.Ș. Tanașoca, *Idealism și realism în "chestiunea aromânească". Un episod diplomatic din viața lui George Murnu în lumina corespondenței sale inedite (1913)*, "Revista de istorie", serie nouă, tom. VIII, Nr. 11-12, 1997, p. 719-738

49. George Murnu, în prefața la *Bair di cântic armânescu. Ritmuri macedonene*, București, 1931, p. 7.

50. În dialectul aromân, *lălă*, "unchi", este și o formulă de politețe cu care tinerii se adresează celor mai în vârstă, indiferent de existența unei legături de rudenie.

51. George Murnu, *Bair di cântic armânescu. Ritmuri macedonene*, București, 1931, 154 p. Vezi mai ales ciclurile *Loclu și vrutii a noștri* (Pământul și oamenii noștri dragi), *Dor di a noștri* (Dor de ai noștri), *Lăcrini di xinitie* (Lacrimi de înstrăinare). Iată cum caracteriza, în 1903, Gh. Alexici poezia dialectală a lui George Murnu: "Dintre toți, Gh. Murnu se distinge, în versurile sale macedoromâne, printr-o școală serioasă și o cunoștință adâncă a limbei și a poporului din care face parte. Unele bucăți ale d-sale apărute în revista «Macedonia» și în ziarul «Peninsula Balcanică» (București, 1893-1894) au produs un adânc efect în populația aromânească. D-sa a reușit să ridice dialectul macedoromân la înălțimea unei limbi literare, dezmințind astfel prevederea d-lui Weigand asupra neîndestulării limbii macedoromâne. Am dori să vedem publicate într-un volum poeziile sale dialectale, căci suntem siguri că ele vor întări la mulți clătinata credință asupra viitorului limbii macedoromâne, precum și a poporului macedoromân", vezi Gh. Alexici, *Macedoromânii*, p. 947.

52. *Studii istorice și filologice privitoare la trecutul și graiul românilor de peste Dunăre*. Ele au fost publicate, prin grija fiicelor lui George Murnu, regretatele Ecaterina Murnu-Filionescu și Iulia Murnu, care s-au ocupat cu pietate și competență de conservarea și editarea operelor părintelui, în două volume: *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen. Mit historischen Vorbemerkungen*, mit einem Nachtrag herausgegeben von H. Mihăescu, Editura Academiei, București, 1977 și *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Academiei, București, 1984

53. "Revista aromânească" publicată de Tache Papahagi și Victor Papacostea, București, I, 1929, devenită ulterior "Revista macedoromână" publicată de Th. Capidan, George Murnu, V. Papacostea, II-III, 1930-1931.

54. Vezi, de pildă, combaterea teoriei lui A. Keramopoulos despre originea greacă a aromânilor, în "Dimîndarea", III, 1939, 20-22, p. 8-9. Pentru scrupulul întemeierii pe baze stricte științifice a cercetărilor privitoare la trecutul românilor, vezi *Românii din Bulgaria medievală*, p. 41-46.

55. Vezi "Revista macedoromână", III, 1931, 1-2, p. 3.

56. F. Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig, 1868, p. 332: "Cuțovlahi se cheamă o populație numeroasă a Turciei europene care, răspândită pe întreaga ei suprafață, constituie unul din elementele ei culturale cele mai importante" (trad. Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 177). D.I. Popović, *Les Aroumains*, extrait de mon livre *O Cincarima*, 2e édition, Beograd, 1937, în "Revue internationale des études balkaniques", VI, 1937, p. 611: "Parmi les peuples balkaniques, ils ont été balkaniques au plus haut degré. Ils ont donné des individus qui se sont dévoués à la fois pour tous les groupes chrétiens de la presque île balkanique... Donnant généreusement à tous, ils se sont dissous... Ils ont beaucoup fait pour l'unité culturelle de la presque île balkanique. Et les savants, dans les Balkans, auront pour devoir d'étudier leur grande influence dans la vie économique, scientifique, littéraire et artistique de chaque groupe ethnique".

57. A primit, pentru traducerea *Iliadei*, în 1913, marele premiu "Năsturel" al Academiei Române. A fost ales membru corespondent al acesteia în 1909, membru activ în 1923.

58. cf. *Românii din Bulgaria medievală*, p. 4-5. Pentru justificarea criticilor aduse vechilor traduceri, Murnu dovedește aici că istoricii noștri, pornind de la versiunea latină a unui pasaj din Choniates, au ajuns să localizeze în Moldova de nord capturarea lui Andronic Comnenul de către "vlahi", deși, de fapt, evenimentul s-a petrecut nu departe de Anhiolos, cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 251.

59. *Românii din Bulgaria medievală*, p. 4-5.

60. Cf. V. Papacostea, *Avant-propos*, în "Balcania", I, 1938, p. VII.

61. *Românii din Bulgaria medievală*, p. 6.

62. Cf. Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe-XIVe siècle*, Atena, 1976 și recenzia noastră în "Revue des études sud-est européennes", XVI, 1978, 4, p. 806-809, cu alte indicații bibliografice.

63. *Din Nichita Acominatos Honiatul*. Traducere a părților privitoare la istoria Asanizilor, cu introducere și index de Gheorghe Murnu, în "Analele Academiei Române, seria II, tom. XXVIII, Memoriile secțiunii istorice", București, 1906, p. 357-467. Numele de familie Acominatos era atribuit în mod curent, în literatura științifică mai veche, scriitorului bizantin. S-a dovedit că el nu corespunde realității, ci rezultă din eroarea unui copist al manuscriselor sale. Despre personalitatea lui Nichita Choniates, vezi Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 429-441.

64. C. Erbiceanu, *Două acte oficiale necunoscute de pe timpul împăratului bizantin Isaac II Angel*, în "Analele Academiei Române, seria II, tom. XXIV, Memoriile secțiunii istorice", București, 1901, p. 30-38.

65. În afara știrilor referitoare la Asănești, *Istoria* lui Nichita Choniates, ca și *Cuvântările și scrisorile* sale, editate astăzi de J.L. van Dieten în excelente condiții

științifice, cuprind numeroase alte știri de interes pentru istoria românilor și a teritoriului țării noastre. Ele au fost adunate și traduse în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, ed. Al. Elian și N.Ș. Tanașoca, București, 1975, p. 243-373. Cf. Nicetae Choniatae, *Historia*, recensuit Ioannes Aloysius van Dieten, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1972; Nicetae Choniatae, *Orationes et Epistulae*, recensuit Ioannes Aloysius van Dieten, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1972 și comentariul publicat separat anterior: *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1971

66. *Poetul homerid*, p. 64-65. Traducerea lui George Murnu a generat o polemică între autor și Constantin Litzica. Acesta îi reproșă unele interpretări discutabile ale textului și, cu un hipercriticism de neînțeles, faptul că folosisese ca text de bază pe acela al ediției de la Bonn, ediția uzuală până astăzi, și nu manuscrisul de la Viena, socotit autograf, al operei lui Nichita Choniates! Vezi: C. Litzica, *Studii bizantine și Răspuns*, în "Convorbiri literare", 41, 1907, 1, p. 96-104 și 6, p. 632-634; George Murnu, *O lămurire*, în "Convorbiri literare", 41, 1907, 5, p. 533-535.

67. *Când și unde se ivesc românii întâia dată în istorie?* în "Convorbiri literare", 39, 1905, p. 97-112; reeditat sub titlul *Întâia apariție a românilor în istorie* în George Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare (980-1259). Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913, p. 7-30 (cităm mai departe această culegere cu abrevierea *Vlahia Mare*).

68. W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über das bessische Volkstum*, în "Sitzungsberichte der Phil.-Hist. Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften", Viena, 60, 1868, p. 401. Pasajul din Kedrenos, text și traducere, acum în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 144-147. Introducerea sa tardivă în circuitul științific se explică prin aceea că el lipsea din edițiile operei lui Kedrenos, anterioare aceleia datorate lui Im. Bekker, Bonn, 1838-1839.

69. Vezi E. Stănescu, *Byzantinovlachica I: Les Vlaques à la fin du Xe-siècle – début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique*, în "Revue des études sud-est européennes", VI, 1968, 3, p. 407-417, cu istoricul problemei. În chip nejustificat și contrazicându-se el însuși, A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 12, n. 2 consideră că Georgios Kedrenos aplică termenul "vlahi", uzual în vremea sa, unor realități mai vechi cu un secol și neagă știrii din cronicarul bizantin calitatea de cea mai veche atestare a acestui etnonim. El admite în schimb folosirea lui în anul 980, invocând un document transmis și el prin copia inserată în propria-i scriere de Kekaumenos, în același secol al XI-lea ! Despre valoarea documentului din 980, vezi paginile următoare.

70. V. Bogrea, *Sur les Vlaques "hoditai" de Cédrenus*, în "Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale", VII, 1919, 7-9, p. 51-53. S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul mediu*, p. 111 și 162, care susține însă că vlahii în discuție în cazul de față nu sunt aromâni, ci români originari

din zona septentrională a Peninsulei Balcanice. Alți istorici consideră că “vlahii călători” sunt români “nomazi”, adică păstori transhumanți, cf. P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 122-123. Alte interpretări citate de E. Stănescu, *Byzantinovlachica*, p. 413.

71. Ioannes Skylitzes, *Synopsis historiarum*, editio princeps, recensuit I. Thurn, Berlin-New York, 1973, p. 329 și interpretarea interpolării la p. XX-XXI și XXX. Sublinierea vechimii și valorii istorice a interpolării în discuție la R. Lăzărescu, *Din nou despre vlahii din cronica lui Skylitzes*, în “Buletinul Bibliotecii române”, VII (XI) – serie nouă – 1979, Freiburg, 1979, p. 359.

72. Pentru text, vezi Paisij Hilendarski, *Slavjano-bălgarska istorija*, pod redakcijata na Petăr Dinekov, Sofia, 1972, p. 91-92. Despre lipsa de fundament a așa-zisei tradiții istorice bulgare consemnate de Paisie, vezi V. Zlatarski, *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*, I/2, ed. Hr. Petrov, Sofia, 1971, p. 615-616, n. 23. Despre lipsa de valoare a operei compilate de Paisie pentru cercetarea științifică a trecutului medieval al bulgarilor, vezi C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 519.

73. S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice*, p. 139-148; cf. G.G. Litavrin, *Vlahi vizantijskih istočnikov X-XIII vv.*, în “Tugo-vostočnaja Evropa v srednie veka”, Chișinău, 1972, p. 96-97.

74. R. Lăzărescu, *Din nou despre vlahii din cronica lui Skylitzes*, p. 361-364.

75. Pentru alte interpretări ale sensului politic al uciderii lui David de către vlahi, vezi M. Gyóni, *Skylitzes et les Vlaques*, în “Revue d'histoire comparée”, XXV, 1947, N.S., VI, 2, p. 168-169 (vlahii ca instrument al bizantinilor pentru înăbușirea răscoalei bulgarilor); P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 123 (răscoală a vlahilor împotriva noii stăpâniri bulgare); E. Stănescu, *Byzantinovlachica*, I, p. 432 (vlahiiucid pe David din porunca lui Samuil, fratele și rivalul său în lupta pentru tron, sau din pricina înclinației celui dintâi către o înțelegere cu bizantinii).

76. Textul documentului fusese publicat în *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libelus*, ed. V. Vasilievskij et V. Jernstedt, Petersburg, 1896, p. 96; vezi acum *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, podgotovka teksta, vvedenie, perevod i kommentarij G.G. Litavrina, Moscova, 1972, p. 280-281 și *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 42-45 (text și traducere).

77. După ce a combătut, justificat, criticismul lui Murnu față de știrea despre vlahii “călători” din Kedrenos (*Byzantinovlachica*, I, p. 409), E. Stănescu cade în excesul contrar, avansând ipoteza că Ioan Skylitzes însuși ar fi luat cunoștință de uciderea lui David de către vlahi “printr-un raport depus în arhivele imperiale în acea vreme” (*La population vlaque de l'Empire byzantin aux XIe-XIIIe siècles. Structure et mouvement*, Atena, 1976, p. 3; cf. contra P.Ș. Năsturel, *Les Valaques balkaniques aux Xe-XIIIe siècles*

în "Byzantinische Forschungen", VII, 1979, p. 91). Ideea lui Murnu potrivit căreia Niculița ar fi fost "domnul" unei formațiuni politice autonome a românilor din tema Eladei a fost combătută de G.G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, n. 1160, 1161; reluând opinia lui Schlumberger, respinsă de Murnu, el afirmă că Niculița fusese numit comandant al tagmelor militare de vlahi, recrutate din tema Eladei, și anume din regiunea Tesaliei numai. În același sens, strict militar, înțelege funcția lui Niculița și Hélène Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, în "Bulletin de Correspondance Hellénique", 84, 1960, p. 33; ea vede în organizarea militară aparte a vlahilor o dovadă a caracterului lor de imigranți sau coloniști în teritoriul Imperiului și aduce și alte exemple de asemenea corpuri militare de alogeni. M. Gyóni, *L'oeuvre de Kekaumenos source de l'histoire roumaine*, în "Revue d'histoire comparée", XXIII, 1945, N.S., III, 1-4, p. 119 consideră funcția lui Niculița efemeră și pur simbolică. Fără să conteste rostul militar care-i legitimează existența, cei mai mulți istorici români susțin ideea autonomiei politice relative a vlahilor din Tesalia, dând dreptate lui George Murnu. Vezi, în acest sens: N. Iorga, *La vie de province dans l'Empire byzantin*, Paris, 1937, p. 15; Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 152-153; I.I. Nistor, *Originea românilor din Balcani și Vlahiile din Tesalia și Epir*, în "Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, s. III, tom. XXVI, mem. 7", București, 1944, p. 176-177; E. Stănescu, *Byzantinovlachica*, I, p. 426; P.Ș. Năsturel, *Les Valaques balkaniques*, p. 92-93. Cât privește tradiția coborârii aromânilor din nordul Peninsulei Balcanice în Tesalia, consemnată de Kekaumenos, invocat de Murnu, ea a fost confirmată ulterior și de alte texte ca *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. O. Górka, Cracovia, 1916, p. 13-14. Vechimea așezării aromânilor în Tesalia este mare și cercetători ca Th. Capidan, *Romanitatea balcanică*, București, 1936, susțin chiar că "o parte din strămoșii aromânilor continuă vechea romanitate locală". Despre stadiul actual al problemei patriei primitive a aromânilor, vezi Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, p. 216. Pentru noi interpretări ale textului lui Kekaumenos referitor la originea românilor, vezi acum Neagu Djuvara, *Sur un passage controversé de Kékauménos*, "Revue Roumaine d'Histoire", XXX, 1991, 1-2, p. 23-66 cu istoria chestiunii.

78. "Kekavmenos și românii în veacul al XI-lea, în "Convorbiri literare", 39, 1905, 7-8, p. 577-650; reeditat în *Vlahia Mare*, p. 33-158.

79. Bibliografia completă a studiilor despre Kekaumenos și opera sa la G.G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*. Vezi și Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 162-163.

80. V. Vasiljevskij, *Sovety i razkazy vizantijskago bojarina XI vjeka*, în "Žurnal Ministerstva narodnago prosvješčenija", 215, 1881, p. 242-299 și 216, 1881, p. 102-171, 316-357; *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus* ediderunt B. Wassiliewski, V. Jernstedt, Petersburg, 1896.

81. Vezi în această privință istoricul problemei la G.G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, p. 35-39 și propriile sale încheieri privind personalitatea

autorului la p. 49-61. Menționăm totuși că problema rămâne deschisă pentru unii cercetători, cf. P. Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des "Conséils et récits" de Kékauménos*, Bruxelles, 1960, p. 8, n. 1. Vezi acum și Djuvara, *op.cit.*

82. Asupra interesului stârnit în România în cercurile științifice și ale oamenilor de cultură de Kekaumenos și opera sa făgăduise un studiu special regretatul Al. Elian, *Introducere la Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. XIX, n. 56.

83. Este vorba de Verivoi Vlahul care, împreună cu Slavota al lui Carmalac, altă căpetenie vlahă din Tesalia, sunt socotiți de Murnu "cei dintâi români care apar în istoria noastră națională" citați cu numele lor în izvoare. G.G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, p. 527, n. 938 și p. 543, n. 999 întărește azi opinia lui Murnu, subliniind faptul că e vorba de români care au pătruns în viața orășenească bizantină, jucând un rol important și în cea politică.

84. Despre vechimea agriculturii la aromâni, dovedită de lexicul agrar latin, vezi Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 91, unde și observația justă că agricultura a fost totuși o ocupație secundară pentru ei. Pentru părerea greșită că agricultura a lipsit la românii balcanici, vezi A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, II, p. 255. Cf. acum Elena Scărlătoiu, *Relații lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud*, p. 62-63, 150.

85. Despre păstoritul românesc balcanic, vezi Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 92-106 și, mai ales, de același, *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, în "Dacoromania", 4, 1924-1926, pp. 183-352. Vezi de asemenea S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice din evul mediu*, p. 121-129 și *passim*.

86. Despre celnicat, vezi, mai recent, Th. Capidan, *Românii nomazi*, p. 38-41 și S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, p. 117-118.

87. Pentru problema naționalităților în Imperiul Bizantin, vezi Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975; K. Lechner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner*, München, 1954. Vezi acum și *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, edited by Hélène Ahrweiler and Angeliki Laiou, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1997 (volum colectiv, autori: Hélène Ahrweiler, Michael McCormick, Nina Garsoian, St. W. Reinert, Mark Bartusis, Angeliki Laiou).

88. G.G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, p. 527-528, n. 939 trece în revistă opiniile exprimate de cercetători despre originea etnică a lui Niculița (grecească, română, slavă). Același bizantinist, *op. cit.*, p. 588, n. 1161 consideră că nu putem afirma nimic sigur despre această origine, dar e de presupus că el cunoștea limba vlahilor, dat fiind postul în care a fost numit.

89. O judecată cumpănită asupra acestui romantism istoriografic, încadrat cu justete în ansamblul dezvoltării istoriografiei europene, a formulat N. Iorga, *Două concepții istorice*. Cuvântarea de intrare la Academia Română (17 mai 1911), în

Generalități cu privire la studiile istorice, București, 1944, p. 82-83: “Popoarele care nu erau lăsate să existe în prezent după nevoile organice ale ființei lor, dovediră prin rostul lor trecut, înfățișat cu căldură, cu entuziasm, până și la cea mai strigătoare exagerare, dreptul lor la trai și la o dezvoltare proprie. Nații unitare prin sânge și nații nobile prin aptitudini moștenite, – pe acestea se simțeau datori a le dovedi istoricii. Germanul nu voia să știe de romanizarea provinciilor renane, de puternica masă slavă peste care s-a întins târziu de tot expansiunea francă și saxonă... Rusul slaviza pe varegul întemeietor și bulgarul dădea același sânge slav străbunului turanic”. O critică a teoriilor de psihologie etnică și a efectului lor asupra istoriografiei făcea cu îndreptățire tot atunci E. Fuetter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München – Berlin, 1911, p. 602-603.

90. Dintre contribuțiile ulterioare celei a lui George Murnu privind valoarea operei lui Kekaumenos ca sursă a istoriei noastre, sunt de citat: M. Gyóni, *L'oeuvre de Kekaumenos source de l'histoire roumaine*, în “Revue d'histoire comparée”, 23, N.S. 3, 1945, p. 96-180, cu puncte de vedere discutabile și uneori de-a dreptul eronate, și A. Armbruster, *Romanitatea românilor*, p. 19-22, cu o remarcabilă interpretare a pasajului referitor la tradiția despre originea dacică și besică a românilor și războiul lui Traian împotriva lui Decebal. Vezi acum și Neagu Djuvara, *Sur un passage controversé de Kékauménos*, “Revue Roumaine d'Histoire”, XXX, 1991, 1-2, p. 23-66 cu bibliografie comentată critic.

91. Este locul să relevăm pasajul de la p. 87, unde George Murnu combate părerea lui V. Vasiljevskij potrivit căreia *toți* șefii mișcării insurecționale din Larissa erau vlahi, adică români, și arată, în spirit științific, posibila lor origine greacă. În același sens se cuvin citate p. 151-156, în care autorul încearcă să explice substratul politic și personal al întunecatei imagini despre bulgari care se degajă din corespondența lui Teofilact, arhiepiscopul Ohridei (1090-1108). În sfârșit, la p. 156, George Murnu deplânge abuzurile de putere ale administrației și bisericii bizantine care au generat acea “vrajbă și ură neîmpăcată, pe altarul căroră sute de generații au slujit de hecatombe și au prefăcut raiul celor mai clasice pământuri într-o vale a plângerii, spre binele nici unuia din ei și în paguba tuturor”.

92. *Vlahia Mare de la 1205-1903*, în “Convorbiri literare”, 40, 1906, p. 1110-1116 și 41, 1907, p. 810-824; reeditat sub titlul *Români din Pind între anii 1204-1259*, într-o formă revizuită, în *Vlahia Mare*, p. 159-201.

93. G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time* (B.C. 146 to A.D. 1869), ed. H.F. Tozer, Oxford, 1877, IV, p. 128. Pasajul din Pachymeres la care se referă Finlay (ed. I. Bekker, Bonn, 1835, I, p. 83) – în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 443-445.

94. Nicetas Choniates *Historia*, recensuit I. Bekker, Bonn, 1835, p. 841.

95. George Murnu citează în sprijin documentul pe care-l va publica și comenta în articolul *Români medievali din Epir (un document nou)*, de care ne

ocupăm mai jos, și un hrisov emis de Andronic al II-lea pentru confirmarea posesiunilor unei mănăstiri de lângă Fanari, în care se face aluzie la “pământul Taronaiilor”. Acest din urmă hrisov, datând din 1298, citat de autor după Fr. Miklosich și I. Müller, *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, II, Viena, 1887, p. 255 (vezi acum Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, IV, no. 2131) nu este altceva decât un act de confirmare a donației făcute de însăși fiica lui Taron, soția lui Ioan Dukas, rămasă văduvă și devenită călugăriță sub numele de Hypomoni, fondatoare a mănăstirii Panaghia Elcousa de lângă Fanari, între Trikkala și Karditsa, cf. D.M. Nicol, *Meteora*, Oxford, p. 51, n. 5.

96. George Murnu acceptase ideea colaborării între Asănești și românii din Vlahia Mare în ale sale *Historische Vorbemerkungen la Rûmanische Lehnwörter im Neugriechischen*, München, 1902, p. 6-7. În istoriografia noastră, singurul învățat care a încercat, fără succes, să dovedească identitatea dintre Vlahia Asăneștilor și Vlahia Mare din Pind, susținând în diferite lucrări, încă din 1905, această idee, a fost N. Iorga. Critica justificată a părerilor sale în această privință la C.C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneștilor*, în “Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, IV, 1931, p. 109-124.

97. Vezi, de pildă, I.I. Nistor, *Originea românilor din Balcani și Vlahiile din Tesalia și Epir*, p. 186-193; autorul revine la erori înlăturate de Murnu, cum ar fi atribuirea Vlahiei Mari ca feudă lui Berthold von Katzenellenbogen și omite fapte semnificative puse în evidență de acesta, cum ar fi rolul Taronilor. Din bibliografia străină a problemei Vlahiei Mari și care ignoră lucrarea lui Murnu amintim: G.C. Soulis, Βλαχία, Μεγάλη Βλαχία, ή ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, în Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Atena, 1953, p. 489-497 și *The Thessalian Vlachia*, în “Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, 8, 1963, 1, p. 271-273; D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957; B. Ferjančić, *Tesalijsa u XIII i XIV veku*, Belgrad, 1974; *Tabula Imperii Byzantini, I. Hellas und Thessalia*, von J. Koder und Fr. Hild, Viena, 1976, p. 40-41; D.M. Nicol, *Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*, Atena, 1976 (“XVe Congrès international d’études byzantines. Rapports et co-rapports. 1. Histoire. 2. Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin”).

98. Astfel, D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p. 73, n. 27 amintește un Taronas făcut prizonier de Teodor Dukas al Epirului, prin 1222 în Tesalia, identificându-l cu socrul lui Ioan; evenimentul e relatat într-o scrisoare a lui Ioan Apokaukos, mitropolitul de Naupaktos, (cf. S. Petrides, Jean Apokaukos, *Lettres et autres documents inédits*, în “Izvestija russkago archeologičeskago Instituta v Konstantinopole”, 14, 1909, 33, p. 31-32. Vezi și *infra*, n. 102. În sensul concluziilor lui Murnu privind autonomia Vlahiei Mari și istoria ei în epoca dominației france merg și lucrările citate mai sus la n. 97, cf. D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, p.

36, 42, 133 etc. Istoricul britanic amintește la p. 156, n. 17 că Sanudo (ed. Hopf, p. 107) numește pe Ioan Dukas, în 1258, “signor de la Parte (Patras), d’Odrich (Loidoriki) et finalmente della Blachia”.

99. Este locul să amintim că ultimele cercetări întreprinse au dus la importante nuanțări și precizări în privința caracterului formațiunii politice epirote însași, a personalității celor care au condus-o, a cronologiei cărmuirii lor. B. Ferjančić, *Despota u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Belgrad, 1960 și L. Stiernon, *Les origines du despotat d’Epire*, în “Revue des études byzantines”; 17, 1959, p. 90-126 au dovedit că denumirea de “despotat” al Epirului, folosită curent în istoriografie, nu este adecvată; nu toți conducătorii acestei formațiuni, bastion al rezistenței grecești după căderea Constantinopolului sub latini și rival al Imperiului din Niceea, au purtat titlul de despot (este vorba în primul rând de Mihai I și de Teodor), iar titlul însuși avea în Bizanț un caracter pur personal, nefiind legat de stăpânirea unui anumit teritoriu. Pentru personalitatea și biografia cărmuitorilor Epirului, descendenți din Constantin Anghelos și Teodora Comnena, fiica lui Alexie I Comnenul și a Irinei Dukas și care au arborat ca nume de familie fie pe unul, fie pe altul, fie toate trei numele de familie împărătești din ascendența lor, vezi D.I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londra, 1968, p. 85-97. Dăm aici, după Polemis, succesiunea acestor cărmuitori: Mihail I (1205 - cca. 1215), Teodor (cca. 1215-1230, încoronat în 1227/1228 ca “împărat” la Salonic), Mihail II (1230-1268), Nichifor (1268 - cca. 1290).

100. În lumea ortodoxă sunt numite stavropighii patriarhale ctitoriile monastice dependente direct de patriarh și care ies astfel de sub jurisdicția episcopului local, cf. H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 129-130.

101. Republicat, sub acest titlu, în “Revista aromânească”, I, 1929, 1, p. 5-8, articolul a fost tipărit inițial sub titlul *Un document despre românii din Epir în evul mediu* în volumul “Lui Ion Bîanu amintire”, București, 1916, p. 51-56. Documentul, studiat de Murnu după manuscrisul de la München, fusese publicat și de J.B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica Spicilegio Solesmensi Parata*, VI, Roma, 1891, col. 339-350, ediție rămasă necunoscută și lui Murnu, și altor istorici români, iar nouă, până acum, inaccesibilă.

102. D.M. Nicol, *Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*, p. 6-7, n. 15. Nicol citează pe Ioan Apokaukos după A. Papadopoulos-Kerameus, Συνοδικὰ γράμματα τοῦ Ἀποκαύκου, în Βυζαντίς, I, 1909, nr. 10, p. 27.

103. *L’origine des Comnènes*, în “Académie Roumaine. Bulletin de la section historique, XI. Congrès de Byzantinologie de Bucarest. Mémoires”, București, 1924, p. 212-216.

104. C. Marinescu, *Compte-rendu du premier Congrès international des études byzantines – Bucarest, 1924*, București, 1925, p. 35-38, unde intervențiile lui

N. Bănescu, S. Kougéas, C. Marinescu, N. Iorga.

105. Cf. Gh. Cardaș, *Bibliografia călătorilor străini la românii din Peninsula Balcanică*, în "Revista macedoromână", II, 1930, 1, p. 143-148; D. Găzdaru, *Românii în monumente literare și istorice din evul mediu*, în "Cuget românesc", IV, p. 90-95.

106. Cf. A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, II, Paris, 1932, p. 1, n. 1; Georgina Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford, 1929, p. 265.

107. *Românii din Bulgaria medievală*, în "Academia Română. Memoriile secțiunii literare, s. III, t. IX, mem. 4", București, 1939, p. 41-61 (comunicare făcută în ședința de la 12 noiembrie 1937); republicat în traducere franceză, sub titlul *Les Roumains de la Bulgarie médiévale*, în "Balcania", I, 1938, p. 1-21.

108. Cf. Al. Elian, *Introducere la Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. XXIV-XXVIII; N.S. Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, p. 1297-1305, în "Revista de istorie", 34, 1981, 7. Vezi acum, de același, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în volumul *Răscoala și statul Asăneștilor*, culegere de studii, coordonator Eugen Stănescu, București, 1989, p. 153-181.

109. D. Onciul, *Radul Negrul și originile principatului Țării Românești* în "Convorbiri literare", 24-26, 1890-1892 (*Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, I, București, 1968, p. 328-428) și *Originile Principatelor române*, București, 1899 (*Ibidem*, p. 560-715); A.D. Xenopol, *L'Empire valacho-bulgare*, în "Revue historique", 47, I, 1891, p. 277-308 și *Istoria românilor din Dacia traiană*, ed. I. Vlădescu, II, București, f.a., p. 223-256 și III, p. 221-230; B.P. Hasdeu, *Negru Vodă* în *Etymologicum Magnum Romaniae*, IV, București, 1898 (ed. Gr. Brâncuș, 3, București, 1976, p. 678); N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, Gotha, 1905, I, p. 96 și urm.; *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans*, București, 1919; *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937, p. 104-121.

110. Constantin von Höfler, *Die Walachen als Begründer des zweiten Bulgarischen Reiches der Asseniden (1186-1257)*, în "Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe der K. Akad. der Wissenschaften", 95, Viena, 1879, p. 229-245; cf. R.L. Wolff, *The "Second Bulgarian Empire": Its Origin and History to 1204*, în "Speculum", 24, 1949, p. 167-203.

111. P. Mutafčiev, *Proizhodăt na Asenevci*, în "Makedonski pregled", 4, 1928, p. 1-42, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932 (traducere franceză a lucrării apărute în limba bulgară în 1927); V.N. Zlatarski, *Političeskoto položenie na severna Bălgarija prez XI i XII vekove*, în "Izvestija na istoričesko družestvo v Sofija", 9, 1929, p. 25-50, *Potekloto na Petra i Asenja vodačite na vāstanieto ot 1185 g.*, în "Spisanie na Bălgarskata Akademija", 45, 1933, p. 8-48 și *Istoriija na bălgarskata dāržava prez srednite veka*, I, 2, Sofia, 1927 și II,

1, Sofia, 1934, III, Sofia, 1940 (postum). Vezi acum G. Cankova-Petkova, *Bălgarija pri Asenevci*, Sofia, 1978, cu bibliografie.

112. "Die Balkanhalbinselvölker sind wegen ihrer nahen Berührungen bei historisch-ethnographischen Studien stets als ein ganzes zu betrachten".

113. Cf. George Murnu, *Românii și grecii*, p. 4-5; *România și Elada*, p. 164, unde vorbește chiar de "cele două imperii bulgaro-române, din care unul a fost opera hoardei barbare de la Volga, iar al doilea o creațiune neaoșă românească datorată, în primul rând, Asăneștilor".

114. Vezi în această privință N.Ș. Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, p. 1298-1305.

115. *Românii din Peninsula Balcanică*, în *Vlahia Mare*, p. 228-230.

116. Așa, de pildă, în 1285, Andronic al II-lea Paleologul dispune strămutarea vlahilor din Tracia în Anatolia, de teama năvălirii tătarilor și a solidarizării celor dintâi cu ei, vezi Pachymeres, II, I, 37 în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 448-449.

117. Cf. N.Ș. Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, p. 1306.

118. Ea este acceptată de G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 369. Despre românii Asăneștilor, poziția lor în ansamblul romanității balcanice și dispariția lor, vezi și Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 149-150; T. Papahagi, *Aromânii. Grai-folklor-etnografie, cu o introducere istorică*, București, 1932 (curs litografiat), p. 24-26; S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei în evul mediu*, p. 11-15; P.P. Panaitescu, *Introducerea la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 215-224 – cu variate puncte de vedere.

119. N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare (1185)*, București, 1943.

120. Cf. E. Fuetter, *loc. cit.*

121. Cf. B. Primov, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, p. 10-11, 34-35. Ni se pare regretabil că învățatul bulgar nu scoate în evidență în studiul său decât greșelile și exagerările pe care crede că i le poate imputa lui George Murnu, omițând să amintească modul în care aceasta a subliniat importanța solidarității româno-bulgare în evul mediu. Invocând, fără să-l menționeze pe acela care le-a așezat ca *motto* al studiului său, cuvintele lui Jireček mai sus reproduse (p. 14), B. Primov își propune să reexamineze în lumina lor problema participării românilor la crearea celui de al doilea țarat și să readucă astfel spiritul științific în cercetările de acest gen !

122. *Românii și grecii*, în "Revista macedoromână", III, 1931, 1-2, p. 3-9. Conferință rostită în sala Teatrului Național cu ocazia sărbătoririi centenarului independenței elenice, în numele societății "Amicii Greciei".

123. *România și Elada*, în "Academia Română. Memoriile secțiunii literare, s. III, tom. VII, mem. 5", București, 1934, p. 161-171. Comunicarea a fost prilejuită

de semnarea Pactului Înțelegerii Balcanice de către reprezentanții României, Iugoslaviei, Greciei și Turciei, la Atena, la 9 februarie 1934.

124. Problema definirii elenismului modern în raport cu cel antic, cu bizantinismul și fanariotismul a constituit o vie preocupare și chiar un subiect de dispute între oamenii de cultură și istoricii greci. Au existat adevărate curente de repudiare integrală, de pildă, a bizantinismului în numele adevăratului elenism. Patrimoniul cultural bizantin și fanariot este astăzi integrat critic în elenismul contemporan, nu fără a genera însă dezbateri științifice foarte aprinse. Din bibliografia problemei cităm: R. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, Cincinnati, 1963, combătut de G.G. Arnakis, *Byzantium and Greece*, în "Balkan Studies", IV, 1963, p. 379-400; C. Mango, *Byzantinism and Romantic Hellenism*, în "Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 28, 1965, p. 29-43, combătut de Ap. Vacalopoulos, *Byzantinism and Hellenism*, în "Balkan Studies", IX, 1968, I, p. 101-126; D.A. Zakythinos, *Du romantisme au nationalisme și Le point de vue des épigones*, în "Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft", XV, 1966, p. 41-47 și 89-96; St. G. Xydis, *Mediaeval Origins of Modern Greek Nationalism*, în "Balkan Studies", IX, 1968, p. 1-20.

125. Cf. V. Papacostea, *Balcania*, în "Libertatea", 20 iunie 1936, 14 p. (extras) și *La Péninsule Balkanique et le problème des études comparées*, în "Balcania", VI, 1943, p. III-XXI; V. Căndea, *Nicolas Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în *Nicolae Iorga l'homme et l'oeuvre*, recueil édité par D.M. Pippidi, București, 1972, p. 187-249.

126. *Românii din Peninsula Balcanică*, în "Luceafărul", 1906, republicat în *Vlahia Mare*, p. 205-230.

127. *Rolul istoric al românilor de peste Dunăre*, manuscris, publicat în G. Murnu, *Studii istorice*, 1984, p. 199-203.

128. Este vorba în esență de adoptarea tezei lui A.D. Xenopol (vezi *supra* n. 109) potrivit căreia Asăneștii români au recurs la tradiția de stat bulgară și au reînviat-o din considerente politice, pentru a-și justifica prin precedentul istoric al primului țarat bulgar domnia asupra slavilor din Balcani. Sub puterea ideii de stat bulgare și a culturii slavo-bulgare, promovate de Asănești din motive politice, treptat, statul inițial româno-bulgar s-ar fi bulgarizat în cele din urmă. Inferioritatea politică, culturală și chiar numerică a românilor balcanici față de bulgari ar fi favorizat asimilarea lor cu aceștia. Originalitatea părerii lui George Murnu față de a lui A.D. Xenopol stă în aceea că el neagă bulgarizarea maselor românești din Haemus, avansând ideea emigrării lor la nord de Dunăre.

129. D. Onciul explicase instituțiile politice și cultura medievală românească, de puternică influență slavo-bulgară, prin cuprinderea teritoriilor nord-dunărene în cadrul statului Asăneștilor. Vlahia Asăneștilor ar fi fost cea din nordul fluviului, iar desprinderea ei, sub presiunea tătarilor, în preajma anului 1241, de Bulgaria ar fi dus la

dezmembrarea statului dualist româno-bulgar, de unde bulgarizarea țaratului rămas în sudul fluviului pur bulgăresc și persistența civilizației sale în viitoarea Țară Românească (vezi *supra* n. 109). A.D. Xenopol și B.P. Hasdeu combătuseră teza lui Onciul despre stăpânirea Asăneștilor la nord de Dunăre. George Murnu le împărtășește concluziile, dar caută o explicație proprie pentru influența civilizației slavo-bulgare asupra celei medievale românești și o găsește în teoria imigrării aici a românilor din Balcani.

130. Pentru stadiul actual al problemelor enunțate, vezi Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*; Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română* și G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.

131. Așa sunt, de pildă, diversele aspecte ale vieții economice și intelectuale a românilor moscopoleni în secolul XVII-XVIII, puse într-o lumină nouă de Valeriu Papahagi, *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1935 și Victor Papacostea, *Despre corporațiile moscopolene*, în "Revista istorică română", 9, 1939, p. 127-136 și Theodor Anastasie Cavalioti. *Trei manuscrise inedite*, în "Revista istorică română", 1, 1931, p. 383-402 și 2, 1932, p. 59-82. Cea de a doua renaștere aromânească este astăzi, de asemenea, amănunțit cercetată, vezi M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, cu bibliografie.

132. Cea mai de seamă încercare de a scrie o istorie a românilor sud-dunăreni, anterioară operei lui George Murnu, aparține lui Ion Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904, XV + 333 p. Într-o scrisoare către autor, publicată în chip de prefață, D. Onciul o caracteriza astfel: "A scrie o istorie a românilor macedoneni este astăzi, în lipsă de suficiente cercetări pregătitoare pentru asemenea lucrare, o întreprindere încă prea anevoioasă. Totuși lucrarea trebuie făcută. Evenimentele ce se succed sub ochii noștri înaintează cu grăbire și ele nu așteaptă. Și dacă am sta să tot cumpănim mijloacele de cultură cu care să ne înarmăm în lupta pentru existența națională, evenimentele de la ordinea zilei ar trece peste noi, lăsându-ne în urma popoarelor mai îndrăznețe. De aceea încercarea D-tale de a povesti neamului viața și faptele fraților din Balcan și din Pind... în modul cum ai înțeles să-ți îndeplinești această datorie, este o întreprindere ce merită laudă și încurajare... Deci înainte, lăsând viitorului grija să facă mai mult și mai bine", cf. *supra* n. 36. Concepută ca o lucrare științifică, bogat documentată și rațional construită, *Istoria* lui Arginteanu este, din nefericire, deficitară sub raportul spiritului critic, cuprinde inexactități, confuzii, deformări romantice ale realităților văzute fără simț istoric, puncte de vedere depășite. Ea a rămas totuși până azi singura operă de sinteză consacrată istoriei românilor de peste Dunăre până în contemporaneitate. Aceleași calități și defecte le are și monografia lui V. Diamandi-Aminceanu, *Românii din Peninsula Balcanică*, deja citată. Mult prea personală și foarte generală este chiar lucrarea lui N. Iorga, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1919 (și traducere franceză). Dacă "cercetările pregătitoare" cerute de D. Onciul au progresat

mult, calitativ și cantitativ, între altele și prin lucrările lui George Murnu, rămâne încă în sarcina viitorului elaborarea unei istorii generale a tuturor românilor din Peninsula Balcanică. Scrupulul științific l-a împiedicat și pe V. Papacostea, unul dintre cei mai competenți cunoscători ai problemei, să dea publicității cursul de istorie a românilor balcanici ținut la Universitatea din București. Vezi acum Gh. Zbucnea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (secolele XVIII-XX)*, București, 1999 și volumul de izvoare întocmit la Arhivele Naționale ale României, în coordonarea lui St. Brezeanu și Gh. Zbucnea, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, București, 1997

133. V. Papacostea, *Balkanologia*, p. 2 a manuscrisului inedit a cărui consultare ne-a fost permisă de regretatele doamne Cornelia Victor Papacostea și Cornelia Papacostea-Danielopolu. Pentru stadiul cercetărilor privind romanitatea balcanică în perioada în care George Murnu scria primele sale studii, vezi Gh. Alexici, *Macedoromânii*, "Convorbiri literare", 37, 1903, p. 865-877 și 939-960.

134. Ne gândim în primul rând la Pericle Papahagi (1872-1943), Theodor Capidan (1879-1953) și Tache Papahagi (1892-1977) care, în prima jumătate a secolului XX, au ridicat la un nivel științific european studiile de dialectologie, filologie, etnografie și folclor privitoare la ramurile balcanice ale poporului român.

Ioan I. Bogdan și George Murnu în scrisori

Arhiva lui George Murnu. Personalitatea complexă a lui George Murnu (n. Veria, 1 ianuarie 1868 – m. București, 17 noiembrie 1957) este bine cunoscută oamenilor de cultură din țara noastră. Arheolog cu remarcabile contribuții la cercetarea cetății Tropaeum – Adam Clissi, inițiator al studiilor privitoare la vechile vase pictate grecești, director al Muzeului Național de Antichități, cercetător al istoriei medievale a romanității balcanice, filolog cu însemnate contribuții la studiul raporturilor lingvistice româno-grecești, profesor de istoria artelor, cronicar de artă, eseist și publicist, poet original de netăgăduit interes și excepțional creator de poezie dialectală aromânească cultă, traducător din mai toți poeții de frunte ai lumii, dar mai ales inegalat tălmăcitor în românește al *Iliadei* și *Odiseei*, cărora le-a dat versiuni socotite clasice în literatura noastră, George Murnu a fost un reprezentant autentic al noului umanism european, încheșat la cumpăna veacurilor XIX-XX. A promovat, într-un fel pe care nu este momentul să-l evoc aici, dar care merită să fie supus unei reexaminări atente, reîntoarcerea către valorile eterne ale clasicismului greco-roman, pe o cale și într-un spirit nou, altele decât cele ale Renașterii și a crezut profund în revigorarea prin ele a puterilor de cugetare și creație ale omului modern. În cultura noastră, o asemenea tentativă a reprezentat în bună măsură ceva nou, o direcție ce nu fusese și nici nu a fost cultivată cu aceeași devoțiune și ardoare decât, poate, de bunul său prieten și coleg Vasile Pârvan.

În toamna anului 1988, doamna Iulia Murnu, fiica lui George Murnu, a luat hotărârea să transfere biblioteca și arhiva părintelui său unui așezământ de cultură, deschis publicului specializat. Ținând seama de legăturile strânse pe care George Murnu le-a avut cu ardelenii încă din vremea tinereții sale – tatăl său, Ioan Murnu, fusese preot al bisericii greco-aromâne din Budapesta – și care îl făceau să se declare el însuși “pe jumătate ardelean”, doamna Iulia Murnu a transmis prețiosul fond de cărți și manuscrise Bibliotecii Academiei Române – filiala Cluj-Napoca. Pentru cei care am secondat-o în întocmirea cataloagelor și inventarului acestui depozit îngrijit cu pietate unică și salvat de la atâtea primejdii de risipire și distrugere, arhiva George Murnu a fost o adevărată revelație. Simpla parcurgere a cărților de extremă varietate, adnotate cu grijă, contactul cu texte inedite, cu variantele noi ale unora publicate ne dezvăluie un George Murnu mai puțin cunoscut, ba chiar de-a dreptul nebănuit. Am descoperit, de pildă, cu încântare, un George Murnu iscusit desenator, pasionat portretist, care a creionat mai bine de o sută de chipuri de rude și prieteni, colegi de academie și universitate. Am putut citi, pe marginea cărților

de poezie românească, lungi comentarii critice, ba chiar, formă insolită de critică literară, înlocuiri de cuvinte și corectări de versuri ori parodieri ale unor poeme respinse de gustul său. Ni s-au dezvăluit aspecte necunoscute ale activității sale publice, politice chiar, cum ar fi participarea sa la mișcarea de afirmare independentă a aromânilor, rolul său în culisele Conferinței de pace de după Primul Război Mondial, de la Paris, în propaganda românească desfășurată cu acest prilej. I-am urmărit călătoria din 1917, prin Rusia și Scandinavia, apoi prin Anglia, către capitala Franței, cu ajutorul colecției de cărți poștale ilustrate achiziționate, la îndemnul său, de fiica sa, Iulia, pe parcursul acestei călătorii.

Dar cea mai mare surpriză ne-a rezervat-o parcurgerea bogatului fond de scrisori primite de George Murnu de-a lungul anilor de la cei care i-au fost mai mult sau mai puțin apropiați. Catalogul pe care l-am întocmit împreună cu doamna Iulia Murnu numără, pe lângă membrii familiei sale, mai bine de o sută de corespondenți dintre care citez pe Spiru Haret, Mihail Dragomirescu, George Coșbuc, Octavian Tăslăoanu, compozitorul Const. Castrișanu, Vasile Pârvan, Șt. O. Iosif, Ramiro Ortiz, Iosif Vulcan, I. Torouțiu, Matei G. Nicolau, E. Lovinescu, N.I. Herescu. Între corespondenții lui George Murnu, la loc de frunte stă însă Ioan I. Bogdan, de la care s-au păstrat 30 de scrisori din anii 1899-1919*.

Scrisorile lui Ioan I. Bogdan către George Murnu. Scrise în impecabila caligrafie a ilustrului slavist, aceste 30 de scrisori adresate de Ioan I. Bogdan lui George Murnu sunt numai o parte dintre cele pe care întemeietorul slavisticii române moderne i le-a trimis. Ele datează din anii 1899-1903, 1905-1906 și 1919, adică din perioade în care George Murnu se găsea în străinătate. Se știe că, între 1899 și 1901, el a urmat, la München, cursurile lui Karl Krumbacher, fondatorul bizantinologiei științifice moderne, și a obținut doctoratul *magna cum laude*, la 15 iulie 1901, cu o teză despre cuvintele împrumutate de limba neogreacă din română, mai precis din dialectul aromânesc. A poposit apoi, încă o vreme, la München, colaborând cu maestrul său german care dorea chiar să-l rețină pe lângă dânsul, ca asistent. Între 1903 și 1907, beneficiind, cu sprijinul lui Spiru Haret, de burse, a studiat în continuare la Școala Germană din Atena, apoi iarăși la München, la Berlin și la Roma, specializându-se în arheologia clasică și istoria artei antice. Numit în 1908 conferențiar, în 1910 profesor agregat, iar în 1914 profesor definitiv la catedra de arheologie a Universității bucureștene, George Murnu a mai lipsit din țară, cum aminteam mai sus, în anii 1917-1919, când a făcut parte din misiunea universitară trimisă de guvernul român la Paris, după căderea frontului și refugiarea autorităților de stat în Moldova, misiune însărcinată cu

organizarea propagandei pentru susținerea cauzei românești în fața aliaților, apoi în fața Conferinței Păcii. Aici George Murnu a activat și pentru atingerea telului utopic al creării unei formațiuni politice autonome românești în Pind; acționa în acest sens ca trimis oficial al Consiliului Național al Românilor din Pind și al Societății de Cultură Macedo-Române din București. Așa se explică distribuția cronologică a scrisorilor lui Ioan I. Bogdan, trimise lui George Murnu când acesta nu se afla, alături de dânsul, în capitala României.

Ioan I. Bogdan îi fusese lui George Murnu profesor la Universitate – deși era numai cu patru ani mai vârstnic decât dânsul. I-a devenit protector, generos sprijinitor în activitate și carieră și, în cele din urmă, prietenul cel mai apropiat. Scrisorile păstrate nu sunt numai texte care documentează povestea nobilei prietenii dintre doi intelectuali români de elită. Ele sunt chiar faptele, actele de comunicare de la distanță, care au creat această prietenie însăși. Căci putem urmări, citindu-le, felul în care cei doi cărturari s-au apropiat unul de celălalt prin ele. Așa cum voi arăta, scrisorile lui Ioan I. Bogdan – regret că nu le-am putut descoperi pe acelea ale lui George Murnu către Ioan I. Bogdan – au stimulat activitatea lui George Murnu, i-au orientat uneori preocupările, i-au încurajat realizările, i-au înrăurit puternic mersul vieții și al carierei. Aceste vechi scrisori ne dezvăluie *rolul cu totul excepțional pe care marele slavist l-a avut în formarea, desăvârșirea și manifestarea personalității lui George Murnu în cultura românească.*

Ioan I. Bogdan îndrumă și încurajează studiile bizantine ale lui George Murnu. George Murnu a fost trimis la München, în 1899, de Titu Maiorescu și Ioan I. Bogdan cu scopul de a se specializa în bizantinologie pentru a acoperi apoi acest domeniu încă insuficient dezvoltat, dar indispensabil istoriografiei românești. În prima sa scrisoare, din 21 noiembrie 1899, Ioan I. Bogdan îi schițează un adevărat program de lucru, recomandându-i direcțiile fundamentale de cercetare în domeniul bizantinisticii de care se simte nevoia în cultura românească. E un program care rămâne valabil și astăzi: “Doi-trei ani de studiu sub conducerea lui Krumbacher vor fi de ajuns ca să poți face apoi studii de bizantinologie privitoare la noi. Eu cred că-ți vei găsi desigur subiectul cel mai potrivit; în tot cazul, Krumbacher va ști să-ți dea îndrumări mai bune ca mine. Foarte interesant ar fi un studiu complet al elementelor grecești în limba noastră, lucru care ai început să-l faci încă la noi. (...) Ar avea interes o astfel de lucrare și pentru filologii greci. Interesant ar fi din domeniul istoric un studiu asupra tuturor istoricilor bizantini la care se găsesc notițe despre români; mai ales la cei vechi. Ar da însă puțin rezultate. Alt articol ar fi legislația bizantină trecută la noi; un studiu al tuturor codicelor de legi trecute la noi direct sau prin intermediul slavilor. Aceasta e

însă o lucrare juridică. Din domeniul istoriei literare ar fi interesant un studiu asupra apocrifelor bizantine; întrucât însă acestea au trecut la noi mai toate prin intermediul bulgarilor, trebuie să cunoști tot atât de bine și literatura veche bulgărească. Din istoria bisericeii cel mai important articol ar fi relațiile bisericilor noastre cu patriarhatul de Constantinopol. Dacă ai putea căpăta izvoare nouă și utiliza toate cele publicate de la Miklosich și Müller încoace, ai putea da o lucrare însemnată și folositoare. Iată câteva propuneri în fuga condeiului. Consultă-l pe Krumbacher asupra lor”.

Tot în 1899, intrat în comitetul de redacție al revistei “Convorbiri literare”, Ioan I. Bogdan îi cere lui George Murnu să colaboreze, între altele, cu informații bibliografice despre studiile bizantine care “ne interesează” după modelul revistei *Byzantinische Zeitschrift* (18 decembrie 1899). La 17 februarie 1900, Ioan I. Bogdan se arată satisfăcut de proiectele lui George Murnu: “cele două lucrări de care-mi scrii: despre elementul grec în limba română și monografia asupra Tesaliei”; ele i se par destul “pentru tot timpul cât vei fi stat în străinătate”. Și practic, gândindu-se la viitorul universitar al lui George Murnu, adaugă: “Monografia ți-ar putea servi ca teză de agregatie”, îndemnându-l stăruitor: “Înainte cum ai apucat-o ! În curând vom fi colegi nu numai la Convorbiri, ci și la Universitate”.

George Murnu își va lua totuși doctoratul cu o lucrare despre elementul românesc în lexicul limbii neogrecești, precedată de o amplă introducere istorică, privitoare la trecutul romanității balcanice. Ioan I. Bogdan îi scrie entuziasmat la 21 mai 1902: “Am primit teza ta și am cetit-o. Te felicit din inimă pentru ea. E una din lucrările cele mai frumoase de filologie română și nu mă îndoiesc că va fi bine apreciată peste tot. Se vede că ți-ai însușit pe deplin metoda cercetărilor filologice, căci nu e deloc mai pe jos decât lucrările unui Miklosich sau Meyer în ce privește cercetarea cuvintelor împrumutate. Perfecta sobrietate în expunere face o foarte bună impresie pentru cine știe că aceasta e lucrarea unui om tânăr; pare mai mult a unui filolog încercat. Sunt foarte interesante și notițele introductive, mai ales cele privitoare la Vlahia Mare, din care unele mi-erău necunoscute. Îți vei câștiga un mare merit dacă vei publica, cum făgăduiești, o monografie detaliată asupra acestei chestiuni. Mi-nchipui că aceasta e lucrarea la care faci aluzie în scrisoare și te încurajez cu tot dinadinsul s-o duci la capăt cât mai în grabă. Ea va avea importanță și pentru istoria românilor de dincoace de Dunăre. Asupra tezei voi publica o notiță în Convorbirile din iulie”.

Monografie asupra Vlahiei Mari, George Murnu nu a scris. A elaborat, în schimb, un număr de contribuții privitoare la istoria romanității balcanice în lumina izvoarelor bizantine pe care le-a publicat mai întâi în “Convorbiri literare”, adunându-le ulterior în volumul *Vlahia Mare* (București, 1913).

Ioan I. Bogdan l-a îndemnat mereu să continue aceste cercetări și să le publice în revista junimistă, al cărei director devenise. Fiecare studiu din această serie a fost comentat și elogiat de slavistul român în scrisorile sale către George Murnu cu o căldură încurajatoare unică. “Nu ți-am mulțumit nici pentru interesantul articol, pe care l-am publicat întocmai în no. 2 din Convorbiri. L-am cetit cu mare plăcere și trebuie să-ți spun fără să te lingușesc – că e unul din cele mai bune articole ce s-au scris asupra istoriei vechi române (e vorba de *Când și unde se ivesc românii întâia dată în istorie* ? CL, XXXIX, 1905, nr. 2, p. 97-112). Acum vor ști toți la ce se pot aștepta de la tine pentru acea parte din istoria română pe care numai un bun bizantinist poate s-o descurce. Dacă mi-ai trimite și studiul, pe care-l promiți într-o notă, asupra Niculițeștilor, bine ai face. Unde ai ajuns cu studiul despre Nichita Honiates ? E o așa secetă în producția noastră literară și științifică – mai ales a așa-zișilor «colaboratori» de la Convorbiri, încât trebuie să mă adresez iarăși ție, ca unui vrednic și statornic prieten, să mă scapi din încurcătură” (14 februarie 1905). Când studiul promis sosește, Bogdan îi scrie: “Articolul tău *Kekaumenos și românii în veacul XI* l-am primit, l-am cetit, l-am găsit foarte interesant și foarte bine scris și-l voi publica întreg în numărul de iulie și august al Convorbirilor. Se va tipări așa cum dorești, însă va fi imposibil să se păstreze clișeele, ca să-l poți scoate în volum împreună cu alte articole; la tipografie se strică zățul după ce se tipărește numărul revistei. Se poate cel mult scoate un «Separatabdruck» cu copertă și la aceasta se opune Socec aproape totdeauna, când nu se plătește ediție separată. Eu voi încerca să înduplec pe Socec a-ți face gratis această ediție, iar dacă nu va vrea, vom cotiza noi, membrii Comitetului de redacție” (15 iunie 1905). După tipărirea studiului în “Convorbiri literare”, XXXIX, 1905, nr. 7-8, p. 577-650, Ioan I. Bogdan îi scrie iarăși (26 septembrie 1905): “Doream să-ți exprim din nou marea mea mulțumire pentru studiul despre Kekaumenos, care îți face cinste și ție și revistei în care a ieșit. Mă bucur că modul cum s-a tipărit te satisface; mi-am dat osteneală să iasă cu cât se poate mai puține greșeli și tot mă tem să nu se fi strecurat unele în textele grecești. Îmi rămâne un singur regret, că nu l-am putut îndupleca pe Socec să-ți facă o ediție separată gratis. Greșala aceasta se va putea repara mai târziu, când vei fi în poziție de a-ți scoate mai multe studii într-un volum”.

Mai multe scrisori, în același spirit, se ocupă de tipărirea memoriului lui George Murnu despre părțile privitoare la istoria Asanizilor din Nichita Choniates. Și în cazul acestei contribuții a lui George Murnu, Ioan I. Bogdan s-a îngrijit nu numai de tipărire, ci și de procurarea fondurilor pentru aceasta, de admiterea lui la Academia Română și înscrierea între publicațiile ei, de difuzarea textului în lumea științifică și academică. “Traducerea lui Akominatos trimite-o

la Academie cât mai degrabă, cu cererea de a fi publicată în Anale; ți se va plăti după numărul coalelor de tipar, căci în anul acesta s-a înscris în buget pentru prima oară o sumă pentru plata memoriilor, mi se pare câte 40 sau 50 fr. de coală. Dacă s-ar tipări într-un volum separat, n-ai primi decât o sumă de exemplare, pe care n-ai avea unde să le plasezi. Oricât ai căpăta pentru memoriul tău, aceasta ar fi o sumă mică; tu trebuie să ceri un ajutor mai mare pentru continuarea studiilor tale și bani se găsesc oricând, dacă nu lipsește bunăvoința membrilor delegației. În privința aceasta eu voi lua întâi informații și apoi îți voi scrie în ce sens trebuie să te adresezi Academiei. Va trebui să scrii atunci și o scrisoare lui Kalinderu, căruia îi place să fie rugat personal, și una lui Sturza, care va fi, cred, cu toată inima pentru tine, ca om care a prețuit totdeauna pe oamenii de știință” (26 septembrie 1905). Alte scrisori pe aceeași temă: la 1 octombrie 1905: “În ședința de ieri a Academiei a prezentat Bianu memoriul tău asupra lui Nichita Akominatos și petiția ta...”; la 9 octombrie 1905: “Asupra memoriului tău s-a luat în ședința de alaltăieri, în urma raportului meu, hotărârea de a fi tipărit în Analele Academiei, cu textul grecesc la un loc. Tiparul poate să înceapă îndată, dar cel puțin o corectură, iar pentru textul grecesc două, trebuie să faci tu. Ți se vor trimite corecturile la München. Dl. Sturdza a fost foarte mulțumit de traducerea ta și el a stăruit mai mult să se publice și originalul paralel cu ea. Ar dori să faci tot așa și cu ceilalți scriitori bizantini cari au o importanță pentru istoria română”.

La 13 decembrie 1906, Ioan I. Bogdan îl informează pe George Murnu că a publicat prima parte a unui articol despre Vlahia Mare în numărul din decembrie (*Vlahia Mare de la 1205-1903*, CL, XL, 1906, p. 1110-1116; XLI, 1907, p. 810-824) și că așteaptă continuarea pentru numărul din februarie. Deși renunță la direcția “Convorbirilor” îl îndeamnă pe George Murnu să continue colaborarea cu Simion Mehedinți, succesorul său.

Ioan Bogdan și tălmăcirea *Iliadei* de către George Murnu. Lui Ioan I. Bogdan i se datorează în măsură hotărâtoare nu numai tipărirea tălmăcirii *Iliadei* a lui George Murnu în “Convorbiri literare” conduse de el, apoi în volum, dar chiar, așa zice, elaborarea acestei lucrări literare într-un timp record de către autorul ei. Încă din 18 decembrie 1899, el aflase despre faptul că George Murnu ar fi dat lui Mihail Dragomirescu cântul I al celebrei traduceri. Îl îndeamnă stăruitor să-i trimită continuarea numai pentru “Convorbirile” al căror redactor devenise. Iar când George Murnu se execută, el îi scrie următoarele rânduri, la 17 ianuarie 1900: “Dragă Murnache, dacă ai fi în București, te-aș săruta de o mie de ori: traducerea din *Iliada* e admirabilă. Ne-a plăcut la toți și n-avem decât să te felicităm din toată inima pentru această însemnată operă literară. Dacă vei traduce întreaga *Iliadă* așa, îți faci un monument

nepieritor. Aș fi foarte fericit să capăt de la tine continuarea...”. De acum înainte, Ioan I. Bogdan îi va cere stăruitor, George Murnu va trimite, Ioan I. Bogdan va elogia, va îndemna, chiar va îndrepta textul și *Iliada* se publică, cânt după cânt, în “Convorbirile literare” din anii 1900-1905. La 17 februarie 1900: “Traducerea ta din *Iliada* e o lucrare de mare valoare și dacă ai tradusă o mare parte dintr-însa, apoi trebuie să-ți spun că ai întrecut toate așteptările noastre”. Și, după unele propuneri de modificări: “Ți-aș trimite corectura îndată, ca să vezi schimbările eventuale ce am vrea să le introducem, bineînțeles numai cu consimțământul tău. Căci, la urma urmelor, oricât de severi critici am fi, tot autorul are mai mult drept asupra producțiunii sale. Noi însă care suntem geloși de frumusețea traducerii tale, am vrea s-o facem și mai frumoasă. Te rog să-mi răspunzi îndată dacă poți să-mi trimiți cântul al III-lea până la 5 martie cel mai târziu”.

La 26 iulie 1900: “Dragă Murnule, traducerea ta nu e o traducere obișnuită: e o traducere excelentă din toate punctele de vedere și dacă Dumnezeu îți va da sănătate și viață ca s-o termini, vei putea să mori liniștit că ai făcut ceva pentru neam. Cei mai entuziasmați suntem eu și Mihalache Dragomirescu; le place mult și celorlalți; sunt unii care nu o gustă, fiindcă nu au nici o pricepere pentru frumusețile clasice (...) Bogăția de expresie e ceva uimitor la tine și modul cum ai știut să pui la contribuție dialectele e de admirat”.

La 20 octombrie 1900: “Cântul III l-am cetit la mine în sâmbăta trecută. A plăcut foarte mult tuturor. E cel mai bine tradus încât cu greu și-ar putea cineva închipui o traducere mai bună. Eu sunt încântat de el și nu-ți spun aceasta ca să te lingușesc sau să te îndemn la traducerea celorlalte cânturi; n-ai nevoie nici de lingușire, nici de îndemn; al doilea l-ai avut totdeauna de la tine, întâia ai disprețuit-o totdeauna, cum am disprețuit-o și eu. Am nemărginita satisfacție că un fost elev al meu și un actual prieten prețuit nu numai că a îndeplinit speranțele ce pusesem în el, dar le-a depășit cu mult, spre cinstirea lui și a neamului. Traducerea *Iliadei*, dacă-ți va ajuta Dumnezeu s-o sfârșești, va fi o lucrare monumentală a limbei române. Să-ți ajute ! Aceasta e tot ce-ți doresc acum”.

La 10 ianuarie 1901: “Cântul III din *Iliada* a fost cetit de mulți cu entuziasm și mulți mă întreabă de tine. Eu le răspund la toți: o să vedeți ce are să ne dea de aci nainte. Pe când crezi că poți să-mi trimiți Cântul IV? Pe cât îmi spuneai, o parte o ai tradusă. Coșbuc mi-a făgăduit *Infernul* lui Dante, din care mi-a cetit câteva cântece, traduse admirabil de frumos. Când literatura română va avea aceste două mari opere traduse de tine și de Coșbuc, atunci va putea zice că posedă și ea traduceri care egalează originalele, căci până acum n-are”.

La 23 noiembrie 1901: “Cântul V, care e tot așa de frumos ca celelalte, îl voi pune în numerile din ianuarie și februarie... L-am cetit împreună în

două sâmbete; la cetire a fost și Iosif care e încântat de traducerea ta. Nu mai puțin încântat e Vlahuță, cu care am vorbit odată despre ea. Provincialismele de care te temi că nu vor plăcea le găsesc foarte potrivite: cum vrei să îmbunătățești limba literară dacă nu împrumutăm din dialecte ceea ce e bun? Curajul și priceperea cu care faci aceste împrumuturi sunt de admirat.”

Aproape că nu e scrisoare a lui Ioan I. Bogdan către George Murnu în care să nu întâlnim formula devenită stereotipă: cântul $n + 1$ l-am primit, când îmi trimiți cântul $n + 1$ sau “ce ai de gând cu Iliada?”.

I-a fost dat tot lui Ioan I. Bogdan, așa cum reiese din scrisorile către George Murnu, să se intereseze de publicarea în volum a primei ediții a *Iliadei*, pentru care a întreprins demersuri la Institutul Minerva și, prin Spiru Haret, la Carol Göbl, în 1905 (15 iunie 1905). Tot el se îngrijește de premiarea tălmăcirii de către Academia Română (26 septembrie 1905, 13 decembrie 1906).

Ioan I. Bogdan și studiile arheologice și de istorie a artei ale lui George Murnu. Ioan Bogdan s-a preocupat stăruitor de crearea unei situații universitare pentru George Murnu. În scrisorile sale către acesta sunt numeroase informații despre posibilitățile de viitor privind crearea unei catedre la București sau la Iași, despre dificultățile din prezent, despre eventualii contracandidați pe care-i evaluează și-i compară cu candidatul său. Dominantă însă în scrisorile sale – adesea nu lipsite de savoare și de umor – este preocuparea de a-l determina pe George Murnu să scrie cât mai mult sau să adune material, profitând de șederea sa în străinătate, pentru lucrări viitoare, să publice în revistele străine de prestigiu, pentru a se face cunoscut și apreciat în lumea științifică și, nu în ultimul rând, să-și prelungească șederea în mediul academic al Europei Occidentale, desăvârșindu-și formația științifică. În acest scop el se străduiește să obțină burse pentru protejatul său – fie apelând la Ministerul Instrucțiunii Publice, unde Spiru Haret era câștigat acestei cauze, fie la Academia Română. “Te-ai gândit foarte bine și te-ai sfătui și eu să faci tot posibilul să mai rămâi un an la München, ca să-ți pregătești o frumoasă teză de abilitare sau agregatie. În țară n-o poți lucra. Material bănuiesc că ai. Și-apoi mai e altceva: într-un an de zile în München poți să-ți aduni material pentru mai multe lucrări, care să le termini apoi în țară. Dacă te pot servi la prelungirea concediului o voi face cu cea mai mare plăcere, îndată ce mă voi întoarce în București” (22 iulie 1901).

“Dragă Murnule, tu să rămâi încă un an în Germania, dacă tipărești și stăruiește ca teza să intre în revista lui Krumbacher. Să nu te descurajezi deloc dacă vei aștepta ceva mai mult locul ce de acum îl meriți; că vei ajunge acolo unde trebuie să ajungi sunt pe deplin încredințat: ai și merite și sunt și oameni care te apreciază” (8 septembrie 1901).

La 5 noiembrie 1902, Ioan I. Bogdan îi comunica lui George Murnu că a fost invitat să propună doi tineri pentru a merge pentru doi ani la școlile de arheologie (germane sau franceze) din Atena și Roma. “M-am gândit în primul rând la tine, pentru Atena” – scrie el tânărului doctor de la München. “Bănuiesc că ministrul, în urma unei conversații ce am avut cu dânsul și poate și pentru alte motive, se gândește să pregătească doi profesori pentru arheologie și e dispus să le pună unele fonduri la dispoziție pentru aceasta. Scrie-mi dacă ai merge, ca să știu să dau un răspuns definitiv când mi se va cere”. La 5 februarie 1903, Ioan I. Bogdan îi comunică lui George Murnu: “Am vorbit săptămâna trecută cu Haret despre bursa la Atena; și s-a arătat foarte binevoitor și crede că va avea pentru toamnă banii trebuincioși. Până atunci se va informa pe cale diplomatică, de la ministrul nostru din Atena și de la cel din Berlin, dacă ai putea fi primit în școala germană de acolo (Atena); îmi va comunica rezultatul îndată ce-l va avea”. Așa a început, tot prin grija lui Ioan I. Bogdan, aliat cu Spiru Haret, al doilea ciclu de peregrinări de studii prin Europa ale lui George Murnu, la care ne-am referit mai sus. Ioan I. Bogdan va rămâne până în 1907, când George Murnu revine în țară, principalul său sprijinitor și se va îngriji de prelungirea burselor și de obținerea ajutoarelor pentru excursiuni arheologice.

La 13 decembrie 1906, comunicându-i lui George Murnu că a obținut din partea consiliului facultății aprobarea pentru a se cere ministrului reînființarea catedrei de arheologie, Ioan I. Bogdan îi cere să pregătească două lucrări de arheologie antică, pe lângă cele elaborate până atunci, una de erudiție, alta de popularizare, pentru a putea astfel obține cel puțin suplinirea catedrei reînființate. El a stat astfel la originea lucrărilor lui George Murnu, *Portretul elin. Studiu iconografic din arheologia clasică*, București, 1908; *Arheologia clasică și rostul ei la noi*, “Convorbiri Literare”, XLII, 1908, nr. 10, p. 349-363; *Monumente antice din Roma, Descriere și impresii*, București, 1908, 272 p.

Am văzut până acum rolul pe care Ioan I. Bogdan l-a avut în susținerea activității de bizantinist, de tălmăcitor al *Iliadei* și de profesor de istoria artei și de arheologie a lui George Murnu. Putem înțelege din faptele redată fără comentarii, din cuvintele pline de nobilă generozitate și frățească sollicitudine ale acestui mare profesor, autentic intelectual și adevărat patriot care a fost Ioan Bogdan, de ce amintirea lui a rămas atât de profund întipărită în memoria lui George Murnu. Nu fără emoție, am citit pe una din ultimele variante inedite ale *Iliadei*, cea socotită, la 25 august 1953, definitivă de către poet, următoarea dedicație, așternută de mâna tremurândă a bătrânului academician: “Asemenea, sufletului de mare protector și prieten, savant, ilustru istoric Ioan Bogdan, în calitate de profesor și decan al Facultății de litere din București,

precum și ca membru al Academiei Române continuu devotat și binefăcător al meu și prețuitor al activității mele științifice și literare, care mi-a dat, în momentele cele mai grele, rangul cel mai onorific al vieții mele, recunoscător George Murnu/ Răposatului Spiru Haret, ministru de instrucție, întemeietor al învățământului public, generos binevoitor al tinereții mele pe timpul studiilor în țară și străinătate – și în genere – recunoscător George Murnu”.

Alte destăinuiri ale lui Ioan I. Bogdan către George Murnu. Din corespondența lui Ioan Bogdan cu George Murnu putem însă spicui și alte elemente de cel mai mare interes pentru caracterizarea morală a marelui slavist, pentru înțelegerea felului în care concepea el menirea publică a cărturarului, ca și pentru ilustrarea reacției sale față de societatea în mijlocul căreia trăia.

Nu o dată scrisorile lui Ioan I. Bogdan cuprind caracterizări foarte aspre ale ambianței universitare, infestate de politicianism, dar și expresia speranței lui în victoria binelui, în biruința oamenilor de caracter, devotați adevărului. Iată câteva cuvinte tipice. La 28 mai 1901: “Niciodată interesele politice de coterie nu s-au accentuat cu atâta dezinvoltură în Universitate ca acum: greșelile făcute de guvernul trecut au încurajat pe cel actual să calce pe aceeași urmă și în cazul de care te interesai cu drept cuvânt tu, numai stăruințele prietenilor politici au făcut să izbândească candidatul care nu se remarcă prin nimic deosebit și care nu se va remarca probabil nici de aici înaintea cu nimic. (...) Când te vei întoarce în țară și vei afla tot ce s-a ținut și se țese aici împotriva noastră, te vei mira desigur că am ajuns măcar acolo unde suntem, căci, din nenorocire, mediocritățile șirete și lipsite de caracter sunt sprijinite, talentele și caracterele persecutate; oamenii cinstiți puși la o parte, hoții și mișei în fruntea afacerilor. Și ce e mai trist, nu e nici un semn de îndreptare. Țara stă astăzi mai rău decât o vezi tu de departe, cu mult mai rău. Dar să nu te descurajeze toate acestea, cum nu mă descurajează nici pe mine. Dacă n-aș crede în îndreptare, n-aș mai face nimic. În pustiul din jurul nostru se văd însă, pe ici pe colea, suflete nobile, oameni dezinteresați și devotați științei și neamului. Dacă aceștia se vor înmulți, munca noastră va avea rezultate. Tu ești și trebuie să rămâi unul din cei mai harnici și mai devotați”.

Sau, vorbind despre Nicolae Iorga, la 10 ianuarie 1901: “Știi cât țin la el și cât am făcut pentru el; e un om de mare valoare și mai pe sus de toate – lucru rar în țara noastră – e un om de caracter. Pentru aceasta e persecutat de mișei cu furie oarbă. Dar persecuția lor se întoarce împotriva lor ceea ce le-am spus eu acum câțiva ani se adevărește acum: Iorga se va impune la noi prin străinătate. Vom vedea ce vor mai zice Tocileștii și Urecheștii când vom reproduce judecata lui Krumbacher asupra lui: asupra omului cu care Academia Română, prostituată de Tocilești și Urechești, nu vrea să mai aibă a

face. Triste stări și triste personaje ! Vom trece însă și acest hop, căci meritul nu poate fi pentru totdeauna îngropat ! Dacă am fost calomniat și batjocorit în timpul din urmă, apoi cauza e tocmai că am căutat să scot acest merit la iveală și, slavă Domnului, în unele am izbutit. Mulțămirea ce mi-o dă această izbândă e pentru mine singura răsplată la care aspir și conștiința că în sufletul meu nu se pot furișa sentimentele josnice ale lăcomiei și invidiei, mă face să fiu liniștit și să privesc cu dispreț zvârcolirile neputincioșilor invidioși. Cu dragoste frățească, al tău prieten”.

Sau altădată, exprimând îngrijorări pentru starea sănătății lui Șt. O. Iosif: “Talentele sunt așa de rare la noi, încât dacă ai cât de puțină dragoste pentru literatura noastră, îți tremură inima la gândul că unul sau altul din cei ce au dovedit talente reale și promit mult pentru viitor, pot să se stingă înainte de a da tot ce așteptăm de la dâșii. Coșbuc e și el în cazul acesta” (28 mai 1901).

Ultima scrisoare a lui Ioan I. Bogdan către George Murnu. La 12 martie 1919, Ioan I. Bogdan îi adresează lui George Murnu – care, la Paris, unde încerca să-și ducă până la capăt misiunea politică în serviciul cauzei aromânești, își pierde soția, răpusă de boală – o scrisoare de condoleanțe. Această scrisoare, ultima pe care Ioan I. Bogdan, el însuși grav bolnav, i-a trimis-o prietenului său înainte de a se stinge din viață, la 1 iunie 1919, cuprinde totodată comunicări despre starea gravă a Bucureștiului, abia eliberat de sub ocupația trupelor germane, împărtășește temerile autorului despre eventuale noi conflicte cu rușii și ungurii pentru provinciile românești reunite cu țara, descrie, pe un ton amar, înrăutățirea stării sănătății profesorului care însă nu uită nici de această dată să-și exprime bucuria pentru recenta apariție în volum a *Iliadei* și pentru progresul traducerii *Odisiei* de către George Murnu, de care a aflat. Cu discreție dar cu evidentă emoție, Ioan I. Bogdan dă glas satisfacției sale pentru a fi apucat să vadă împlinirea idealului național, realizarea României Mari, declarând cu simplitate: “Aș fi fericit dacă aș plăti chiar cu viața acest bine”. În arhiva lui George Murnu s-a păstrat scrisoarea de răspuns, netrimisă, pe care acesta i-o adresa lui Ioan I. Bogdan la 9 iunie 1919, la o săptămână după ce marele slavist se stinsese din viață; aflând, probabil în ultimul moment, după redactarea ei, trista știre, homeridul român a păstrat epistola între hârtiile sale. Era o încercare de a-și îmbărbăta prietenul bolnav, cultivându-i speranțele de însănătoșire, în cuvinte de mare căldură și delicatețe sufletească și, în același timp, o mărturisire a datoriei de recunoștință pentru tot sprijinul de care se bucurase din partea lui. Disparația celui mai apropiat prieten, curând după cea a soției, a marcat profund destinul personal al lui George Murnu. El nu a mai fost niciodată la fel de productiv ca până atunci, la fel de încrezător în viitor, la fel de entuziast în activitatea sa științifică, iar

de câte ori venea vorba, în conversațiile sale, despre Ioan I. Bogdan, lacrimile îi împânzeau ochii, ne spune fiica sa, Iulia Murnu.

Scrisorile inedite ale lui Ioan I. Bogdan către George Murnu, mărturii ale unei exemplare prietenii intelectuale și documente prețioase pentru istoria vieții universitare și academice românești la începutul veacului XX, merită, cred, să fie reținute și ca piese vrednice de atenție din dosarul istoric al începuturilor studiilor bizantine și sud-est-europene în România. Am ținut să le semnaliez aici înainte de a le da publicității în întregime, alături de celelalte scrisori și acte de cel mai mare interes din arhiva nebănuit de bogată a lui George Murnu.

* Scrisorile lui Ioan I. Bogdan către George Murnu au fost folosite ca izvoare de fiicele lui George Murnu, regretatele doamne Ecaterina Murnu-Filionescu și Iulia Murnu, pentru elaborarea monografiei închinată părintelui lor, *George Murnu poetul homerid*, Editura Albatros, București, 1979, unde sunt reproduse citate semnificative din ele. La îndemnul doamnei Iulia Murnu, am dedicat acestor scrisori articolul reprodus aici, inițial o comunicare, susținută la Asociația Slaviștilor din România, în anul 1988, într-o ședință consacrată memoriei lui Ioan I. Bogdan.

NICOLAE BĂNESCU

(1878 – 1971)

Bizanțul văzut de la Dunărea de Jos

Date biografice. Nicolae Bănescu¹ s-a născut la 16 decembrie 1878, la Călărași. Era fiul avocatului Petre Bănescu și al soției acestuia, Ecaterina, născută Drăgulănescu. Dintre numeroșii copii ai familiei – erau paisprezece frați și surori – s-a mai distins în chip deosebit magistratul Ovidiu Bănescu, remarcabil jurist.

După ce și-a încheiat studiile elementare la Găești, Nicolae Bănescu a urmat cursurile liceului “Sfântul Sava” și s-a înscris la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din București. I-au fost aici profesori Bogdan Petriceicu Hasdeu, Grigore Tocilescu, Ovid Densusianu, Dimitre Onciul și Nicolae Iorga. A căpătat o îndoită formație, filologică și istorică, fiind atras cu deosebire de studiile clasice și însușindu-și limbile latină și greacă.

Licențiat în 1901, a fost numit profesor de limba franceză la un liceu din Craiova. În 1907, a devenit revizor școlar al Argeșului, iar între anii 1907 și 1910, a funcționat ca director al liceului “Dimitrie Cantemir” din București. A fost apoi numit director de studii la liceul militar de elită “Mănăstirea Dealului”.

Între anii 1910 și 1912, Nicolae Bănescu a poposit, pentru desăvârșirea studiilor sale, la München. A pregătit aici, sub îndrumarea lui August Heisenberg, urmașul lui Karl Krumbacher la conducerea celebrului *Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie*, doctoratul în bizantinologie și studii neogrecești cu o teză de filologie, consacrată evoluției formelor de viitor ale verbului în limba greacă din perioada bizantină timpurie până în neogreacă². Susținută public, teza i-a adus autorului ei titlul de doctor *magna cum laude* al Universității bavareze. Pe parcursul întregii lui vieți, Nicolae Bănescu a păstrat legăturile cele mai strânse de colaborare cu importantul centru de studii bizantine și

neogrecești de la München, multă vreme o adevărată capitală a bizantinologiei mondiale. A fost, din 1913 până în 1964, corespondentul oficial pentru România al rubricii bibliografice din *Byzantinische Zeitschrift*, cea mai importantă revistă de bizantinologie, care îndeplinește și astăzi oficiul de informare bibliografică în materie, la nivelul cel mai înalt cu putință.

Participant activ la războiul balcanic, în calitate de ofițer de rezervă, Nicolae Bănescu a ținut să-și publice jurnalul personal de campanie, document de impresionantă vibrație patriotică³.

După înfăptuirea Unirii celei mari, Nicolae Bănescu a funcționat, între 1919 și 1938, ca titular al catedrei de bizantinologie la Universitatea Daciei Superioare, înființate la Cluj. A fost, în anii 1919-1923, decan și apoi prodecan al Facultății de Litere și Filozofie, în 1923-1924 rector, iar în 1924-1925 prorector al acestei Universități.

În anul 1938, în urma decesului profesorului Demostene Russo, a fost invitat să preia catedra de istorie a Bizanțului de la Universitatea din București. A fost titularul acestei catedre, împărțite, din 1940, cu profesorul Vasile Grecu, refugiat de la Cernăuți, după cedarea Nordului Bucovinei, până în 1947, când a fost pensionat. După asasinarea lui Nicolae Iorga, pe care a înfierat-o cu mult curaj, a devenit director al Institutului de Studii Bizantine și al Institutului de Studii Sud-Est-Europene, fondate de marele învățat, a preluat conducerea redacției *Revistei istorice* și a făcut parte din comitetul de redacție al prestigioasei *Revue historique du Sud-Est européen*, întemeiată de același înaintaș și maestru vengrat. A deținut toate aceste însărcinări până la restructurarea de către regimul comunist a învățământului și a organizării cercetării științifice, în anii 1947-1948.

În 1919, Nicolae Bănescu a devenit membru corespondent al Academiei Române, iar în 1938, membru activ. Începând din 1940, a fost secretarul secției istorice a Academiei, desfășurând o bogată activitate organizatorică pe acest tărâm. A fost vicepreședintele venerabilei instituții din 1946 și până în 1948, anul așa zisei reforme, de fapt al aservirii ei de către statul comunist, acțiune împotriva căreia a protestat public, ceea ce i-a adus excluderea din rândurile membrilor Academiei. A fost repus în drepturi *post mortem*, la 3 iulie 1990.

Activitatea științifică a lui Nicolae Bănescu a fost răsplătită și cu recunoașteri venite de peste hotare. Proclamat, în anul 1937, doctor *honoris causa* al Universității din Atena, a fost ales membru al Societății de Studii Bizantine din capitala Greciei, a făcut parte, de la înființarea ei, în 1924, din comitetul de direcție al revistei internaționale de studii bizantine *Byzantion*, editate la Bruxelles, din inițiativa lui Henri Grégoire. În anul 1958, când Nicolae Bănescu era privit, în țară, cu suspiciune, din pricina atitudinii sale vădit

potrivnice comunismului, *Revue des études byzantines* din Paris i-a închinat, cu prilejul aniversării a 80 de ani de viață, un număr omagial. În 1961, a fost proclamat vicepreședinte al celui de al XII-lea Congres internațional de studii bizantine de la Ohrida, iar în 1966, al Congresului următor, de la Oxford, deși nu a putut participa personal la aceste importante reuniuni științifice mondiale.

La începutul anilor '60, în condițiile relativei destinderi politice internaționale, statul român a decis să recunoască meritele lui Nicolae Bănescu. A fost îngăduită reeditarea unora dintre scrierile lui. A fost ales președinte de onoare al Societății Române de Studii Bizantine, fondate în 1962, iar în anul 1964 i s-a acordat titlul de profesor emerit. Cu prilejul împlinirii a 90 de ani de viață, *Revue des études sud-est européennes*, revista editată de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române din București, i-a consacrat un număr omagial, la care au colaborat, alături de cercetători români, renumiți specialiști din întreaga lume⁴.

Nicolae Bănescu s-a stins din viață la 10 septembrie 1971, în zilele celui de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine, întrunit în capitala României. Reprezentanții cei mai de seamă ai elitei bizantinologiei mondiale, prezenți la acest congres, ca niciodată, în număr impresionant, au ținut să-l însoțească pe ultimul drum și și-au exprimat, la mormântul său, prin vocile cele mai autorizate prețuirea pentru cel dispărut.

Personalitatea intelectuală. Format și afirmându-se inițial ca filolog și om de litere, cultivând cu deosebire istoria literaturii clasice grecești, din care a făcut și remarcabile traduceri⁵, Nicolae Bănescu a devenit și s-a impus ca un istoric autentic, cu o pregătire complexă și multiple preocupări. Stăpânind temeinic limba greacă în toate ipostazele ei istorice, din antichitate și până în zilele noastre, el și-a valorificat cunoștințele în materie atât prin studii de caracter filologic și lingvistic, tratând probleme de istoria limbii grecești, cât și prin cercetări de istorie literară bizantină și neogreacă și ediții de texte, foarte apreciate, la vremea lor, de specialiști⁶. Stăpânirea limbii grecești i-a permis să treacă la publicarea de documente privitoare la istoria românilor și a întregului spațiu sud-est-european⁷, interesul pentru fenomenul lingvistic și literar ca atare făcând, treptat, loc aceluia pentru istorie în sensul cel mai larg al cuvântului. A devenit și un eminent sigilograf, epigrafist, expert în problemele diplomatiei bizantine⁸.

Alături de cunoștințele de limba greacă, cele de latină și italiană i-au dat posibilitatea să se afirme ca un editor harnic și interpret avizat al izvoarelor occidentale ale istoriei noastre și ale spațiului sud-est-european în genere⁹.

Intense mai ales în anii tinereții sale, dar niciodată părăsite, au fost preocupările lui Nicolae Bănescu legate de istoria literaturii și culturii românești,

mai ales a învățământului¹⁰. Ele au izvorât din năzuința sa de a contribui prin toate mijloacele științifice de care dispunea la cunoașterea trecutului poporului român. Patriot înflăcărat, asemenea tuturor intelectualilor de seamă din generația sa, Nicolae Bănescu s-a simțit dator să contribuie, cu mijloacele proprii profesiei sale, la stimularea și consolidarea procesului de modernizare a României întregite. Pe această linie se înscriu cercetările sale privitoare la generația fondatorilor statului român modern, generația pașoptistă, la doctrina național-liberală și istoria Partidului Național Liberal¹¹.

Intelectual angajat, în sensul aderării integrale și de bună credință la cauza propășirii națiunii sale, Nicolae Bănescu a fost un adept convins al ideologiei promovate de Partidul Național Liberal, un apărător elocvent și intransigent al instituțiilor regimului democratic reprezentativ, un implacabil și curajos adversar al totalitarismului, fie el fascist, fie comunist. Devotat ideii naționale, statului român unitar și suveran, pentru a cărui făurire luptase pe câmpul deătălie, cu arma în mână, el a afirmat cu condeiul, răspicat, dreptul poporului român, al tuturor popoarelor, la o viață liberă și independentă, a condamnat încercările de a-l încălca sau îngrădi, din orice parte ar fi venit ele. S-a pronunțat cu vigoare împotriva imperialismului german și a intrării României în "silnica alianță", cum o numea, cu hitlerismul. Unul din gesturile sale cele mai semnificative în acest sens a fost condamnarea publică a asasinării lui Nicolae Iorga: în pofida interdicției autorităților, îndată după această nelegiuire, Nicolae Bănescu a ridicat drapelul de doliu pe clădirea Universității din București. După 23 august 1944, Nicolae Bănescu a salutat revenirea României la "alianțele sale firești" cu puterile antinaziste și a găsit de îndată prilejul să elogieze, în cadrul Academiei Române, printr-un discurs vibrant, personalitatea marelui istoric, "martir al libertății popoarelor"¹².

Lui Nicolae Bănescu i s-a imputat, și nu numai de istorici comuniști, români și străini, naționalismul de care ar fi fost stăpânit¹³. Nu o dată, această acuzație a fost folosită de oponenți ai teoriilor și ipotezelor sale științifice, ca un argument în favoarea propriilor lor ipoteze istoriografice, pentru discreditarea unui redutabil adversar. Prin însăși formația sa ideologică și științifică, Nicolae Bănescu aparținea, într-adevăr, unei epoci și unei generații de intelectuali europeni care acordau o importanță fundamentală ideii naționale în viața umanității și care făceau dintr-însa un ideal civic și un criteriu de evaluare a progresului în istorie, statul național reprezentând, pentru ei, încununarea evoluției politice a societății. În acest sens, trebuie să recunoaștem că istoricul român a fost un "naționalist". Este adevărat, de asemenea, că, mai mult poate decât alți istorici, el a pus un anumit patos în expunerea evenimentelor istorice considerate în acest spirit, stăruind asupra afirmării românilor în istorie ca o

entitate distinctă. Este adevărat, în sfârșit, că, uneori, sensibilitatea națională a lui Nicolae Bănescu a reacționat violent și nejustificat față de ipoteze și teorii despre care credea că ar aduce jigniri, în realitate inexistente, gloriei trecute și demnității poporului său; sentimentul patriotic și național ajungea să umbrească atunci obiectivitatea științifică a savantului¹⁴.

Nu putem însă să ne îndoim nicidecum de năzuința profundă și sinceră către obiectivitate a lui Nicolae Bănescu, de comprehensiunea sa largă și de respectul față de istoria altor popoare, de dorința lui sinceră de a stimula colaborarea între națiuni. S-a străduit să rămână întotdeauna un om de știință, un slujitor al adevărului, desprins de contingentele istorice ale momentului în care scria. Nu trebuie, de altfel, să uităm că multe din paginile incriminate de istorici străini drept “naționaliste”, semnate de Nicolae Bănescu, sunt, în realitate, răspunsuri la denaturări flagrante, în spiritul celui mai violent “naționalism burghez”, ale adevărului istoric, imputabile unor cercetători care contestau, în pofida evidențelor documentare, rolul și locul real al românilor în istoria sud-est-europeană. Este, mai ales, cazul paginilor sale despre țaratul Asăneștilor. Îndreptățita indignare cu care le-a scris, imputabilă, eventual, temperamentului său, nu le știrbește valoarea științifică și nu justifică nicidecum calificativul nedrept ce i s-a aplicat¹⁵.

Temperamentul combativ, exploziv chiar, era una din trăsăturile omenești cele mai pregnante ale personalității lui Nicolae Bănescu. A fost un polemist înăscut și de temut, aprig în înfruntările cu adversarii pe teren științific, politic și chiar personal. Asociat cu un dar remarcabil al expresiei, acest temperament, generator de valori în câmpul literaturii, a constituit pentru omul de știință, menit seninătății și obiectivității, un “demon” cu care a avut de luptat și de care a fost, nu rareori, înfrânt. Atunci când cauza era dreaptă și evidentă, când adevărul științific era de partea lui, temperamentul l-a servit, i-a dictat pagini scânteietoare, prin care a putut distruge convingător argumentația șubredă a oponentului. Au fost însă cazuri în care acest temperament l-a împins la regretabile atacuri *ad personam*, l-a îndemnat să recurgă la invective nedrepte față de preopinienții săi, chiar atunci când ei se situau sub nivelul său profesional și moral. Așa s-a întâmplat mai ales în polemicile cu unii reprezentanți ai tinerii generații de istorici din jurul *Revistei istorice române*¹⁶.

Concepția istoriografică. Cu excepția paginilor consacrate activității și concepției istoriografice a unor istorici români și străini¹⁷ și a considerațiilor despre obiectul și metoda istoriei risipite pe alocuri în scrierile sale, Nicolae Bănescu nu și-a făcut o preocupare specială din teoria istoriei, limitându-se, asemenea tuturor celor care practică o disciplină științifică, să se

refere uneori la principiile ei generale. Propria sa concepție istoriografică este implicită operei; ea poate fi deslușită și din obiecțiunile critice cu care a întâmpinat lucrările altor cercetători sau întreaga lor activitate¹⁸.

A fost unul dintre cei mai fideli discipoli ai lui Nicolae Iorga și maestrul l-a recunoscut ca atare în cuvinte de caldă prețuire¹⁹. A practicat și a promovat o istoriografie cu finalitate teoretică, având ca scop adevărul, obținut cu mijloace raționale și științifice, pe baza examinării critice a izvoarelor disponibile de toate categoriile (diplomatice, narative, sigilografice, numismatice, epigrafice etc.). Descoperirea, adunarea și publicarea surselor inedite, apte să susțină remodelarea reprezentării trecutului, restabilirea, prin demersuri critice adecvate, a formei originare autentice a izvoarelor aflate în circuitul științific, într-un cuvânt îmbogățirea și înnoirea informației istorice au fost preocupări de căpetenie ale lui Nicolae Bănescu și unul dintre domeniile realizării sale științifice. El a depășit însă erudiția aridă și simpla analiză critică a izvoarelor. A năzuit statornic să reconstituie, cât mai complet și cât mai exact, viața reală de ele atestată, folosind în acest scop acele însușiri de evocare și de înțelegere a oamenilor de altădată, cu care era din plin înzestrat și care aparțin, după Nicolae Iorga, numai istoricului adevărat: “fantasia creatoare” și “simțul de umanitate”. În sfârșit, tot după pilda lui Nicolae Iorga, al cărui rol în istoriografia noastră a fost și în această privință hotărâtor, Nicolae Bănescu a avut în permanență grijă să privească evenimentele trecutului românesc nu numai din unghiul de interes îngust al istoriei naționale, ci în perspectiva largă a istoriei universale, singura capabilă să dezvăluie dimensiunile reale ale celei dintâi. De aici marele său interes pentru problemele de influențe și interferențe politice și culturale, subliniat elogios, pe bună dreptate, de fostul său magistru²⁰. Scrupulul documentării cuprinzătoare și precise, spiritul critic și perspectiva de istorie universală fac din Nicolae Bănescu un autentic discipol al “școlii noi” de istorie care, la sfârșitul veacului XIX și începutul veacului XX, a înnoit această disciplină în țara noastră și care și-a găsit reprezentantul cel mai strălucit în Nicolae Iorga.

Popasul de harnice studii în Germania, contactele permanente cu oamenii de știință din Apusul Europei, din care și-a făcut o îndatorire profesională, îndelungata colaborare cu membrii Institutului Francez de Studii Bizantine, transferat, pentru mulți ani, prin grija lui Nicolae Iorga, de la Kadiköy la București, de unde avea să fie alungat de comuniști, în 1948 și prietenia intelectuală cu directorul acestui Institut, părintele Vitalien Laurent, personalitate marcantă a bizantinologiei secolului nostru, toate acestea i-au impus, dar și înlesnit, lui Nicolae Bănescu un neconținut efort de largire a erudiției și mai ales de ascuțire a simțului critic, de sporire a acribiei științifice. Colaborator apreciat al marilor reviste de bizantinologie de peste hotare, în frunte cu *Bzyantinische Zeitschrift*, el a căutat să răspundă

exigențelor superioare de maximă strictețe ale acestora, să se mențină permanent la nivelul de tehnicitate european al disciplinei cultivate. Contactele cu centrele științifice ale Apusului i-au întărit și dezvoltat, așadar, conștiința profesională.

Prin însăși natura disciplinei pe care a îmbrățișat-o, bizantinologia, aflată, la sfârșitul veacului al XIX-lea, în faza închegării ei ca disciplină cu adevărat științifică, în sensul modern al cuvântului, Nicolae Bănescu a rămas totuși mai puțin receptiv la curente de idei înnoitoare din mișcarea istoriografică generală a vremii. El s-a încadrat însă în curentul european de modernizare a bizantinologiei, adoptând prioritățile impuse de aceasta: lămurirea problemelor de istorie administrativă și instituțională bizantină, soluționarea celor de geografie istorică, îmbogățirea pe baze riguroase științifice a bazei documentare a istoriei bizantine prin publicarea în condiții optime a surselor literare și diplomatice, valorificarea izvoarelor epigrafice și sigilografice. Dacă lăsăm de o parte cursurile, impuse de îndatoriri profesionale, putem spune că i-a lipsit aspirația către sintezele de largă respirație; și-a fixat drept scop să producă, prin analize riguroase, deloc lipsite însă de orizont istoric, reale contribuții într-un sector sau altul al marelui domeniu al bizantinologiei și al studiilor sud-est-europene, ca și în acela al istoriei naționale.

În același spirit al lui Nicolae Iorga, căruia i-a rămas fidel mai mult decât alți istorici, Nicolae Bănescu a acordat o deosebită atenție aspectului literar al scrisului istoric. Înzestrat cu remarcabile însușiri de evocare și expresivitate, el a așternut pagini pline de viață și culoare despre trecutul Bizanțului. Prelegerile sale universitare îi fascinau pe studenți tocmai prin pregnanța evocării vieții milenarului Imperiu bizantin, iar galeria de chipuri și scene din Bizanț pe care a schițat-o în stilul și sub influența lui Charles Diehl, îmbogățită în ediția postumă, datorată prof. Gh. Cronț, cu texte inedite, ne îngăduie să apreciem și noi farmecul acestor rememorări ale trecutului bizantin, adresate unui cerc mai larg de cititori cultivați, dar nu o dată înnoitoare și sub raport strict științific²¹. Prin latura estetică a scrisului său istoric, Nicolae Bănescu se apropie de istoriografia de tip umanist, cultivată cu precădere de generația de învățați premergătoare primului război mondial.

Umanismul său și aderența la concepția istoriografică a lui Nicolae Iorga se manifestă însă și în felul în care Nicolae Bănescu înțelege rolul social al istoricului. Fără să sacrifice nimic din obiectivitatea, detașarea și tehnicitatea neapărat trebuincioase scrisului științific în acest domeniu, Nicolae Bănescu și-a făcut o datorie din a se ocupa și de acele probleme istorice a căror rezolvare îl poate ajuta pe omul contemporan să vadă mai limpede și să judece mai sigur evenimentele prezentului, să tragă, eventual, din trecutul istoric "lecții" și "învățămintе" utile pentru propria sa acțiune politică și socială.

Semnificative în acest sens sunt concluziile care se desprind din studiile sale privitoare la decadența regatului Ciprului, stat subminat în temeliiile sale cele mai profunde, în baza sa economică, de penetrația străină a genovezilor care-i acaparează comerțul²² sau “marea învățătură” care, după părerea sa, “se desfășoară din trista privesc” a Imperiului Bizantin sfâșiat interior de discordii civile și subminat de neputința unui împărat nevolnic, spectacol reconstituit de istoric pe baza corespondenței inedite a patriarhului Atanasie, de la sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea²³. Pe această linie se înscriu și operele sale cu caracter ocazional sau de popularizare – la un nivel științific remarcabil – consacrate unor momente, personalități, evenimente din trecutul național ca și încercările de a oferi contemporanilor, români și străini deopotrivă, sinteze concise de istorie a românilor²⁴.

Motive mai curând subiective, între care atașamentul devotat față de marele său magistru, Nicolae Iorga, l-au determinat pe Nicolae Bănescu să privească cu reticență, ba chiar să judece cu nejustificată intransigență încercarea tinerilor istorici grupați în jurul *Revistei istorice române* de a introduce un spirit nou în istoriografia românească. Cum s-a arătat de către istorici ai istoriografiei noastre și cum am avut prilejul să o subliniem și noi în altă parte, grupul de la *Revista istorică română*, alcătuit din elemente de elită ale generației de istorici mai tineri, mai toți elevi ai lui Nicolae Iorga (G.I. Brătianu, P.P. Panaitescu, G.C. Giurescu, V. Papacostea, S. Lambrino), nu a întreprins o revoluție în istoriografia românească, ci o reformă, menită să revigoreze spiritul critic și acribia științifică, să ne pună în acord cu marile curente de idei înnoitoare din istoriografia mondială. În forme adecvate vremii lor, acești tineri istorici nu făceau decât să reitereze acțiunea întreprinsă, la vremea sa, alături de colegii săi de generație, de Nicolae Iorga însuși. Emanciparea discipolilor a mâniat însă pe marele învățat; de aici un conflict, degenerat de multe ori în acerbe polemici personale, nedrepte de ambele părți. Alăturându-se categoric lui Nicolae Iorga și secundându-l în atacurile sale împotriva grupului de la *Revista istorică română*, Nicolae Bănescu a întreținut totuși raporturi cordiale, de colaborare, cu mulți dintre ei, în special cu G.I. Brătianu și V. Papacostea, reverențioși față de maestrul sincer respectat, dar neclintiti pe pozițiile adoptate. În fond, Nicolae Bănescu însuși se înscria, în felul său și fără să o recunoască, în mișcarea pornită de *Revista istorică română*, la care nu a colaborat, după cum reprezentanții de frunte ai acestei mișcări de idei continuau, cei mai distinși dintre ei mărturisind-o cu mândrie, linia imprimată istoriografiei noastre de Nicolae Iorga, în condițiile noi ale vremii lor²⁵.

Preocupările de filologie bizantină, postbizantină și neogreacă. În paginile ce urmează, luând în considerare în ansamblul ei opera istoricului,

vom încerca să degajăm, succint, principalele direcții în care s-au îndreptat eforturile sale de cercetare. Vom lăsa deoparte contribuțiile de caracter filologic și istoric privitoare la trecutul nostru politic și cultural, de interes strict național, mai sus amintite²⁶.

Mai intense în perioada studiilor la München și în anii imediat următori, *preocupările sale filologice și de istorie a literaturii bizantine și post-bizantine*, mai târziu și neogrecești, nu au încetat niciodată cu totul. Opera sa cea mai impunătoare în acest domeniu este teza de doctorat consacrată evoluției formelor timpului viitor ale verbului în limba greacă din perioada bizantină timpurie până în neogreacă²⁷. I se alătură o serie de publicații de anvergură mai mică, dar de neîndoieală valoare, care l-au impus, la vremea lor, pe Nicolae Bănescu ca pe un specialist român în probleme de filologie și literatură bizantină și postbizantină, unul dintre cei dintâi de factură modernă ieșiți din rândurile cărturarilor noștri. Nicolae Bănescu a editat texte bizantine și postbizantine inedite, interesante mai ales ca documente de istorie a limbii grecești sau ca izvoare istorice scrise și mai puțin ca opere literare, înzestrate cu valoare estetică, a publicat variante manuscrise necunoscute ale unor piese literare bizantine și postbizantine, folosite pentru stabilirea edițiilor critice ale acestora, a elaborat unele contribuții de istorie literară bizantină, relevând date noi și propunând interpretări personale despre scriitori și geneza operelor lor.

După ce editează, în traducere românească, unele acte grecești referitoare la țările române²⁸, Nicolae Bănescu publică, dând și o ediție a textului inedit de la Athos, un poem în limba greacă populară despre Petru Șchiopul, datorat lui Gheorghe Etolianul, din secolul al XVI-lea; el pune în lumină valoarea acestui text ca mărturie despre trecutul românilor și al Sud-Estului european în genere, importanța lui ca monument de limbă și formulează unele considerații de natură istoric-literară despre autor²⁹. Editarea unor poeme inedite aparținând poetului Andreas Libadenos, după un codice manuscris de la München, îi dă prilejul să pună în valoare câteva informații interesante privitoare la istoria Trapezuntului în perioada 1341-1361; lumea științifică aștepta din partea sa publicarea operelor complete ale acestui poet, altminteri minor, dar savantul român a renunțat la continuarea lucrării începute³⁰. Editarea a doi poeți bizantini inediți din secolul al XIII-lea, atonitul Makarios Calorites și cipriotul Constantin Anagnostes, după codicele vatican palatin nr. 367, îi prilejuiește lui Nicolae Bănescu, în cazul celui dintâi, relevarea conflictelor de după 1204 dintre călugăria ortodoxă bizantină și cuceritorii latini ai Constantinopolului, iar în cazul celui de al doilea, îmbogățirea cu date noi a unui capitol dintre cele mai interesante din istoria literaturii bizantine, acela al folosirii limbii vorbite în scrieri cu caracter savant³¹.

Mulți ani mai târziu, Nicolae Bănescu va publica un fragment inedit din poemul parenetic adresat lui Spaneas, alt monument interesant pentru evoluția limbii vorbite în Bizanțul medieval, problemă de care a fost cu deosebire interesat³². Pe aceeași linie se înscriu edițiile și comentariile date unor texte în limba vulgară: unei povestiri despre construirea Sfintei Sofii³³ și unei versiuni bizantine a *Katomyomachiei*, parodie epică de tipul *Batrachomyomachiei* atribuite lui Homer, consacrată războiului pisicii cu șoarecii³⁴. Revenind la preocupările sale de literatură bizantină în limba savantă, vom aminti contribuțiile sale privind un manuscris inedit al *Theogoniei* lui Ioannes Tzetzes (codicele vatican palatin 426) și geneza unei piese retorice de aparat, o *ekphrasis* din vremea Comnenilor, cuprinsă în codicele vatican 1409, căreia-i identifică prototipul în *Imaginile* lui Philostrat³⁵.

Pe aceeași linie de preocupări filologice și de istorie culturală, ar trebui să amintim și studiul lui Nicolae Bănescu despre viața și opera lui Daniel Philippide, scriitor neogrec din secolele al XVIII-lea – al XIX-lea, atât de legat de viața intelectuală din țările române și căruia îi datorăm, împreună cu prima folosire a termenului România, două lucrări celebre: *Istoria* și *Geografia României*³⁶. Multă vreme, studiul lui Bănescu a fost singurul de asemenea amploare de care a dispus cercetarea științifică, iar fragmentele din *Geografie* pe care le-a dat în traducere sau rezumat pot fi consultate și azi cu folos de specialiști. Preocupările lui Nicolae Bănescu legate de opera lui Philippide se încadrează în domeniul de interes ceva mai larg, reprezentat de *relațiile româno-grecești în secolele XVIII-XIX*³⁷.

Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos. Direcția majoră de cercetări pe care s-a angajat, din 1921, Nicolae Bănescu, urmând-o statornic mai bine de două decenii și jumătate, a fost aceea a problemelor legate de *stăpânirea bizantină în regiunea Dunării de Jos*, mai ales în perioada secolelor X-XII, după reîncorporarea acestei regiuni în Imperiul Bizantin, prin distrugerea statului bulgar de către împărații Ioan Tzimiskes și Vasile al II-lea Bulgaroctonul. Punctul de plecare al istoricului român a fost o problemă de istorie națională. Nicolae Iorga lansase ipoteza potrivit căreia formațiunile politice conduse de Tatos, Sesthlav și Satzas, dinaști din zona Dunării de Jos, amintiți de scriitoarea Ana Comnena în contextul luptelor bizantino-pece-nege din secolul al XI-lea, ar fi primele cristalizări de stat ale românilor³⁸. Reluând ipoteza lui Nicolae Iorga, pe care o socotește îndreptățită, Nicolae Bănescu a încercat să reconstituie, pe baza unei documentații bizantine mai bogate, cadrul politic și administrativ în care s-ar fi produs aceste cristalizări de state românești, după modelul bizantin. Dinaștii pomeniți de Ana Comnena, răzvrătiți împotriva Bizanțului căruia îi fuseseră supuși și aliați cu

pecenegii din pricina regimului de opresiune fiscală îndurat în zilele împăratului Mihail al VII-lea, ar fi fost români, încadrați până atunci în viața bizantină de provincie a temei dunărene Paristrion. La originile vieții de stat medievale românești se regăseau astfel elemente neîntrerupte de tradiție politică organizată în tiparele imperiale ale Romei celei noi, Bizanțul: Roma cea veche pusese sigiliul ei indelebil asupra formării ființei naționale a poporului nostru, Roma cea nouă contribuisese esențial la menținerea acestei ființe naționale, furnizându-i nemijlocit un model de civilizație³⁹.

Teza romanității formațiunilor efemere conduse de Tatos, Sesthlay și Satzas este greu de susținut pe baza precarelor mărturii invocate, mai ales dacă ținem seama și de contextul istoric general, sud-est european, în care ele apar. Cel mai important dintre conducătorii amintiți de Ana Comnena în zona Dunării de Jos, Tatos, este înfățișat limpede de alte izvoare drept peceneg. Mișcarea de revoltă împotriva stăpânirii bizantine, declanșată de populația foarte amestecată etnic din centrele urbane, comerciale și militare, ale provinciei dunărene, exasperată de excesele fîscului, pare să fie mai curând un simptom de slăbiciune în ce privește Bizanțul, o dovadă de forță în ce-i privește pe pecenegii în expansiune, dar nu semnul maturizării politice a românilor, dornici să-și afirme autonomia, fapt care se va produce ceva mai târziu, la sfârșitul secolului al XII-lea și la începutul celui de al XIII-lea. În stadiul de azi al informației și cercetărilor, este dificil de precizat cu mijloace științifice în ce măsură și în ce fel au participat românii la amintita revoltă, iar caracterul etnic și politic al formațiunilor dunărene în discuție este greu de stabilit.

În năzuința de a-și lămuri cât mai bine fenomenul studiat, Nicolae Bănescu a întreprins investigații ample și profunde asupra stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos. Și cum problema "paristrیانă" era numai o componentă a problemei reînstituirii dominației și administrației bizantine în teritoriile recuperate de la bulgari, după distrugerea țaratului lui Samuil, învățatul român și-a extins cercetarea asupra soartei tuturor acestor teritorii în secolele al X-lea – al XII-lea. Într-un șir de articole, note și studii, aducând în discuție numeroase izvoare narrative și documentare, interpretări noi, descoperiri sigilografice, examinând chestiuni de istorie instituțională bizantină și de geografie istorică, reexaminând contribuțiile cercetătorilor care l-au precedat și polemizând, nu o dată, aprig cu învățați contemporani, Nicolae Bănescu a ajuns să definească etapele *reconquistei* bizantine de la sfârșitul secolului al X-lea – începutul celui de al XI-lea în nordul Peninsulei Balcanice, să lămurească originile și evoluția formelor de organizare administrativă și militară a teritoriilor recuperate în cadrul celor două teme nou înființate, Paristrion sau Paradounavon și Bulgaria, să deslușească sensul evoluției și al diversității denumirilor acestor teme, să le determine componența etnică și

rolul strategic, să stabilească, în sfârșit, în măsura posibilului, lista, succesiunea și biografiile guvernatorilor lor. În anul 1946, el a sintetizat într-un studiu amplu rezultatele acestor îndelungate cercetări⁴⁰.

Ideea fundamentală susținută de Nicolae Bănescu, care-l opune marelui istoric bulgar V. Zlatarski, este aceea că, după reinstaurarea dominației bizantine asupra regiunilor nordice ale Peninsulei Balcanice, teritoriile aflate înainte în stăpânirea statului bulgar nu au alcătuit o singură unitate administrativă; din capul locului, din rațiuni strategice și ținând seama de condițiile naturale, bizantinii au împărțit în două teme -- Paristrion și Bulgaria -- teritoriul cucerit. Această idee, împreună cu alte constatări ce i se datorează, a fost validată de cercetările mai noi și acceptată de lumea științifică. Desigur, ultimele decenii de investigații, marile campanii arheologice desfășurate în România și Bulgaria, materialele noi, inclusiv sigilografice, aduse în discuție, descoperirile de noi izvoare documentare și progresele cercetării instituțiilor bizantine au completat și nuanțat concluziile lui Nicolae Bănescu. Rămâne însă un titlu de mândrie al bizantinologiei românești contribuția lui esențială la lămurirea acestei complexe probleme de istorie balcanică și bizantină, către cercetarea căreia s-a îndreptat din dorința de a încadra un fapt de istorie națională în contextul lui universal⁴¹.

Rolul istoric al bulgarilor în Sud-Estul european. Raporturile medievale româno-bulgare. O altă direcție de cercetări a istoricului român, legată și ea de preocupările sale de istorie națională, a fost aceea a *rolului istoric al bulgarilor în spațiul sud-est european*. Punctul de plecare al acestor cercetări l-au constituit raporturile medievale timpurii româno-bulgare, luate în discuție de pe poziții și cu rezultate diferite de învățați români și străini, în primul rând, firește, de istorici bulgari. Cele mai importante contribuții ale lui Nicolae Bănescu privesc trei probleme fundamentale de istorie a bulgarilor, cu implicații general sud-est-europene și, în special, de istorie românească: *problema primului habitat al hoardei lui Asparuh; problema întinderii hotarelor primului stat bulgar în momentul maximei sale expansiuni, sub Krum; problema genezei și caracterului celui de al doilea țarat bulgar, întemeiat de frații Petru, Asan și Ioniță în 1185*. Contribuțiile lui Nicolae Bănescu la soluționarea tuturor acestor probleme au fost, în genere, validate de cercetările mai noi; ele au corectat, în chip binevenit, opinii greșite și ipoteze neîntemeiate, prezentate și acceptate mult prea ușor până atunci drept adevăruri incontestabile și intrate, ca atare, în circuitul științific.

Având în bună măsură un caracter polemic, contribuțiile lui Nicolae Bănescu combat puncte de vedere și ipoteze care i se par greșite, răspândite atât în istoriografia străină, în primul rând în cea bulgară, cât și în cea românească. Revenind la surse, istoricul reia sistematic, exhaustiv și critic

examenul lor, face istoricul fiecăreia din problemele aflate de multă vreme în discuția specialiștilor și își enunță propriile opinii, nu o dată în acord cu păreri mai vechi ale unor înaintași pe care îi completează și ale căror teze le nuanțează corespunzător progreselor cercetării.

Nicolae Bănescu dovedește că primul habitat al hoardei protobulgarilor lui Asparuh în Sud-Estul Europei, așa-numitul *O(n)glos* din izvoarele bizantine, nu este o tabără întărită bulgară situată în partea de nord a Dobrogei, așa cum susținuseră Th. Uspenskiij și V. Zlatarski, sprijiniți și de Skorpil, ci regiunea Bugeacului, situată în nordul Dunării, între acest fluviu, Marea Neagră și Nistru. Corespunzător situației reale, numele regiunii înseamnă atât în varianta sa slavă, *Ogāl*, cât și în mai tardiva variantă turcică, *Bugeac* – “unghi”. Este vorba de unghiul format de fluviile amintite. Teza lui Nicolae Bănescu este acceptată astăzi de majoritatea cercetătorilor⁴².

Mai complexă și mai greu de dezlegat este problema întinderii geografice a hanatului lui Krum. Ceea ce îl preocupa în primul rând pe Nicolae Bănescu era să afle dacă acest stat și-a exercitat într-adevăr, în mod direct, autoritatea asupra teritoriilor românești de la nord de Dunăre, asupra Țării Românești și a Transilvaniei, după cum afirmau și afirmă și astăzi unii istorici străini și români. Problema avea importante implicații de natură istoric-culturală: cei care au susținut ipoteza stăpânirii statului bulgar la nord de Dunăre, au încercat să explice prin presupusa înglobare a românilor în sfera lui de autoritate realitatea istorică incontestabilă a intrării românilor în sfera de influență a civilizației și culturii slave, adoptarea liturghiei și a culturii scrise slavone, în varianta lor bulgară, de societatea medievală românească. Potrivit lui Nicolae Bănescu, care examinează și respinge, rând pe rând, toate mărturiile documentare aduse în sprijinul acestei foarte seducătoare ipoteze, extinderea dominației primului stat bulgar la nord de Dunăre, peste români, nu poate fi dovedită cu certitudine pe baza izvoarelor invocate. Cu atât mai puțin se poate vorbi, după părerea sa, de o dominație a celui de al doilea țarat bulgar, întemeiat de Petru, Asan și Ioniță, în părțile noastre. Adoptarea culturii și a liturghiei slave de societatea medievală românească a fost, după Nicolae Bănescu, rezultatul influențelor exercitate de acest al doilea țarat, prin centrele sale dunărene, ca Vidinul, la nordul Dunării. El invită pe cercetători să-și îndrepte eforturile în această direcție⁴³.

Argumentele cu ajutorul cărora Nicolae Bănescu respinge teza stăpânirii bulgare asupra românilor de la nord de Dunăre, susținută de doi dintre întemeietorii istoriografiei românești moderne, A.D. Xenopol și D. Onciul, dar nu și de Nicolae Iorga, sunt acceptate astăzi, în general, de istoriografia noastră. Se admite că o suzeranitate bulgară s-ar fi putut exercita asupra românilor din nordul Dunării numai de la distanță, fără implantarea de garnizoane sau de

reprezentanți ai administrației bulgare pe vastul teritoriu românesc prezumat a fi fost controlat de bulgari. Totuși, învățați români de prestigiu, ca P.P. Panaitescu, au combătut aceste argumente, iar istoriografia bulgară contemporană le respinge expres sau tacit. După opinia noastră, partea cea mai rezistentă a contribuției lui Nicolae Bănescu este dovedirea caracterului insuficient de limpede și de convingător al izvoarelor aduse în discuție pentru susținerea unei eventuale extinderi a dominației statului bulgar al lui Krum la nord de Dunăre, asupra întregului teritoriu al României de azi, cum s-a afirmat; noile izvoare invocate de P.P. Panaitescu nu aduc probe mult mai convingătoare decât cele știute, iar mărturiile arheologice nu au putut atesta altceva decât coexistența populației românești cu slavii în tot spațiul carpato-balcanic, o realitate reflectată și de istoria limbii române. Mai greu de înțeles rămâne, dacă nu acceptăm ipoteza dominației politice bulgare asupra românilor, introducerea slavonismului cultural, a liturghiei slave, a instituțiilor și culturii scrise slavone, atât laice, cât și bisericești în lumea românească. În această privință, argumentele lui P.P. Panaitescu, ținând de logica istoriei, sunt puternice și se întâlnesc cu cele formulate de iluștrii săi înaintași români. Ele nu sunt însă susținute expres de izvoarele scrise. Problema adoptării slavonismului cultural de către români rămâne, așadar, deschisă. Nicolae Bănescu are meritul de a fi contribuit la dezlegarea ei cu un studiu substanțial, peste care nu poate trece nimeni dintre cei care o abordează.⁴⁴

Deosebit de valoroase sunt concluziile la care ajunge istoricul român în privința rolului românilor în crearea și consolidarea celui de al doilea țarat bulgar, cum este numit îndeobște în istoriografie statul întemeiat de frații Petru și Asan și recunoscut pe plan internațional, prin consacrarea lui de către papa Inocențiu al III-lea, în vremea domniei lui Ioniță, al treilea lor frate, ca regat al românilor și al bulgarilor⁴⁵. Reluând, în spiritul tradițional al școlii noastre istoriografice, această problemă, în acord cu unii învățați străini, de incontestabilă obiectivitate, Nicolae Bănescu respinge tezele istoricilor bulgari și ruși care căutau, prin interpretări falacioase ale izvoarelor, foarte limpezi altminteri, să conteste originea românească a fraților Petru, Asan și Ioniță, arătați ca *vlahi* de surse, să nege sensul etnic al termenului *vlahi*, folosit foarte frecvent de izvoarele de toate proveniențele ale istoriei celui de al doilea țarat, să diminueze importanța reală a participării românilor balcanici la afirmarea acestui stat pe scena politică europeană. Argumentația lui Nicolae Bănescu a fost acceptată unanim de istoricii români și de mulți istorici străini; din nefericire, dintr-un sentiment patriotic greșit înțeles, majoritatea istoricilor bulgari persistă în a respinge drept “naționaliste” tezele lui Nicolae Bănescu⁴⁶. Ca problemă științifică, de interes general sud-est-european, problema creării și caracterului celui de al doilea țarat bulgar nu este

desigur încă epuizată, oferind posibilități de investigare de maximă atracție și importanță. Realitatea participării românilor la crearea acestui stat și dublul său caracter, românesc și bulgar, bogat atestate în toate izvoarele vremii, bizantine, latine și orientale, sunt însă mai presus de orice îndoială.

Problema raporturilor medievale timpurii româno-bulgare este o problemă științifică, a cărei rezolvare nu poate fi decât rezultatul unor demersuri științifice, întreprinse cu seninătate și obiectivitate desăvârșită, pe bază de izvoare sigure, critic examinate. Admiterea sau respingerea unei stăpâniri directe sau indirecte a primului sau a celui de al doilea stat bulgar la nord de Dunăre nu implică în nici un fel nici recunoașterea, nici negarea drepturilor politice ale statelor român și bulgar de azi asupra teritoriilor pe care ele își exercită în chip legitim, potrivit realităților etnice și în virtutea normelor de drept internațional contemporane, suveranitatea, dobândită și apărată prin nobile eforturi și sacrificii. Ele nu atrag după sine în chip nemijlocit nici elogiul, nici blamul oamenilor din zilele noastre pentru rolul istoric, deopotrivă de însemnat, al unuia sau celuiilalt dintre cele două popoare. Dacă în focul polemicii cu adversarii săi științifici, români sau bulgari, Nicolae Bănescu a lăsat necenzurate de rațiune anumite accente “naționaliste” în scrierile sale consacrate acestei probleme, meritul său fundamental rămâne acela de a fi năzuit să mențină permanent contribuțiile sale la nivelul cerut unei opere de cunoaștere obiectivă, de știință.

Istoria Mării Negre. Dacă Marea Neagră a fost întotdeauna pentru poporul român una din porțile de acces către restul lumii, dacă ea a înlesnit participarea românilor la viața comună a omenirii, studiile privind istoria Mării Negre, inaugurate de Nicolae Iorga și exemplar dezvoltate de Gheorghe I. Brătianu, iar în ultimele decenii de Șerban Papacostea, reprezintă o direcție de cercetări prin care școala istoriografică românească s-a afirmat cu strălucire în domeniul istoriei universale. Nicolae Bănescu a cultivat și el această direcție de cercetări.

Stăpânirea bizantină în bazinul pontic a făcut obiectul mai multor contribuții ale sale, de genuri diferite. Studiind unele inscripții de la castelul Anakouphé din Caucaz, el a dovedit existența unui necunoscut duce al temei bizantine Chaldia, Eugenios Despotes⁴⁷. Pornind de la cercetarea unui inedit sigiliu bizantin, păstrat la Berlin, a dovedit, pe baza unui bogat material istoric narativ și sigilografic, stăpânirea Bizanțului asupra litoralului nord-est-pontic, în Matracha, Zichia, Chazaria și Rusia, la gurile Donului, în vremea Comnenilor⁴⁸. Interesat de stăpânirea bizantină la gurile Dunării, a re-luat critic examenul unei mai vechi opinii a lui Nicolae Iorga, pentru a dovedi că localitatea *Chelé* din izvoarele bizantine ale secolului al XIII-lea, atestată pentru secolele al XII-lea – al XIII-lea, nu este, așa cum crezuse marele

învățat, identică cu Chilia dunăreană, cetate ce se afirmă abia în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ci o cetate din Bythinia⁴⁹. S-a ocupat de asemenea de originea și evoluția micului stat grecesc din Mangoup, aducând prețioase precizări de geografie istorică și de istorie politică în privința acestei formațiuni atât de legate de politica pontică a lui Ștefan cel Mare⁵⁰.

Cercetarea *expansiunii genoveze și venețiene în zona pontică și în Mediterana Orientală* a stat de asemenea în centrul preocupărilor lui Nicolae Bănescu, continuator, în această privință, al lui Nicolae Iorga și Gheorghe I. Brătianu. Istoricul român a cercetat cu sârg arhivele Genovei și ale Veneției, dând la iveală numeroase documente inedite. El pregătea chiar o ediție a actelor cuprinse în registrele vestitului *Officium Provisionis Romaniae* din Genova, destinat supravegherii prosperității coloniilor republicii italiene în Orient și din care s-au păstrat cele referitoare la anii 1424-1428 și 1447-1449. Fără să fi ajuns să ne dea această ediție așteptată de specialiști cu legitim interes, el a publicat o parte din ineditele explorate și le-a folosit în câteva articole și studii⁵¹. A publicat de asemenea acte venețiene inedite referitoare mai ales la istoria țărilor române⁵².

Contribuțiile sale istorice propriu-zise în acest domeniu sunt de importanță și întindere diferite, dar de aceeași înaltă ținută științifică. Într-un scurt articol omagial închinat lui Charles Diehl, Nicolae Bănescu a identificat în misteriosul senior bizantin Zamblacus, aflat în relații strânse cu republica raguzană, pe marele papia Arsenios Tzambakon, posesor de întinse moșii în regiunea Salonicului, în secolul al XIV-lea⁵³. Într-o altă contribuție omagială, închinată lui Nicolae Iorga, a pus în valoare documente atestând vechi relații ale țărilor române cu Genova⁵⁴. De considerabilă însemnătate științifică este evocarea, pe baza unui material de arhivă genovez inedit, a conflictului dintre Imperiul din Trapezunt și republica comercială italiană, care a premers și facilitat, în secolul al XV-lea, căderea sub turci a statului grecesc de pe malul sudic al Pontului Euxin⁵⁵. Numeroase acte inedite din *Officium Provisionis Romaniae* i-au permis lui Nicolae Bănescu să urmărească procesul decăderii, în același secol al XV-lea, a regatului franc al Ciprului, a cărui economie fusese subminată și subjugată de aceiași genovezi și care ajunge să fie supus de venețieni, apoi de turci⁵⁶. Pe baza unor acte venețiene din secolul al XV-lea, editate de Nicolae Iorga, Nicolae Bănescu a reușit să identifice cetatea Maurocastron – Mo(n)castro cu Cetatea-Albă, precizare de geografie istorică rămasă un bun câștigat al istoriografiei și, cu ajutorul altor izvoare, a încercat să clarifice, enunțând ipoteze prudente, unele aspecte ale statutului politic și organizării administrative ale acestui centru urban de mare importanță din Moldova veacului al XV-lea⁵⁷.

Din preocupările majore ale lui Nicolae Bănescu, mai sus evocate, s-au desprins *direcții secundare de cercetare* în care a adus contribuții notabile.

Cercetarea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos i-a impus lămurirea unor aspecte de istorie a instituțiilor bizantine, domeniu pe care l-a îmbogățit cu o prețioasă la vremea ei punere la punct în privința termenilor *pretor* și *pronoetes*, identificați greșit de unii cercetători cu cei ce desemnează pe conducătorii de teme; el a arătat că e vorba de funcționari însărcinați cu atribuții judecătorești și fiscale⁵⁸. Evocarea personalității și a biografiei marelui general bizantin Katakalon Kekaumenos din secolul al XI-lea, ducele temei paristriene, pe care cercetătoarea britanică Georgina Buckler l-a identificat nejustificat cu autorul vestitului *Strategikon*, păstrat într-un singur manuscris, sub numele unui Kekaumenos, i-a prilejuit lui Nicolae Bănescu respingerea, prin câteva articole, a acestei identificări și i-a dat posibilitatea să aducă lumini noi în privința persoanei autorului originalei lucrări parenetice⁵⁹. El revenea astfel, pe un drum ocolit, la preocupările sale inițiale de istorie literară bizantină.

Locul lui Nicolae Bănescu în dezvoltarea bizantinologiei și a studiilor sud-est-europene românești. Prin înalta sa conștiință profesională, prin întinderea remarcabilă a erudiției, prin scrupulul de a întemeia pe documente de autenticitate critic stabilită faptele aduse în discuție și ipotezele propuse, prin năzuința de a smulge trecutului, pe baza investigațiilor științific îndrumate, elemente noi, uitate sau necunoscute, prin deschiderea față de dialogul științific la nivel internațional, în spiritul solidarității academice, umaniste, al libertății de opinie și critică constructivă, Nicolae Bănescu și-a înscris la loc de cinste numele în istoria bizantinisticii, a balcanologiei și a studiilor pontice românești.

Contribuțiile sale, de mare varietate, de la istoria literară și culturală la geografia istorică și la sigilografie, de la publicațiile de documente inedite la interpretările personale de istorie politică și administrativă, de la cercetările privind probleme de interes strict național la studii asupra complexelor relații între popoarele Sud-Estului european se caracterizează prin seriozitate, sobrietate și o înaltă tehnicitate, de nivel european.

Fără să fi dat la iveală, asemenea magistrului său, Nicolae Iorga, sau lui Gh. I. Brătianu, vaste studii de sinteză asupra istoriei balcanice și bizantine, măsurându-și cu chibzuință și modestie forțele, Nicolae Bănescu a reușit să îmbogățească domeniul său de cercetare cu contribuții de valoare unanim apreciată pe plan național și internațional. Vreme de câteva decenii, el a fost un purtător de cuvânt respectat al bizantinologiei românești în cercurile științifice internaționale care i-au recunoscut autoritatea științifică și l-au cinstit cu înalte titluri academice, validând și pe această cale prestigiul școlii românești de studii bizantine și sud-est europene. Ca profesor, a avut un rol important în formarea generațiilor mai tinere de istorici români, cărora le-a

îmbogățit cultura bizantinologică, iar ca diriguitor de instituții academice, de centre de activitate științifică, de publicații specializate, a contribuit decisiv la dezvoltarea și organizarea cercetării românești în domeniile studiilor bizantine și sud-est-europene.

Patriotismul său profund s-a manifestat, pe de o parte, prin tenacitatea cu care a ținut să introducă în circuitul științific internațional, în forme corespunzătoare celor mai severe exigențe, fapte și interpretări de istorie românească, să apere adevărul, adesea ignorat ori deformat, despre trecutul poporului nostru, pe de altă parte, prin nobila strădanie de a menține cercetarea științifică din țara noastră la nivelul european contemporan, de a face să se audă, în marile dezbateri internaționale privitoare la probleme de istorie universală, bizantină și sud-est-europeană, glasul competent al școlii istoriografice românești.

Orientarea sa hotărât raționalistă și umanistă, opțiunea pentru valorile politice ale concepției liberale despre stat și societate, pentru regimul democratic parlamentar și organizarea lumii pe temeiul principal al solidarității națiunilor libere și suverane, opoziția implacabilă față de curentele șovine și totalitare, față de nazism, legionarism sau comunism, au completat în chip fericit personalitatea acestui om de știință, consolidându-i prestigiul și autoritatea, recomandându-l respectului nostru.

Prin activitatea sa științifică și didactică, pe urmele lui Nicolae Iorga căruia i-a arătat un admirabil devotament, alături de alți reprezentanți ai istoriografiei românești din perioada afirmării plenare a culturii naționale, după desăvârșirea unității politice a tuturor românilor, Nicolae Bănescu ne-a lăsat o moștenire științifică prețioasă, pe care avem datoria să o îmbogățim, în spiritul vremii noastre și la înălțimea exigențelor de azi ale științei mondiale.

NOTE

1. Despre Nicolae Bănescu, vezi: *Le 90e anniversaire du professeur Nicolas Bănescu*, P.Ș. Năsturel, *Bibliographie des travaux du professeur Nicolas Bănescu*, C. Daicoviciu, *À mon maître Nicolas Bănescu – Hommage*, în "Revue des études sud-est européennes", VII, 1969, 1, p. 5-7, 9-17, 19-20; *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice. Universitatea București*, Seria Istorie, vol. I, A-L, București, 1970, p. 20-32; Gh. Cronț, *Nicolae Bănescu și progresul studiilor bizantine în România*, prefață la N. Bănescu, *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, Ed. Albatros, 1971, p. 5-12 ("Lyceum, 116"); St. Brezeanu, *Bizantinistul Nicolae*

Bănescu (100 de ani de la naștere), "Revista de istorie", 31, 1978, 12, p. 2221-2233. Vezi acum și: Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române, 1866-1999. Dicționar*, Editura Academiei Române, București, 1999, p. 55 și Tudor Teoteoi Nicolae Bănescu (1878-1971) și sinteza sa de istorie bizantină, studiu introductiv la Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, I, Editura Anastasia, București, 2000. Între hârtiile profesorului Victor Papacostea se află un admirabil referat de recomandare a republicării unora dintre scrierile lui Nicolae Bănescu pe care sperăm să-l publicăm cândva; bizantinistul ceruse ca acest referat să devină *Prefață* la carte.

2. *Die Entwicklung des griechischen Futurums von der frühbyzantinischen Zeit bis zur Gegenwart*, București, 1913, 121 p.

3. *Însemnări din campanie (22 iunie – 8 august 1913)*, "Revista infanteriei", XVII, 201-202, București, 1913, 44 p. (extras).

4. "Revue des études sud-est européennes", VII, 1969, 1. Dintre colaboratorii numărului omagial cităm pe: I. Barnea, V. Beșevliev, P. Diaconu, I. Dujčev, J. Gouillard, V. Grecu, R. Guiland, Fr. Halkin, H. Hunger, O. Iliescu, J. Irmischer, E. Kriaras, V. Laurent, P. Lemerle, H. Mihăiescu, Gy. Moravcsik, Fr. Pall, N. Pigulevskaja, St. Runciman, E. Stănescu, K. Weitzmann, P. Wirth. V. mai sus n. 1.

5. *Privire asupra evoluției dramei antice*, "Literatură și artă română", VII, 1903, p. 233-247; *Shakespeare și Eschyl*, *Ibidem*, VIII, 1904, p. 420-443; *Eroinele lui Sofocle*, *Ibidem*, VIII, 190, p. 659-668 și IX, 1905, p. 41-51, 224-235; *Pasiunea iubirii în teatrul lui Euripide*, *Ibidem*, IX, 1905, p. 577-588; *Euripide, Hecuba și Ifigenia în Aulis*, traducere în românește, precese de câte un studiu introductiv și însoțite de note de N. Bănescu, Craiova, 1905, 144 p.; *Plutarh, Viața lui Pericle*. Tradusă din grecește și însoțită de o notiță asupra autorului de N. Bănescu, București, 1907, 82 p.

6. Vezi mai jos, n. 27-30.

7. *Acte grecești privitoare la țările române*, "Neamul românesc literar", III, 1911, p. 360-366, 388-396.

8. Vezi mai jos, n. 40, 47, 48. Vezi de asemenea *O colecție de sigilii bizantine inedite*, AARMSI, III, t. XX, 1938, p. 115-126; *Notes de sigillographie et prosopographie byzantines*, ARBSH, XXVII, 1946, p. 42-55.

9. Vezi mai jos, p. 42-55.

10. *Din corespondența lui Bariț*, "Neamul românesc literar", I, 1909, p. 390-395, 533-537, 642-646, 772-776, 910-913; II, 1911, p. 171-173, 199-201, 220-222, 248-251, 280-283, 334-336, 347-350, 380-381; *Gheorghe Bariț. Rolul său în cultura națională*, Vălenii de Munte, 1910, 32 p.; *Un capitol din istoria mănăstirii Neamțului. Starețul Neonil. Corespondența sa cu C. Hurmuzachi și Andrei Șaguna*, Vălenii de Munte, 1910, 99 p.; *Viața și scrierile marelui vornic Iordache Goleșcu. Bucăți alese din ineditele sale*, tipărite de N. Bănescu, Vălenii de Munte, 1910, 308 (-311), p. + 3 planșe; "Diata" marelui logofăt Constantin Goleșcu. *Epitropia casei*

sale, "Neamul românesc literar", II, 1910, p. 617-621, 629-631; *Contribuții la istoria învățământului din Muntenia în veacul al XIX-lea*, "Neamul românesc literar", III, 1911, p. 237-240, 248-252, 279-288, *Correspondența familiei Hurmuzachi cu Gheorghe Bariț, Vălenii de Munte*, 1911, 134 p.; *Un dascăl uitat: Grigore Pleșoianu*, AARMS, II, t. XXXVII, 1915, 47 p. + pl. + 1 facs.; "Academia" grecească din București și școala lui Gheorghe Lazăr. *Contribuția la istoria învățământului românesc*. Cuvântare festivă, Cluj, 1925, 31 p. + 2 pl.; *Pagini din trecutul școlii române. Cei dintâi bursieri români în străinătate*, RGI, 6, 1910, 4, p. 292-296; *Pagini din trecutul școlii române. Învățământul public din Valahia la 1832*, RGI, 5, 1910, 8, p. 592-599; *O pagină din trecutul învățământului nostru particular*, RGI, 7, 1912, p. 537-540. Vezi și n. 36, 37 mai jos.

11. *Câteva scrisori de-ale revoluționarilor munteni* (1850), "Neamul românesc literar", II, 1910, p. 761-763; Ioan Maiorescu. *Scrisoare comemorativă cu prilejul centenarului nașterii lui (1811-1911)*, București, 1912, XXII + 554 p + 1 facs. (în colaborare cu V. Mihăilescu); Ion I.C. Brătianu (1864-1927), Craiova, 1931, 196 p. + 10 pl.; Dumitru și Ion Brătianu în *Figuri revoluționare române*, București, 1937, p. 101-125 ("Așezămintele culturale Ion C. Brătianu, XXXVI"). Vezi și n. 10, mai sus.

12. Nicolae Iorga martir al libertății popoarelor, AARMSI, III, t. XXVII, m. 3, 1945, p. 35-62 și în limba franceză în ARBSH, XXVI, 1945, 1, p. 3-32. Vezi de altfel, îndată după moartea lui N. Iorga, N. Iorga. *Elogiu academic*, AARMSI, III, t. XXIII, 1941, m. 19, p. 477-498 (în franceză în ARBSH, 22, 1941, 1, p. 1-4 – necrolog).

13. Cf. Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-lea*, în "Studii și cercetări de istorie medie", I, 1950, p. 224, unde N. Bănescu e trecut în rândul acelor "istorici oficiali români, din trecut, care preferă să nu vadă adevărul, decât să admită că nobilii noștri strămoși plăteau dijmă haganilor bulgari"; G.G. Litavrin, *Bolgarîja i Vizantîja v XI-XII vv.* Moscova, 1960, p. 251-252, unde autorul obiectează același naționalism lui V. Zlatarski, dar reproșează lui N. Bănescu până și prețuirea ideilor "slavofobului" C. von Höfler în privința rolului românilor în crearea celui de al doilea țarat și p. 426 și urm. E locul să facem trista mențiune că marele învățat care a fost P.P. Panaitescu a interzis, în calitate de rector al Universității din București, în vremea dictaturii legionare, orice asociere "oficială" la doliul provocat de asasinarea lui Nicolae Iorga.

14. Vezi, de pildă, notița publicată de el în "Revista istorică", 32, 1946, p. 180 despre lucrarea fundamentală a lui Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea ăteristă în țările românești (1821-1822)*, "Balcania", IV, 1941, p.3 - 408: "Nu felicităm pe d. Papacostea că a oferit azil în publicația a cărei răspundere o poartă acestei prolixă lucrări, care nu aduce nimic din nou afară de silințele naive ale autorului de a crea ceea ce dânsul numește, cu atâta ostentație, «mitul lui Tudor Vladimirescu». Dorința-i de senzational strigă de la prima pagină, împodobită cu lungile tirade puse drept motto. O adăugim la seria deplorabilă a încercărilor pe care geniile «Școalei

nouă istorice» le-au întreprins de câțva timp pe socoteala marilor figuri naționale, cu ifose de a dăruia ce ne-a transmis știința bună a înaintașilor”.

15. Pentru dreapta prețuire a opiniilor lui N. Bănescu, combătut în alte privințe, asupra țaratului Asăneștilor, v. R.L. Wolff, *The “Second Bulgarian Empire”. Its Origin and History to 1204*, “Speculum”, 24, 1949, p. 167 și urm. Mediivistul american se consideră dator să remarce, în pofida unora dintre accentele naționaliste care o grevează, poziția mult mai științifică a savanților români în raport cu aceea a istoricilor bulgari în această chestiune. O încercare meritorie de obiectivare în prezentarea istoricului problemei în literatura științifică română și bulgară, la B. Primov, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor în Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX)*, București, 1971, p. 9 și urm. Pentru întreaga problemă, vezi acum: N.Ș. Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în volumul *Răscoala și statul Asăneștilor*, București, 1989, p. 153-181.

16. Vezi, de pildă, *Les divagations d'un helléniste de la nouvelle école*, “Revue historique du Sud-Est européen”, XV, 1938, p. 69-71 și, mai sus, n. 14.

17. Pe lângă cele citate mai sus, n. 12, vezi, despre N. Iorga, *Concepția istorică a lui N. Iorga*, “Revista istorică”, 28, 1945, p. 1-10; Nicolae Iorga și ideea națională, “Revista istorică”, 31, 1945, p. 1-9. Vezi, de asemenea: *Le Professeur Auguste Heisenberg (1869-1930)*, “Revue historique du Sud-Est européen”, VIII, 1931, p. 65-78; *Un mare învățat și prieten francez: Charles Diehl*, “Revista istorică”, 31, 1945, p. 11-18; *Charles Diehl (1859-1944)*, ARBSH, XXVIII, 1947, 1, p. 3-31.

18. Vezi, în special, *O “celebritate” a științei românești (D. Demosthenes Roussos)*, București, 1915, 22 p.; *Răătăcirile științifice ale D-lui Dem. Roussos, bizantinist neimprovizat și profesor de recentă improvizare la Universitatea din București*, București, 1916, 44 p. Dincolo de regretabila înfruntare între cei doi cărturari, cu atacuri personale explicabile prin motive de natură nonștiințifică, trebuie să reținem ca justificate o seamă de norme metodice și principii istoriografice enunțate de N. Bănescu care-și apără propriile lucrări. Cf. pentru aspectul principal al problemei M. Berza, *Metodă istorică și falsă erudiție*, “Revista istorică”, 30, 1944, 1-7, p. 96-108.

19. Vezi răspunsul lui N. Iorga la discursul de recepție în Academia Română al lui N. Bănescu, *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos*, ARDR, LXXII, 1938, p. 31-38.

20. N. Iorga, *op. cit.*, p. 35-36.

21. *Chipuri și scene din Bizanț*, Cluj, 1927, 185 p.; *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, 1971, 214 p.

22. *Declinul Famagusteii. Sfârșitul regatului de Cipru*, AARMSI, III, t. XXVIII, mem. 2, 1946, p. 51; “O mare învățătură se desface din dramatica istorie a acestui regat: ea spune că un stat se păstrează atâta timp cât el e stăpân pe rosturile vieții sale; intrusiunea, ori de unde ar veni, îi surpă cu încetul temeliiile. Petru I de

Lusignan, suveran în țara sa, făcuse să tremure lumea musulmană dinaintea lui. Imixtiunea Genovei aduse iremediabil decăderea, iar protectoratul căutat al Veneției dete regatului lovitura de moarte”.

23. *Patriarhul Athanasios I și Andronic al II-lea Paleologul. Situația religioasă, politică și socială a Imperiului*, AARMSI, III, tom. XXIV, mem. 14, 1942, p. 441-467 și în versiune franceză în ARBSH, XXIII, 1942, p. 28-56.

24. *Moștenirea lui Tudor Vladimirescu*, “Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, p. 334-339; *La “Roma Nuova” alle foci del Danubio*, Roma, 1923, 10 p. (“Cunoștințe folositoare. Seria C. Din lumea largă, Nr. 56”); *Entre Roumains et Grecs. Ce que nous apprend le passé*, “Nea politiké”, Atena, 1937, 16 p. (și traducere greacă, p. 9-16); *Dobrogea bizantină*, “Analele Dobrogei”, XIX, 1938, 2, p. 52-59; *Pomenirea lui Mircea cel Bătrân*, “Revista istorică”, 32, 1946, p. 1-7; *Historical Survey of the Romanian People*, București, 1926, 64 p. + 16 pl. + 2 hărți; *L'évolution historique du peuple roumain*, “La Roumanie agricole”, București, 1929, p. 3 – 21 + 8 fotografii (“XIVe Congrès international d'agriculture, Bucarest, 7-10 juin”). Vezi mai sus și n. 21.

25. Cf. Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 334-348.

26. Vezi n. 10, 11.

27. Vezi mai sus, n. 2.

28. Vezi mai sus, n. 7.

29. *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie*, București, 1912, 29 p. Cf. N.A. Bees, “Vizantijskij Vremennik”, 19, 1912, p. 124; Sp. Lampros, “Neos Elenomnenon”, 9, 1912, p. 251 urm.; N. Vanvakaris, “Échos d'Orient”, XVI, 1913, 100, p. 281 A. Heisenberg, “Byzantinische Zeitschrift”, 22, 1913, 1-2, p. 214-215; N.G. Politis, “Laografia”, 4, 1913, 1-2, p. 343-346.

30. *Quelques morceaux inédits d'Andréas Libadénos*, “Byzantis”, II, 1912, p. 358-395; cf. A. Heisenberg, “Byzantinische Zeitschrift”, 22, 1913, 3-4, p. 542.

31. *Deux poètes byzantins inédits du XIIIe siècle*, București, 1913, 20 p. urmat de *Encore une fois sur Makarios Kalorites Καλὸν Ὅρος - Ἁγιον Ὅρος*, “Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher”, III, 1922, 1-2, p. 158-160 și de o polemică cu S.G. Mercati, *Macaire Caloritès et Constantin Anagnostès*, “Revue de l'Orient Chrétien”, 2, *Macarios Caloritès et Constantin Anagnostès*, “Revue de l'Orient Chrétien”, III, 1922-1923, 1-2, p. 144-149 (3e série, XXIII). Cf. N. Vanvakaris, “Échos d'Orient”, 18, 1914, 105, p. 188-189; A. Heisenberg, “Byzantinische Zeitschrift”, 23, 1914, p. 91-92. Activitatea lui N. Bănescu în domeniul istoriei literare bizantine a fost denigrată vehement de D. Russo, *Un bizantinolog improvizat (N. Bănescu)*, București, 1916, în polemica amintită mai sus, n. 18. Studiile și edițiile lui N. Bănescu au fost însă bine primite de lumea științifică a timpului, așa cum se vede din recenziile la care am trimis, cf. *Rătăcirile științifice ale D-lui Dem. Roussos*, p. 23 și urm.

32. *Un fragment inédit du "Poème à Spanéas"* (cod. Marc. VII 51), în "Recueil d'études dédiées à la mémoire de N.P. Kondakov", "Seminarium Kondakovianum", Praga, 1926, p. 75-80.

33. *Un récit en grec vulgaire de la construction de Sainte-Sophie*, ΕΕΒΣ, III, Atena, 1926, p. 144-160.

34. *Un poème grec vulgaire du moyen âge: 'Ο κάτης καὶ οἱ ποντικοί*, Εἰς μνήμην τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, Atena, 1935, p. 393-397.

35. *Contribuții la istoria literaturii bizantine. I. Un ms. Inedit al "Theogoniei" lui Tzetzes. II. Cu privire la Ekphrasis din Cod. Vatic. 1409*, "Convorbiri literare", XLIX, 115, 7-8, p. 747-764, Cf. D. Servièr, "Echos d'Orient", 18, 110-111, 1916, p. 109-110; *Rătăcirile științifice*, p. 33-35.

36. *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide. Cartea sa despre pământul românesc Γεωγραφικὸν τῆς Ρουμανίας*, Leipzig, 1816), "Anuarul Institutului de istorie națională" din Cluj, II, 1923, p. 119-204; *Daniel (Dimitrie) Philippide*, în *Lui Nicolae Iorga omagiu*, Craiova, 1921, p. 33-42.

37. Vezi "Academia" grecească din București și școala lui Gheorghe Lazăr, Cluj, 1925, 31 p.; *Momente din viața "Academiei grecești" în Omagiu lui Ion Bîanu din partea colegilor și foștilor săi elevi*, București, 1927, p. 37-44.

38. *Cele dintâi cristalizări de stat ale românilor*, "Revista istorică", V, 1919, 6-7, p. 103-113.

39. *Cele mai vechi știri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos*, "Anuarul Institutului de istorie națională" din Cluj, I, 1921-1922, p. 138-160 și, în versiune franceză, în "Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher", III, 1922, p. 287-310.

40. *Changements politiques dans les Balkans après la conquête de L'Empire bulgare de Samuel (1018). Nouveaux duchés byzantins: Bulgarie et Paristrion*, ARBSH, X, 1923, p. 49-72; *Un duo byzantin du XIe siècle: Katakalon Kékauménos*, ARBSH, XI, 1924, p. 25-36; *Ein neuer κατεπάνω Βουλγαρίας* "Byzantinische Zeitschrift", 25, 1925, p. 331-332; *À propos des duchés byzantins de Paristrion et de Bulgarie*, "Revue historique du Sud-Est européen", III, 1926, p. 321-325; *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, ARBSH, XIII, 1927, p. 10-22; *Sceau byzantin inédit trouvé à Silistrie*, ARBSH, XIII, 1927, p. 23-24; *Unbekannte Statthalter der Themen Paristrion und Bulgarien: Romanos Diogenes und Nikephoros Botaneiates*, "Byzantinische Zeitschrift", XXX, 1929/30, p. 439-444; *Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau aus dem XI Jahrhundert*, "Byzantion", VI, 1931, p. 297-307; *Les sceaux byzantins trouvés à Silistrie*, "Byzantion", VII, 1932, p. 221-331; *La question du Paristrion ou conclusion d'un long débat*, "Byzantion", VIII, 1933, p. 575-583; *Plombs byzantins découverts à Silistrie*, "Byzantion", X, 1935, p. 601-606 (în colaborare cu Pericle Papahagi); *Sceau inédit de Katakalon, katépano de Paradounavon*, "Echos d'Orient", 35, 1936, p. 405-408; *Paradounavon-Paradounavis*, "Balcania", I, 1938, p. 55-58; *Sceau de*

Démétrius Katakalon, katépano de Paradounavon, "Echos d'Orient", 30, 1940, p. 157-160; *Precizări istorice cu privire la ducatele bizantine Paristrion (Paradounavon) și Bulgaria*. AARMSI, III, t. XXVI, 1943, p. 59-81 (rezumat francez în ARBSH, XXIII, 1943, p. 287-288); *Ethnographie et rôle militaire du thème de Bulgarie*, "Balcania", VI, 1943, p. 48-52; *Le thème de Paristrion-Paradounavon. Les origines. Le nom*, ARBSH, XXV, 1944, 2, p. 139-151; *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946, 193 p. A revenit asupra aceleiași teme în *À propos de Basile Apokapès, duc de Paradounavis (Paristrion). La notice du moine Théodule (1059)*, "Revue des études sud-est européennes", I, 1963, p. 155-158.

41. Cf. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 258, n. 2; G.G. Litavrin, *Bolgarija i Bizantijsa*, p. 250 urm.

42. *OGLOS-OGU: le premier habitat de la Horde d'Asparuch dans la région du Danube*, "Byzantion", XXVIII (Mélanges Rodolphe Guiland), 1958 (1959), p. 433-440.

43. *Vechiul stat bulgar și țările române*, AARMSI, III, t. XXIX, mem. 7, 1947, p. 261-296 și, în versiune franceză amplificată, *L'ancien Etat bulgare et les Pays roumains*, București, 1947, 97 p.; *Les frontières de l'ancien Etat bulgare*, "Mémorial Louis Petit", București, 1948, p. 4-14.

44. Cf. acum N.Ș. Tanașoca et T. Teoteoi, *L'extension de la domination bulgare au nord du Danube aux VIIIe – Xe siècles. L'historiographie roumaine du problème*, "Études balkaniques", 4, 1984, Sofia, p. 110-1290

45. *O problemă de istorie medievală: crearea și caracterul statului Asăneștilor (1185)*, AARMSI, III, tom. XXV, mem. 12, 1943, p. 543-590 și, în versiune franceză amplificată, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare (1185)*, București, 1943, 93 p.

46. Cf. N.Ș. Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar, în Răscoala și statul Asăneștilor*, București, 1989, p. 153-181.

47. *Les inscriptions byzantines du chateau d'Anakouphé au Caucase (XIe siècle)*, "Revue historique du Sud-Est européen", XVIII, 1941, p. 103-108 + 1 pl.

48. *Stăpânirea bizantină în Matricha (Tmutorokan), Zihia, Chazaria și Rusia în timpul Comnenilor*, AARMSI, III, t. XXIII, mem. 7, 1941, p. 113-132 + 1 pl. și, în versiune franceză, în ARBSH, XXII, 1941, 2, p. 57-77 + 1 pl.

49. *Chilia (Licostomo) und das bythinische Chelé*, "Byzantinische Zeitschrift", XXVIII, 1928, p. 68-72 și *Ein Schlusswort über das bythinische Chelé*, "Byzantinische Zeitschrift", XXXII, 1932, p. 334-335.

50. *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, "Byzantinische Zeitschrift", XXXV, 1935, p. 20-37 + 2 pl.

51. *Le déclin de Famagouste. Fin du royaume de Chypre*, București, 1946;

Archives d'Etat de Gênes. Officium Provisionis Romaniae, "Revue des études sud-est européennes", V, p. 235-263.

52. *Acte venețiene privitoare la urmașii lui Petru-Vodă Șchiopul*, AARMSI, III, t. X, mem. 3, 1929, p. 117-184 + 3 pl.; *Adaos la relațiile bailului Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noștri*, "Anuarul Institutului de istorie națională" din Cluj, IV, 1926-1927, p. 127-134.

53. *Peut-on identifier le "Zamblacus" des documents ragusains ?* în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 31-35.

54. *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 32-37.

55. *Le conflit entre Gênes et L'Empire de Trébizonde à la veille de la conquête turque (1418-1449)*, "Atti del V Congresso Internazionale di Studi bizantini (Roma, 20-26 Settembre 1936)", I, Roma, 1939, p. 5-10.

56. *Declinul Famaguste. Sfârșitul regatului de Cipru*, AARMSI, III, t. XXVIII, 1946, mem. 2, p. 29-51 și, în versiunea franceză, amplificată și însoțită de anexe documentare, *Le déclin de Famagouste. Fin d'un royaume de Chypre. Notes et documents*, București, 1946, 116 p.

57. *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea-Albă*, AARMSI, III, t. XXII, mem. 6, 1939-1940, p. 165-178 și, în versiune franceză, în ARBSH, XXII, 1941, p. 20-31.

58. *La signification des titres de παῖσις et πρὸς τοὺς βασιλεῖς à Byzance au XIe et au XIIe siècle*, în *Miscellanea Giovanni Mercati*, III, Vatican, 1946, p. 387-398.

59. *Păreri nouă asupra lui Kekaumenos*, AARMSI, III, t. XIX, 1937, p. 273-282; *A propos de Kékauménos*, "Byzantion", XIII, 1938, p. 129-138; *Dampolis ou Diakéné ? Un épisode de la guerre byzantino-petchénègue*, ARBSH, XXVI, 1945, 2, p. 185-191; *Deux études byzantines. I. Autour de Kékauménos; II. La première attaque russe de Constantinople (860)*, "Revue des études byzantines", VI, 1948, p. 191-198.

THEODOR CAPIDAN

(1879 – 1953)

Istoria în viziunea unui lingvist

Date biografice. Theodor Capidan s-a născut la 15 aprilie 1879 în localitatea Perlepe (Pärleap, Prilep) din actuala Republică Macedonia, ca fiu al croitorului Teohari Capidan și al soției acestuia, Eugenia Vreta. După ce a urmat, în comuna natală, cursurile școlii primare, a pornit, pe urmele fratelui său mai mare, viitorul pictor Pericle Capidan (1866–1966), spre “țară”, pentru a-și desăvârși pregătirea intelectuală. Urma să ajungă preot și a studiat la Seminarul Central din București, dar îndată ce și-a dat seama de faptul că vocația sa este alta, a renunțat la preoție și a hotărât să se dedice învățământului. Întors în Macedonia, a devenit pedagog la liceul românesc din Bitolia, unde îndeplinea însă și sarcini didactice, vădindu-se apt să predea excelent limba română și limba germană. Prin competența și excepționala sa înzestrare, a atras atenția consulului român și, cu sprijinul acestuia, a obținut o bursă în Germania. A studiat filologia romanică la Leipzig, în anii 1904-1908, sub îndrumarea unor profesori de prestigiu, dintre care-i amintim pe Karl Brugman, unul dintre întemeietorii curentului lingvistic al neogramaticilor (*Junggrammatiker*), Gustav Weigand, romanist și balcanist, eminent cercetător al dialectelor românești sud-dunărene și al limbii bulgare, August Leskien, renumit slavist. La 22 septembrie 1908 și-a trecut *cum laude* doctoratul în filologie, susținând o teză de lingvistică aromână. În perioada studiilor la Leipzig a publicat primele sale lucrări de dialectologie și istorie a culturii aromânilor, a funcționat o vreme ca asistent al lui Weigand în Institutul Balcanic întemeiat de acesta și s-a legat printr-o “prietenie pentru o viață” de Sextil Pușcariu, care i-a solicitat colaborarea la *Dicționarul limbii române*, pe care îl coordona din însărcinarea Academiei Române¹.

La 1 septembrie 1909, Theodor Capidan a fost numit profesor de limba română la Școala Superioară de Comerț a României din Salonic. În 1910 a devenit director al acestei școli din care a făcut un așezământ pedagogic exemplar, destinat să pregătească nu numai viitoare cadre economice, dar și tineri meniți să se specializeze în științe și litere. Până în 1919, când a părăsit direcția școlii și Salonicul, Theodor Capidan a desfășurat aici și o intensă activitate de cercetare științifică. A adunat material dialectologic, lingvistic și folcloric, pentru viitoarele sale lucrări, întreprinzând anchete pe teren și în rândurile elevilor săi, aromâni și meglenoromâni veniți din toate colțurile Peninsulei Balcanice, a elaborat și publicat unele studii lingvistice și etnografice, a colaborat la *Dicționarul limbii române*. A simțit datoria de conștiință să îndeplinească tiparului, în 1909, o replică în limba franceză la încercările celor care contestau romanitatea originii și limbii vorbite de aromâni. Intitulată *Réponse critique au Dictionnaire d'Etymologie Kutzovlaque de Constantin Nicolaidi* (Salonic, 1909), această replică, impecabilă ca argumentație științifică și scripitoare prin vervă satirică, încă netradusă în limba română, poate figura în orice antologie a polemisticii științifice românești pe tema identității naționale. Lucrarea deschide seria lucrărilor de atitudine publică ale lui Theodor Capidan în problema romanității aromânilor, o chestiune dezbătută adesea în forme de regretabilă pasionalitate de alți cercetători și dă măsura spiritului de obiectivitate științifică în care a înțeles întotdeauna să o trateze învățatul².

În timpul primului război mondial, Theodor Capidan s-a înrolat voluntar, asemenea majorității intelectualilor aromâni din Macedonia, în Armata franceză din Orient, al cărei comandament se găsea la Salonic. După terminarea războiului, a fost chemat de Sextil Pușcariu la Cluj, pentru a-și aduce contribuția la înălțarea acelei "fortărețe a culturii naționale" care avea să fie, în viziunea primului ei rector, Universitatea Daciei Superioare. Theodor Capidan a fost numit conferențiar la catedra de limba română și dialectologie (1919-1924), apoi profesor titular al catedrei de lingvistică (1924-1937). Anii petrecuți la Cluj au fost cei mai fecunzi și cei mai fericiți din viața savantului. Încadrat în școala lingvistică clujeană, căreia spiritul de seriozitate, rigoare și deschidere către înnoiri al lui Sextil Pușcariu, conducătorul ei, i-a imprimat nota individualizatoare și i-a asigurat locul de frunte în ansamblul activității lingvistice din țara noastră în perioada interbelică, Theodor Capidan a fost unul dintre cei mai autorizați reprezentanți ai acesteia. A participat neobosit la lucrările Muzeului Limbii Române, a colaborat intens și statornic la buletinul acestuia, *Dacoromania*, și-a adus contribuția la *Dicționarul limbii române* și la *Atlasul lingvistic român*, opere fundamentale pentru lingvistica noastră, elaborate sub coordonarea sau din inițiativa lui Sextil Pușcariu. În climatul intelectual clujean, atât de prielnic activității științifice și atât de

adekvat aspirațiilor propriiei personalități, el și-a redactat marile lucrări despre aromâni și meglenoromâni, care aveau să-l impună ca pe o autoritate în cercetarea acestor ramuri ale romanității balcanice. Aici, la Cluj, a avut bucuria de a-și vedea încununare meritele prin alegerea sa ca membru corespondent (1928) și, apoi, ca membru activ al Academiei Române (1935-1948); același Sextil Pușcariu l-a întâmpinat, potrivit tradiției, în Academie, rostind calde cuvinte de prețuire ca răspuns la discursul său de recepție despre *Romanitatea balcanică*³. Personalitatea sa intelectuală, morală și socială s-a impus opiniei publice în această perioadă a vieții sale.

În 1937, Theodor Capidan a fost chemat la Universitatea din București, unde i s-a încredințat catedra de filologie comparată deținută până atunci de Iuliu Valaori (1867–1936). A ocupat această catedră până în 1947, când a fost pensionat. Extinzându-și astfel cadrul preocupărilor științifice la un domeniu mult mai larg și mai complex, Theodor Capidan a reușit, datorită vastei sale culturi lingvistice și îndelungatului contact cu limbile și dialectele balcanice, nu numai să se afirme ca un cercetător cu vederi originale în studiul comparat al limbilor indo-europene, dar și să dea un puternic impuls acestui gen de preocupări în țara noastră⁴. El a extins sfera comparatismului lingvistic și, punând în valoare experiența acumulată în activitatea sa de dialectolog și balcanist, a reluat, într-un spirit nou, cu rezultate remarcabile, studiile tracologice inițiate cândva de B.P. Hasdeu. A ținut să definească, într-un studiu critic și istoric, locul pe care B.P. Hasdeu îl ocupă în dezvoltarea lingvisticii și filologiei românești, insistând asupra meritelor lui ca indo-europenist: omagiul adus de Theodor Capidan personalității uriașe a lui B.P. Hașdeu a rămas multă vreme cea mai temeinică contribuție la cunoașterea acestei laturi a activității marelui învățat și un adevărat model de evaluare critică a moștenirii culturale a trecutului⁵. A ținut un curs special de traco-frigiană, din substanța căruia au ieșit la lumină un studiu despre ocluzivele guturale din limba tracă și o serie de note etimologice, publicate în *Langue et littérature*, buletinul Secției literare a Academiei Române, pe care-l edita, în condiții corespunzătoare prestigiului înaltei instituții, împreună cu prietenul său, Dimitrie Caracostea⁶. Theodor Capidan a fost un statornic sfătuitor și apropiat colaborat al profesorului Victor Papacostea în conducerea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București, întemeiat de acesta, și în redacția revistei *Balcania*⁷.

Pensionat în 1947, Theodor Capidan a fost exclus și din Academia Română, restructurată de regimul comunist în 1948; motivul era refuzul său de a semna o telegramă omagială adresată lui I.V. Stalin. I s-a permis totuși, la intervenția acad. Iorgu Iordan, să lucreze în calitate de colaborator extern al Institutului de Lingvistică al Academiei, la *Dicționarul limbii române*. S-a stins din viață la 1 septembrie 1953, aplecat asupra acestei opere lexicografice de

importanță națională la care își începuse colaborarea, invitat de marele său prieten Sextil Pușcariu, încă din vremea studenției la Leipzig. Ceremonia incinerării s-a desfășurat, potrivit ultimei sale dorințe, cu simplitate și discreție⁸.

Romanitatea balcanică în conștiința culturală românească. O anumită reprezentare a romanității balcanice și a raportului în care aceasta se găsește față de romanitatea dacică nu a lipsit niciodată din conștiința culturală românească. Ea a fost întotdeauna un element constitutiv al conștiinței naționale a poporului român, exprimate în formele superioare ale culturii scrise. Umaniștii secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, Miron Costin, Constantin stolnicul Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, au simțit datoria de a se ocupa în operele lor privitoare la originea și limba românilor și de românii balcanici, de istoria și graiul lor, afirmându-le apartenența deplină la comunitatea etnică românească. Lumiștii ardeleni, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, au îmbogățit reprezentarea romanității balcanice preluată de la acești antecesorii; informația lor despre istoria și graiul românilor balcanici a fost mult mai temeinică, analiza ei mai profundă. Ei au combătut viguros, cu mijloace științifice, pe măsura timpului, aserțiunile tendențioase ale autorilor străini care contestau romanitatea acestor ramuri balcanice ale poporului nostru și a limbii lor, au demonstrat documentat legăturile etnogenetice existente între ele și daco-români, au relevat identitatea structurală a limbii vorbite de românii de la nord și sud de Dunăre. În același timp, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și alți reprezentanți ai Școlii Ardelene au căutat să pună în evidență aspecte ale istoriei medievale ale romanității balcanice și contribuția ei la viața politică și culturală a Peninsulei. Afirmând, asemenea umaniștilor care i-au precedat, unitatea romanității dacice și a celei balcanice, ei au respins însă, cu argumente puternice, teoriile interesate politic ale acelor învățați străini care făceau să descindă întreaga masă a românilor din romanitatea balcanică, au susținut ideea "stăruinței" românilor în Dacia – ideea continuității – și au dat astfel românilor balcanici locul real în desfășurarea istoriei poporului român, acela al unor ramuri desprinse de împrejurările istorice de trunchiul viguros al românismului adânc înrădăcinat dintotdeauna în Carpați. Redescoperindu-i cu entuziasm pe "frații" de dincolo de Dunăre, romanticii pașoptiști nu au declanșat numai generoasa mișcare de redeşptare și recuperare națională a aromânilor în folosul țării și poporului român, mișcare încununată de succes prin organizarea rețelei de școli și biserici românești în Balcani și prin recunoașterea românilor balcanici ca entitate etnică – *millet* – de către autoritățile imperiale otomane. Ei au impulsionat cercetarea istoriei și a limbii poporului român, dezvoltat deopotrivă la dreapta și stânga Dunării. Dacă reprezentarea romanității balcanice în conștiința culturală românească a fost îmbogățită în

secolul al XIX-lea, în virtutea acestui romantic avânt național, cu prețioase constatări despre limba vorbită de românii din Peninsula Balcanică, despre folclorul lor, despre trecutul lor istoric și, mai cu seamă, cu descrieri ale modului lor de viață, surprins la fața locului și consemnat în impresii de călătorie, nu e mai puțin adevărat însă că ea a fost afectată în același timp de subiectivitate și diletantism, iar sentimentul, fie el nobil și generos, a precumpănit asupra rațiunii și a simțului critic în conturarea, adesea fantezistă, a realităților romanice de la sudul Dunării. E ceea ce s-a întâmplat și în alte domenii ale culturii noastre. Reacția binevenită a Junimii a adus din nou pe făgașul normal și cercetările asupra românilor balcanici, impunând celor care se îndeletniceau cu asemenea investigații supunerea la obiect și sincronizarea cu disciplina științifică riguroasă cultivată în restul lumii civilizate, unde, de altfel, romanitatea balcanică făcea, de multă vreme, obiectul unor cercetări sistematice⁹. Astfel, în spiritul “adevărului înainte de toate”, postulat de Titu Maiorescu, a prins să se închege în conștiința culturală românească, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, o reprezentare științific întemeiată, de factură modernă și valabilitate universală, a romanității balcanice și a raporturilor ei cu romanitatea dacică¹⁰.

În toate etapele evoluției mai sus schițate, la noi sau oriunde se vor fi aflat, aromânii și-au adus contribuția la cristalizarea acestei reprezentări. Umaniștii secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea au avut contacte directe cu aromâni imigrați în țările române și i-au folosit ca “informatori”, asemenea oamenilor de știință de astăzi. După distrugerea Moscopolei, puternicul centru de viață economică și culturală al aromânilor din Epir, în secolul al XVIII-lea, importante și bogate colonii de aromâni s-au constituit, prin emigrare, în Imperiul Habsburgic, în Transilvania și Ungaria¹¹. În contact cu intelectualii transilvăneni, inspirați de ideile luminiștilor români, intelectuali aromâni ridicați din rândurile acestor colonii de negustori au inițiat acea mișcare de renaștere națională cunoscută drept “prima renaștere aromânească” de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Corifeii ei, Constantin Ucuta, George Roja și Mihail Boiagi, au dat la iveală importante lucrări despre limba și istoria aromânilor, furnizând, prin ele, reprezentanților Școlii Ardelene, de la care au împrumutat idei și metode, prețioase date de natură lingvistică și istorică, etnografică și culturală, despre romanitatea balcanică¹². Prin intermediul acestor învățați aromâni – dar și prin alți iubitori de carte din coloniile aromânești din Europa Centrală – au ajuns la cunoștința cărturarilor din Transilvania, apoi din Țara Românească și din Moldova, lucrările elaborate de intelectualii aromâni din Moscopole, Teodor Anastasie Cavalioti și Daniil Moscopoleanul, documente ilustrând viața culturală aromânească din secolul al XVIII-lea, care cuprindeau și prețioase atestări ale dialectului aromân¹³. Cunoștințele despre romanitatea balcanică difuzate de pașoptiști nu

erau culese numai din cărți; ele erau, în bună măsură, rodul contactelor cu aromânii stabiliți în nordul Dunării și al observării nemijlocite a vieții celor din Imperiul Otoman, unde fruntași revoluționari, ca Nicolae Bălcescu, Ion Ionescu de la Brad sau Dimitrie Bolintineanu – acesta din urmă fiu al unui aromân – avuseseră prilejul să-i întâlnească în vremea exilului lor sau în alte împrejurări¹⁴. “A doua renaștere aromânească”, declanșată, din inițiativa oamenilor politici și de cultură din generația pașoptistă, dar, firește, și a unor intelectuali aromâni stabiliți în țară, către mijlocul secolului al XIX-lea a dus nu numai la înființarea școlilor și bisericilor românești din Peninsula Balcanică ci și la apariția unei relativ bogate prese culturale aromânești¹⁵, la tot mai bogata înflorire a unei literaturi dialectale culte, la elaborarea de către aromâni a unor lucrări de folcloristică, etnografie, lingvistică și istorie privitoare la neamul și graiul lor. Dacă poeți și prozatori dialectali ca Mihail Nicolescu, Constantin Belimace, George Murnu, Nuși Tulliu, Nicolae Batzaria, Marcu Beza, Nicolae Velo, Zicu Araia și alții au dat expresie în operele lor universului sufletesc al aromânilor făcându-l cunoscut societății românești¹⁶, o serie de intelectuali aromâni, formați în școlile românești din Balcani și în universitățile din țară, au dat la iveală gramatici, dicționare, culegeri de literatură populară aromânească, studii istorice, de caracter mai restrâns sau mai general, privitoare la aromâni și la romanitatea balcanică în ansamblu. Așa au fost junimistul Ion Caragiani (1840-1921), Ștefan Mihăileanu (1859-1900), Andrei Bagav (1857-1888), Ion Arginteanu, Iancu Dalametra (1868-1924). Aportul lor științific este real, deși grevat de unele insuficiențe metodologice și de o anumită limitare a orizontului cultural, pe de o parte, de oarecare subiectivism provincial sau național, pe de altă parte¹⁷. Meritul principal al intelectualilor aromâni care au contribuit la adâncirea studiilor asupra romanității balcanice prin cercetări proprii a fost, în toate vremurile, acela de a fi cunoscut direct realitățile despre care scriau, în primul rând graiul și moravurile lumii lor, și de a fi introdus astfel în circuitul științific o mare bogăție de material autentic, bază temeinică pentru cercetări viitoare, chiar atunci când acesta nu a fost corect interpretat de ei.

A existat însă în cultura noastră o pleiadă de intelectuali de obârșie aromână care au îngemănat cunoașterea nemijlocită a lumii românilor balcanici și a graiului lor cu o formație științifică de rară temeinicie, dobândită în școlile românești și în centrele de cultură europene în care au ajuns să studieze în anii tinereții lor, la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primul deceniu al secolului XX-lea, datorită generozității și clarviziunii îndrumătorilor învățământului și culturii românești din acea vreme. Lor li se datorează, în cea mai mare măsură, ridicarea cercetărilor asupra romanității balcanice la nivelul științei mondiale. Ei sunt aceia care, prin lucrări de mare profunzime și incontestabilă originalitate, au dat o formă definitivă reprezentării

romanității balcanice în conștiința culturală națională și au contribuit hotărâtor, prin prestigiul de care s-au bucurat, la acreditarea acestei reprezentări, în numele culturii românești, în conștiința lumii. Ei au pus capăt diletantismului și provincialismului în studiile privitoare la romanitatea balcanică, au impus cercetarea ei în perspectiva ansamblului unității românești dar și necesara luare în considerare a particularităților specifice pe care o evoluție în mare măsură divergentă față de aceea a românilor din vechea Dacie le-a imprimat celor din sudul Dunării; ei s-au opus ferm și demn oricărei încercări de contestare tendențioasă a românității, dacă nu chiar a romanității acestora, dar au relevat statornic însemnătatea legăturilor lor istorice cu celelalte popoare din Peninsula Balcanică și necesitatea studierii lor atente. Alături de George Murnu (1868-1957) și Pericle Papahagi (1872-1943), Theodor Capidan se situează în fruntea acestor învățați români de obârșie aromână. Lor li se asociază, din generația imediat următoare, Tache Papahagi (1892-1977), Victor Papacostea (1900-1962) și Valeriu Papahagi (1906 - 1983) pentru a contribui laolaltă la întemeierea școlii românești de cercetări asupra romanității balcanice¹⁸.

Studiile lui Theodor Capidan asupra romanității balcanice.

Contribuția lui Theodor Capidan la formarea și consolidarea unei reprezentări științifice întemeiate a romanității balcanice în conștiința românească poate fi urmărită pe diverse planuri ale vieții culturale. Ca profesor, el a format lingviști, filologi și istorici, inițiindu-i în tainele dialectelor balcanice ale limbii române, înarmându-i cu tehnicile și metodele adecvate de cercetare a acestora, orientându-le în anumite direcții eforturile, pe care le-a sprijinit generos. Nu s-a dat în lături de la popularizarea cunoștințelor despre romanitatea balcanică prin studii, articole și conferințe destinate unui public cultivat mai larg; a știut să dea acestor contribuții o formă accesibilă, captivantă chiar, fără să sacrifice nimic din caracterul științific al conținutului lor. Pentru stimularea și organizarea sistematică a cercetărilor asupra românilor balcanici, a încercat, alături de Victor Papacostea și George Murnu, să creeze o publicație periodică de specialitate, *Revista macedo-română*, de înaltă ținută intelectuală și certă utilitate¹⁹. În sfârșit, a consacrat romanității balcanice numeroase cercetări proprii, ale căror rezultate s-au adunat în lucrări de interes special, de la notițe etimologice la articole și studii privitoare la fapte și chestiuni particulare și în opere de vastă cuprindere sintetică, consacrate limbii, vieții și istoriei românilor balcanici²⁰.

Considerată în ansamblu, opera științifică a lui Theodor Capidan se distinge prin caracterul interdisciplinar și comparatist al cercetării care o întemeiază și prin spiritul istoric care o animă. Lingvist prin formație și prin obiectul principal al preocupărilor sale, el a încercat întotdeauna să surprindă

legăturile dintre limbă și viața societății care o vorbește; a întreprins de aceea cercetări complexe, nu numai pur lingvistice, ci și etnografice, folcloristice și de istorie a culturii, folosind mereu rezultatele și metodele mai multor discipline științifice și îmbogățindu-le prin propriile sale investigații. Romanist, el nu s-a limitat la studierea izolată a romanității balcanice, ci a avut în vedere întotdeauna contextul în care ea a trăit, mediul lingvistic, cultural și istoric balcanic, atât de variat, de care ea a fost influențată și pe care l-a marcat prin prezența ei; pentru a defini situația romanității în acest mediu a folosit consecvent metoda comparativă. Scopul final al cercetărilor lui Theodor Capidan asupra limbii române și al dialectelor ei balcanice a fost acela de a lămuri, prin studiul faptelor de limbă, aspecte importante ale istoriei poporului român, insuficient documentate de izvoarele scrise: e vorba de locul, timpul și modul în care s-a împlinit etnogeneza românilor, de cauzele și etapele fragmentării și diversificării unității originare a romanității carpato-balcanice, de raporturile dintre dacoromâni și românii balcanici, de relațiile lor cu alogenii din Sud-Estul Europei. Ar fi, așadar, o mare și nedreaptă greșală să vedem în Theodor Capidan numai un lingvist și un dialectolog; el a fost un filolog de factură umanistă care, prin lingvistică și dialectologie, a ajuns la concluzii de maximă importanță privitoare la istoria limbii și a poporului român.

Principalele contribuții personale ale lui Theodor Capidan la studiul romanității balcanice privesc două dintre grupurile românești de la sud de Dunăre și dialectele lor: aromânii și meglenoromânii. Alături de lucrările lui Sextil Pușcariu despre istroromâni și de cele ale lui Silviu Dragomir despre vlahii din nordul Peninsulei Balcanice, ele au fundamentat întreaga dezvoltare ulterioară a cercetărilor românești asupra romanității balcanice²¹. Lui Theodor Capidan i se datorează două mari monografii, devenite lucrări de referință, în care sunt sintetizate toate datele cunoscute în vremea sa despre graiul, viața, cultura și istoria aromânilor și meglenoromânilor și în care învățatul ne oferă, pe lângă descrieri sistematice ale celor două dialecte, rezultatul cercetărilor sale asupra originii, răspândirii și raportului în care se găsesc vorbitorii lor cu celelalte ramuri ale poporului român. Este vorba de *Meglenoromânii*, 3 volume, București, 1925-1935²² și *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București²³, 1932, 575 p. La cererea profesorului Dimitrie Gusti, Theodor Capidan a elaborat ulterior o altă monografie, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București, 1942, 274 p., care a apărut și în limbi de circulație internațională; destinată nu numai specialiștilor, ea cuprinde într-o formă clară și concisă, cu referințele de rigoare la izvoare și literatura de specialitate, cu prețioase hărți însoțitoare, esențialul cunoștințelor despre aromâni și meglenoromâni dobândite pe cale științifică până la data apariției sale. Cartea rămâne și azi cea mai bună introducere în

studiul romanității balcanice și ar fi de dorit ca, pusă în acord cu stadiul actual al cercetării, să fie cândva reeditată ca un manual clasic.

Numeroase studii au pregătit sau completat aceste monografii. În *Românii nomazi*²⁴, Theodor Capidan a dat cea mai amplă și mai minuțioasă descriere a vieții păstorești la aromâni, cercetate de el pe teren și pe baza izvoarelor istorice și a limbii, atât din punct de vedere etnografic, cât și lingvistic. Pe lângă păstoritul transhumant, deplasarea sezonieră de la munte la șes a turmelor însoțite numai de ciobani și câini, aromânii cunosc și păstoritul zis "nomad", dezvoltat din cel dintâi și care presupune deplasarea, o dată cu turmele, a întregii familii a proprietarului, cu tot avutul ei mobil. Acest nomadism, specific numai unor grupuri aromânești, dar mai dezvoltat în trecut, inexistent însă la dacoromâni, nu trebuie confundat cu nomadismul popoarelor de stepă: el nu implică în chip necesar schimbarea neconținută a locurilor de iernatec și văratec, nu exclude așezările stabile, nu-i legat de invazii și cuceriri, ci este pașnic și a fost provocat tocmai de stările de nesiguranță create în viața românilor balcanici de invaziile și cuceririle altor popoare, de alte împrejurări istorice adverse. Nomadismul aromânilor explică, între altele, păstrarea contactelor lor cu românii din nordul Peninsulei Balcanice, unitatea lingvistică a romanității balcanice, iar direcția deplasărilor păstorilor aromâni, mai ales spre părțile răsăritene și de sud ale Peninsulei, confirmă faptul, sesizabil și pe plan lingvistic, că ei au coborât prin aceste regiuni spre locurile unde trăiesc azi, au întreținut contacte cu ramurile răsăritene ale slavilor de sud. Atât nomadismul, cât și unele particularități ale portului păstorilor aromâni îi disting pe aceștia atât față de dacoromâni, cât și față de alte popoare balcanice, apropiindu-i numai de albanezi; întărite de elemente comune de grai care îi particularizează deopotrivă pe aromâni și albanezi, aceste trăsături etnografice pot fi atribuite unui fond autohton local și vorbesc despre originea balcanică a aromânilor. Theodor Capidan a consacrat studii speciale celor două grupuri de aromâni nomazi existente încă în vremea sa: sârăcăcianii și fărșeroții. În *Sărăcăcianii*²⁵, combătând părerea cercetătorului danez Carsten Hoeg, el dovedește că această populație din Peninsula Balcanică nu este "un trib grecesc nomad", ci o frântură, acum grecizată, din neamul aromânilor; ei și-au pierdut limba, adoptând-o pe cea greacă, dar și-au păstrat portul și obiceiurile și au introdus în lexicul grecesc un număr considerabil de aromânisme, provenite din vechiul lor grai. Studiul *Fărșeroții*²⁶ elaborat în urma unei cercetări pe teren în Albania relevă anumite particularități ale graiului acestei ramuri aromânești; ele îi apropie pe fărșeroți de dacoromâni și se pot explica prin mai vechi contacte cu strămoșii istroromânilor, desprinși mai recent de românii din nordul Peninsulei Balcanice, contacte datorate nomadismului

fărșerotesec. Sunt relevate și alte trăsături ale graiului fărșeroților: deosebiri între felul de a vorbi al femeilor și cel al bărbaților, între graiul de la sate și cel de la orașe; ele sunt revelatoare pentru amestecul dintre fărșeroți și ceilalți aromâni în cadrul procesului de urbanizare.

Raporturile dialectului aromân cu limbile balcanice. Deosebit de importante sunt studiile lui Theodor Capidan privitoare la raporturile dintre dialectul aromân, pe de o parte, limbile albaneză și slave de sud (bulgara, sârbo-croata), pe de alta. Într-o vreme când raporturile lingvistice albano-române și slavo-române nu erau încă îndeajuns cercetate, el le-a examinat sistematic la nivelul dialectului aromân, considerat în ansamblul limbii române, al celorlalte dialecte românești la care face mereu referințe comparative, pentru a trage concluzii de mare interes pentru istoria limbii și a poporului nostru. Nu mai puțin remarcabil este meritul său de a fi pus în evidență și interpretat istoric influența românească în limba albaneză și în limbile sud-slave.

Raporturile lingvistice româno-albaneze. Există, potrivit lui Theodor Capidan²⁷, mai multe categorii de particularități lingvistice caracteristice românei și albanezei, elemente lexicale comune, coincidențe fonetice și gramaticale. Unele dintre ele sunt proprii tuturor celor patru dialecte românești (dacoromân, istroromân, aromân, meglenoromân) și ambelor graiuri albaneze (tosc, de sud, și gheg, de nord); așa sunt: rostirea lui *a* ca *ă* în poziție neaccentuată, postpunerea articolului, întrebuițarea participiului ca substantiv verbal. Moștenite în parte din același fond de substrat, traco-iliric, comun celor două popoare sau rezultate din influențe lingvistice reciproce între strămoșii românilor, tracii romanizați și strămoșii albanezilor, traco-ilirii neromanizați, dar practicanți ai bilingvismului traco-iliro/latin, aceste particularități datează din epoca foarte veche de formațiune a limbilor română și albaneză, când toți acești strămoși trăiau în strâns contact. Ariile de formație ale celor două limbi și popoare se întretaie, după Theodor Capidan, în părțile de nord-vest ale Peninsulei Balcanice, rezultând o zonă de simbioză albano-română ce se întinde în Moesia Superioară, Dardania și Dacia mediteraneană. A doua categorie de particularități lingvistice comune sunt proprii numai daco-românilor, istroromânilor și albanezilor tosc sau ghegi, ele nu apar în dialectele aromân și meglenoromân; așa sunt o serie de elemente lexicale, rotacismul toscilor și nazalizarea ghegilor. Aceste particularități dovedesc, potrivit lui Theodor Capidan, că aromânii și meglenoromânii s-au separat la un moment dat de dacoromâni și istroromâni, coborând spre părțile de răsărit și miazăzi ale Peninsulei Balcanice, și nu au întreținut relații directe cu albanezii; deplasarea lor se datorează păstoritului și împrejurărilor istorice

adverse. Prezența rotacismului la grupul azi sudic albanez al toscilor și la dacoromâni arată însă și o deplasare a celor dintâi din zone situate mai la nord, unde veneau în contact cu cei din urmă, către sud; această deplasare e confirmată și de alte izvoare istorice și constituie un argument în favoarea celor care susțin că formarea poporului albanez nu s-a produs numai pe teritoriul de azi al Albaniei, ci și în spațiul amintit mai sus, ce se întretaie cu aria, și ea mai vastă, de formațiune a poporului și limbii române. În sfârșit, o a treia categorie de particularități lingvistice comune albano-române sunt caracteristice numai dialectului aromân, în parte și meglenoromân, și limbii albaneze: ele datează dintr-o epocă mult mai nouă, când, în urma deplasărilor datorate aceluiași factori (păstorit, împrejurări istorice) în cazul ambelor popoare, acestea au ajuns să conviețuiască iarăși, în contact foarte strâns, influențându-se reciproc. Nu numai elemente lingvistice comune, dar și particularități de organizare și viață socială, ce se adaugă trăsăturilor etnografice studiate în *Românii nomazi*, apropie pe aromâni, în parte însă și pe vlahii din Serbia medievală, de albanezi, distingându-i față de dacoromâni și față de celelalte popoare balcanice deopotrivă; așa sunt organizarea “tribală” pe *fălcări* a aromânilor și denumirea comunităților după numele șefului lor. Fie că sunt moștenite dintr-un fond autohton local, fie că sunt rezultatul unor influențe reciproce, ele indică însă, toate, originea sud-dunăreană a romanității balcanice și o veche conviețuire cu albanezii²⁸.

Problema substratului traco-iliric. Studiind raporturile albano-române, Theodor Capidan a fost nevoit să atingă problema substratului. Dacă în privința originii elementelor comune din română și albaneză, identificată de unii cercetători în substratul traco-iliric comun, de alții în influența limbii albaneze asupra românei, el pare a se situa mai curând de partea celor din urmă, aceasta se explică mai ales prin prudența științifică a savantului care socotea riscant să se pronunțe într-un domeniu atât de puțin cunoscut, în lipsa unor date sigure despre graiurile străvechi ale tracilor și ilirilor²⁹. Pe măsură ce a înaintat în cercetările sale, el și-a transformat însă în convingere părerea, dintru început exprimată, că substratul traco-ilir a jucat un rol hotărâtor în apariția particularităților lingvistice comune româno-albaneze și i-a acordat un loc tot mai mare în preocupările și interpretările sale de istorie a limbii, contribuind la consolidarea acestei direcții de investigații în țara noastră³⁰. Acordând atenția cuvenită influenței substratului, Theodor Capidan s-a opus însă absolutizării acesteia; părerile sale despre raporturile albano-române în epoca pe care o numește, în spiritul școlii lingvistice clujene, “străromână”, merită, credem, să fie reexamineate, deși sunt astăzi, în general, respinse³¹, iar observațiile asupra certei influențe albaneze în aromână, în vremurile mai

noi, trebuie continuate. Nu trebuie iarăși trecut cu vederea faptul că, admitând simbioza și influențele reciproce româno-albaneze pe care le înfățișează atât de nuanțat și cu prudență științifică, Theodor Capidan respinge categoric transformarea lor în argumente împotriva continuității românilor în Dacia, așa cum s-a întâmplat uneori. Dimpotrivă, studiul comparat al evoluției albanezei și românei, cercetarea raporturilor dintre ele îi înlesnesc combaterea adversarilor continuității, furnizându-i noi dovezi în sprijinul acesteia și ajutându-l să înfățișeze în spiritul adevărului științific atât formarea poporului român, cât și a celui albanez³².

Raporturile lingvistice slavo-române. Cât privește raporturile lingvistice slavo-române, Theodor Capidan le-a cercetat și pe ele sub îndoițul aspect al influenței slave în limba română și al influenței române în limbile slave meridionale, pornind tot de la dialectul aromân, dar ajungând la concluzii de natură generală asupra istoriei limbii și poporului român³³. Amploarea influenței slave în limba română, în lexic, gramatică, onomastică și toponomie, se explică prin faptul că ea a fost înlesnită nu numai de bunele raporturi dintre slavi și români, ci și de alți factori: topirea unor slavi în masa românească, comunitatea de viață socială și politică slavo-română, adoptarea limbii slave ca limbă oficială a bisericii și a statului de către români. Totuși, subliniază Th. Capidan, importanța influenței slave în limba română nu trebuie exagerată, așa cum s-a întâmplat uneori. Considerabilă în domeniul lexicului, ea este datorată în bună măsură, chiar și aici, culturii slave și nu limbii vorbite și, ca atare, afectează numai dacoromâna; aromânii, intrați în sfera de influență a culturii grecești, au adoptat termeni de civilizație corespunzători din limba greacă. În ce privește fonetismul, prefacerile esențiale care au dat latinei aspectul românesc erau încheiate în momentul producerii influenței slave în toate dialectele românești; elementele slave s-au adaptat acestei situații sau și-au păstrat fonetismul propriu. În morfologie, influența slavă se limitează la câteva particularități neesențiale (vocativul feminin în -o, formarea numeralului, mijloace de derivare), inegal repartizate în toate dialectele limbii române, aromâna fiind mai puțin afectată. Influența slavă din istroromână și meglenoromână, mai puternică atât sub raport lexical, cât și gramatical, se explică prin izolarea acestora în mijlocul slavilor și este, după opinia sa, în măsură considerabilă, mai recentă.

Potrivit lui Theodor Capidan, influența slavă în limba română s-a exercitat în mai multe etape. Cea mai veche este cuprinsă între secolul al VIII-lea și al X-lea, adică după încheierea principalelor transformări care dau latinei fizionomia românească specifică, dar înainte de separarea aromânilor de dacoromâni. Din această etapă datează circa 80 de cuvinte de origine slavă

existente în toate dialectele românești (dacoromân, aromân, meglenoromân, istroromân) și numai în ele, nu și în celelalte limbi balcanice (greacă, albaneză). Această influență este preponderent “bulgărească”, ea vine adică din partea sud-slavilor răsăriteni, strămoșii bulgarilor, în toate dialectele limbii române. Mai mult decât atât, date fiind diferențele care apar, încă din această vreme îndepărtată, între graiurile “bulgare” de răsărit și cele de apus, influența slavă veche din toate dialectele românești se arată a fi mai ales de origine “bulgară” răsăriteană. Influența “sârbească”, a sud-slavilor apuseni, pare a fi lăsat și ea urme în toate dialectele limbii române, dar într-o măsură mult mai redusă. În etapele mai noi, influența “medio-bulgarei”, a limbii slave bisericești, apoi a bulgarei propriu-zise și a sârbocroatei s-au exercitat în mod inegal asupra dialectelor limbii române, prin contactele de natură diferită pe care fiecare dintre ramurile poporului român le-a avut cu lumea sud-slavă.

Influența limbii române asupra limbilor sud-slave a trecut și ea prin etape diferite. Studiind cu atenție această influență în limba bulgară, Theodor Capidan este cel dintâi lingvist român care a examinat-o sistematic. Polemizând cu unii învățați bulgari, dar de acord în anumite privințe cu alții, el a susținut că, în perioada celor mai vechi contacte dintre cele două popoare, româna a dat bulgarei un important număr de elemente lexicale și chiar forme gramaticale, cum ar fi, de pildă, postpunerea articolului, particularitate importantă a bulgarei între limbile slave. Acest fenomen, ca și alte elemente lexicale și gramaticale datorate contactului cu româna, s-ar explica, potrivit lui Theodor Capidan, prin slavizarea unui important număr de români din nordul Peninsulei Balcanice de către bulgari și introducerea de către aceștia în limba adoptată a unor particularități din vechiul lor grai, ulterior generalizate. În etapele mai noi, influența română în limbile sud-slave s-a produs în chip diferit, venind din partea diferitelor dialecte românești, dar mai ales din partea dacoromânei.

Concluziile de natură istorică la care ajunge Theodor Capidan în urma cercetării raporturilor lingvistice slavo-române sunt următoarele: modul în care s-a produs influența slavă în română și influența română în slavă în epoca cea mai veche dovedește unitatea originară a tuturor dialectelor românești, originea dunăreană a grupurilor românești aflate azi în sudul Peninsulei Balcanice care alcătuiau inițial o singură masă romanică împreună cu dacoromânii și istroromânii și confirmă părerile învățatului, deduse din cercetarea raporturilor albano-române, despre deplasarea aromânilor, apoi a meglenoromânilor, spre sud prin părțile răsăritene ale Peninsulei, unde au venit în contact vreme îndelungată cu “bulgarii” răsăriteni. Vechimea influenței slave în limba română, ca și unitatea originară a poporului și limbii române sunt elocvent dovedite, după Theodor Capidan, și de numele etnic folosit inițial de toți românii pentru a-i desemna pe toți slavii meridionali, încă

insuficient diferențiați etnic și păstrat atât la dacoromâni, cât și la aromâni: drom. *șchiau*, arom. *șcl'au*, ca și de numele dat de toți slavii tuturor românilor: *vlasi*, *valahi*, *vlahi*. Dacă primul este forma evoluată a latinescului *Sclavus*, cel de al doilea traduce latinescul *Romani*; ambele indică romanitatea tuturor românilor și conștiința acestei romanități³⁴.

Raporturile lingvistice greco-române. Fără să fi consacrat raporturilor greco-române studii speciale de amploarea celor pe care le-a dat asupra raporturilor lingvistice albano-române și slavo-române, Theodor Capidan a formulat în diverse ocazii observații prețioase și în acest domeniu³⁵. În faza ei cea mai veche, influența greacă în limba română se vedește a fi, întocmai ca influența slavă sau albaneză, identică și relativ omogenă în toate dialectele; dialectul aromân nu numai că nu prezintă urme ale unei influențe lexicale și gramaticale grecești mai puternice, cum ar fi de așteptat în urma îndeaproapei conviețuirii a aromânilor cu grecii sau, cum susțin unii cercetători, din pricina presupusei lor origini grecești, ci, dimpotrivă, se arată mai conservator chiar decât dacoromâna, păstrând elemente de vocabular și particularități gramaticale latine mai numeroase. Se confirmă astfel și pe această cale comunitatea de origine și unitatea de limbă a tuturor românilor, formarea poporului nostru într-o zonă aflată în afara influenței elementului vechi grecesc. Theodor Capidan nu ezită însă să pună în discuție valabilitatea liniei de demarcație între așa-numita zonă latină și cea grecească din Peninsula Balcanică, stabilită de C. Jireček și corectată ulterior de Al. Philippide și P. Skok. El nu exclude existența unei continuități de viață romană chiar în regiunile sudice ale Peninsulei și avansează ipoteza potrivit căreia o parte din aromâni ar fi urmașii unui nucleu romanic din părțile Pindului. Dovezile invocate sunt numele unor localități ca Salonic, Băiasa, Lăsun, a căror formă aromânească și meglenoromână vedește evoluția după legile de prefacere fonetică ale limbii latine, devenită română: arom. *Sărună*, lat. *Salona*, gr. *Thessaloniki*, *Saloniki*; arom. *Băiasa*, lat. *Vavissa*, gr. *Voioussa*; arom. *Lăsun*, lat. *Elassona*, gr. *Elasson* (cu trecea lui *on* în *un*, ca în elementele latinești). Aceste localități au stat, așadar, neîntrerupt în legătură cu o populație vorbitoare de latină. Într-o fază mai nouă, după scindarea masei romanice, influența greacă asupra dialectului aromân a fost puternică, mai ales în domeniul lexical, asemenea celei slave în dacoromână, în urma intrării aromânilor în sfera civilizației bizantine. Cât privește influența aromânească în limba greacă, studiată anterior de George Murnu³⁶, reluat și completat de Theodor Capidan, ea se manifestă cu precădere în domeniul vocabularului păstoresc și este, în mare măsură, efectul asimilării etnice a unor grupuri aromânești, precum sărăcăcianii, de către greci.

Raporturile interdialectale românești. În mai multe rânduri, Theodor Capidan s-a ocupat de raporturile interdialectale românești. Astfel, în *Aromânismele din dialectul dacoromân și problemele care se leagă de ele*³⁷, cercetând acele elemente lexicale și particularități gramaticale cu caracter regional din dacoromână considerate de unii cercetători drept aromânisme și dovezi istorice ale unei admigrări balcanice la nord de Dunăre, el respinge această interpretare și explică faptele de limbă invocate prin factori interni; imigrările în discuție, chiar dacă s-ar fi produs, nu au avut însemnătatea pe care le-o atribuie Nicolae și Ovid Densusianu sau Dimitre Onciul și nu au lăsat urme notabile în limbă. În *Românismul balcanic*³⁸, Theodor Capidan rediscută, între altele, problema originii meglenoromânilor; el respinge teoria lui Ovid Densusianu privitoare la obârșia lor nord-dunăreană, bihoreană și la caracterul de subdialect dacoromân al graiului lor. Particularități comune dialectelor meglenoromân și aromân (alterarea ocluzivelor velare, lipsa rotacismului, a nazalizării și a asimilării $r - n$ în $n - n$), trăsături diferențiatore față de dacoromână, dovedesc originea balcanică a meglenoromânilor și aromânilor deopotrivă. Referindu-se și la concluziile lui Sextil Pușcariu despre originea sud-dunăreană a istroromânilor, Theodor Capidan constată astfel că toate ramurile balcanice ale poporului român au o origine locală, fapt susținut și de tradiția istorică.

Studii de sinteză asupra romanității balcanice. Abordate parțial în două studii publicate înainte de apariția monumentalelor sale monografii despre aromâni și meglenoromâni³⁹, aspectele generale ale graiurilor și istoriei românilor balcanici și ale raporturilor lor cu romanitatea dacică sunt tratate sintetic în *Romanitatea balcanică*⁴⁰ și în *Graiurile românești transdanubiene și însemnătatea lor istorică*⁴¹. Aici sunt exprimate, în forma lor definitivă, principalele idei ale lui Theodor Capidan cu privire la romanitatea balcanică și locul ei în istoria limbii și a poporului român. Cea din urmă lucrare închinată de învățat problemelor romanității balcanice este *Toponymie macédo-roumaine*⁴²; ea argumentează proiectul autorului de alcătuire a unui dicționar toponimic românesc⁴³. După o viață de muncă temeinică și devotată, el înțelege să deschidă o direcție nouă de cercetări, dovedindu-i utilitatea prin exemplul înfăptuirilor științifice personale.

Romanitatea balcanică în viziunea lui Theodor Capidan. Prin studiile înfățișate analitic în paginile precedente, mai cu seamă prin investigațiile sale asupra limbii și vieții aromânilor și meglenoromânilor, asupra raporturilor lingvistice albanoromâne și slavoromâne, Theodor Capidan a contribuit la

închegarea acelor vederi de ansamblu asupra romanității balcanice, asupra procesului formării și diversificării dialectale a limbii române, asupra constituirii individualității etnice a poporului român, care au fost proprii, în perioada interbelică, școlii lingvistice clujene, animate de excepționala personalitate a lui Sextil Pușcariu. Cât de importantă a fost contribuția lui Theodor Capidan ne-o spune însuși conducătorul acestei școli⁴⁴, cât de mult datorează el lui Sextil Pușcariu și grupării de lingviști clujene, remarcabilă prin solidaritate și colegialitate, a ținut să o spună Theodor Capidan însuși⁴⁵. Să încercăm a sintetiza aici, pe scurt, elementele fundamentale ale acestei vederi de ansamblu, așa cum reies ele din opera întreagă a celui de care ne ocupăm.

Potrivit lui Theodor Capidan, actualele grupuri românești din Peninsula Balcanică, aromânii, meglenoromânii și istroromânii, sunt supraviețuitorii populației românești balcanice, întinse, în evul mediu, pe un teritoriu foarte vast: către răsărit, românii ajungeau până în Rodope și Tracia apuseană, către sud, peste toată Macedonia, prin Epir și Tesalia, unde numărul lor era foarte mare, până în Peloponez, către apus, ei depășeau Serbia veche, hotarele răsăritene ale Albaniei, Muntenegrul, atingând coasta adriatică, pe toată întinderea ei, până în nordul Dalmației. Atestați abundent de izvoarele istorice în secolele XIII-XV, alți români balcanici, cei din Haemus și vlahii din Serbia medievală, au dispărut ulterior prin asimilarea lor de către sud-slavi și, poate, prin deplasarea în alte regiuni, lăsându-și urmele în toponimia de origine românească și în particularitățile de factură românească din limbile slave balcanice. Dacă e aproape sigur că istroromânii sunt urmașii vlahilor din Serbia, pare probabil că vlahii din Haemus sunt strămoșii meglenoromânilor. Și unii și ceilalți reprezintă, oricum, veriga intermediară între dacoromâni și românii balcanici de astăzi: ei vorbeau un grai mai apropiat de dacoromână, așa cum reiese din toponimie și din onomastica vlahilor pomeniți în documentele medievale sârbești, dar aveau și particularități care-i apropiau mai degrabă de aromâni și meglenoromâni, așa cum reiese mai ales din organizarea lor socială.

Originea românilor din Peninsula este locală, balcanică și nu dacică: ei sunt urmașii autohtonilor traco-iliri romanizați și ai coloniștilor implantați aici de Imperiu, la care s-au adăugat probabil, așa cum susținuse Nicolae Iorga și cum o dovedesc unele particularități lingvistice și etnografice, păstori italici infiltrați spontan, la răstimpuri, prin nordul Dalmației, în virtutea mișcărilor specifice ocupației lor. Demonstrată de Sextil Pușcariu pentru istroromâni, autohtonía românilor balcanici e dovedită de Theodor Capidan, pentru aromâni și meglenoromâni, prin particularitățile lingvistice ale graiului lor, care-i diferențiază de dacoromâni și prin caractere etnografice care-i apropie pe albanezi, dezvoltate și unele, și celelalte dintr-un fond străvechi, preroman.

Principala deosebire lingvistică între romanitatea balcanică și cea dacică este alterarea ocluzivelor velare *c*, *g*, urmate de vocalele *e*, *i*, în *ʃ*, (*d*)*z* (drom. *cinci*, *geană*, arom. megl. *ʃinți*, (*d*)*zeană*); ea este, potrivit lui Theodor Capidan, efectul unei tendințe străvechi din fondul balcanic autohton, traco-iliric și corespunde unei diversificări dialectale, regionale a latinei vorbite în Sud-Estul european încă din epoca romană. Alte deosebiri lingvistice între românii nordici și cei sudici se înfățișează ca isoglose variabile, ce nu separă întotdeauna net pe dacoromâni de românii balcanici; așa sunt: palatalizarea labialelor, generală la aromâni, dar prezentă, în parte, și la meglenoromâni și dacoromâni, absentă însă la istroromâni, și rotacismul, absent la aromâni și meglenoromâni, dar prezent la istroromâni și, în parte, la dacoromâni, unde e pe cale de dispariție. Considerat așadar în totalitatea ramurilor lui, poporul român este urmașul nu numai al romanității dacice, ci și al întregii romanități balcanice.

Principalul centru de greutate al masei romanice din Sud-Estul european care a dat naștere poporului român trebuie situat însă, după Theodor Capidan, în acord cu Sextil Pușcariu și școala lingvistică clujeană, la nordul Dunării; aici au fost principalele centre de iradiere ale populației românești, aici centrele ei de rezistență, aici, ea s-a înmulțit neconținut, în vreme ce, la sud de fluviu, a fost în continuă descreștere, covârșită de revărsarea slavilor. Oltenia, Banatul, Crișana, Bihorul sunt vetrele plămădirii poporului român: "Ținuturile apusene, din Dacia, cu prelungire la răsărit în dreapta și stânga Dunării, reprezintă propriu-zis teritoriul în care elementele băștinașe, în unire cu populațiunile românești meridionale, au dat naștere la poporul român"⁴⁶. Situați inițial în nordul Peninsulei, în zona dunăreană, românii balcanici se găseau în continuitate teritorială cu dacoromânii, participau la viața comună a întregii romanități din stânga și dreapta Dunării, aveau conștiința acestei comunități și voința de a o păstra, vorbeau o limbă unitară, în pofida diferențelor dialectale specifice. Ei s-au deplasat mai târziu spre sudul Peninsulei Balcanice și în Istria, au fost izolați în grupurile diferite ale aromânilor, meglenoromânilor și istroromânilor de către slavii statorniciți aici. Tradiția istorică a păstrat amintirea acestei unități originare a masei romanice, iar unitatea limbii române o dovedește în chip remarcabil.

Particularitățile dialectale care deosebesc aromâna, meglenoromâna și istroromâna de dacoromână sunt neesențiale și mult mai puține decât cele pe care le întâlnim în cazul dialectelor altor limbi romanice. La o examinare mai atentă, bună parte din trăsăturile specifice graiurilor din sudul Dunării se vădesc a fi numai trăsături arhaice, ele reprezintă faze din evoluția limbii prin care dacoromâna a trecut și ea, depășindu-le, dar pe care dialectele aromân, meglenoromân și istroromân, în virtutea unui conservatorism determinat de factori de viață specifici, nu au ajuns să le ducă până la capăt. Aceste trăsături

arhaice ne ajută să reconstituim trecutul dacoromânei însăși; de aici decurge importanța dialectelor balcanice pentru istoria limbii române. Identitatea de esență a influențelor albaneze, sud-slave și grecești în toate dialectele limbii române, la sud ca și la nord de Dunăre, dovedește, la rândul ei, unitatea originară a tuturor românilor. Dar mai ales tendințele de dezvoltare identice din toate dialectele românești, convergența diversificărilor cunoscute de ele dovedesc cât de temeinică este unitatea limbii române, manifestată chiar în fenomene ce apar după scindarea masei etnice romanice dunărene.

Cauzele care au determinat unitatea limbii române, a dialectelor ei, menținând-o de-a lungul secolelor sunt cele puse în lumină de Sextil Pușcariu; Theodor Capidan le ilustrează acțiunea mai ales în domeniul aromânei și meglenoromânei. E vorba, în primul rând, de identitatea împrejurărilor de viață ale românilor balcanici în evul mediu, iar între ele de păstoritul, parțial “nomad”, care i-a izolat, pe de o parte, de mediul de civilizație alogen în care trăiau și care le-a înlesnit, pe de altă parte, contactele între ei. Românii balcanici nu au alcătuit formațiuni politice puternice care să-i închege în comunități distincte, cu o viață culturală superioară, exprimată în limbi literare bine individualizate și uniformizatoare ale graiului la nivel local, diferențioare la nivelul general al romanității sud-est-europene. În al doilea rând, e vorba de împrejurările vieții spirituale, de caracterul popular al civilizației românești, de lipsa influenței acelei limbi latine culte care a înrăurit limbile romanice din Europa Apuseană, transformându-le, de pildă, lexicul; la românii din toate ramurile, vocabularul de bază creștin, spre deosebire de cel romanic occidental, reflectă păstrarea unor forme latine de viață religioasă mai populare și mai vechi⁴⁷. În al treilea rând, e vorba de cauze de natură lingvistică: la data când românii au intrat în sfera de influență a unor civilizații străine, cea slavă și cea bizantină, principalele transformări din evoluția latinei către română erau încheiate și bine consolidate, astfel încât influența diferitelor medii aloglote nu a generat deosebiri fundamentale între dialectele românești, ci numai diferențe superficiale, mai ales în domeniul lexicului. În sfârșit, e vorba de factori psihici cum sunt: voința tenace a românilor balcanici de a-și conserva ființa etnică și limba, conștiința romanității lor manifestată în identitatea numelui etnic la toate grupurile românești (forma evoluată și diversificată a lat. *Romani*) și reflectată de numele etnic dat lor de celelalte neamuri (*vlahi*), atitudinea defensivă și nu ofensivă față de ambianța deznaționalizatoare, atitudine din care decurge conservatorismul lingvistic, solidaritatea lor, ca minoritari, și rezistența la asimilare.

Cronologia și direcțiile geografice ale deplasării grupurilor românești din Peninsula Balcanică separate din masa inițială “străromânească” sunt stabilite de Theodor Capidan, pentru aromâni și meglenoromâni, după indicații lingvistice și informații istorice. Dacă unitatea inițială a tuturor românilor s-a păstrat

până în secolul al VII-lea sau al VIII-lea, așa cum reiese din faptul că influența slavă, venită din partea sud-slavilor de răsărit, s-a produs numai după încheierea principalelor mutații lingvistice ale latinei, devenite limba română, situație reflectată de tratamentul elementelor slave din toate dialectele românești, scindarea lor nu poate fi decât anterioară secolului al X-lea, când aromânii sunt atestați în chip sigur, de izvoarele bizantine, în Tesalia, unde li se atribuie o origine dunăreană. Meglenoromânii par să fi ajuns în regiunea care le-a dat numele, Moglena, abia în secolul al XII-lea, după o ședere mai îndelungată în Rodope, oglindită de elementele slave din graiul lor caracteristice acestei zone. Atât aromânii, cât și meglenoromânii par să fi coborât spre sudul Peninsulei Balcanice prin părțile ei răsăritene, prin Haemus, Tracia și Rodope, unde au păstrat contactul cu sud-slavii răsăriteni, de care au fost în continuare influențați lingvistic și nu prin părțile Albaniei, căci, după opinia lui Theodor Capidan, ei n-au primit influența albaneză în aceeași măsură ca românii balcanici apuseni și ca dacoromânii. Theodor Capidan nu exclude totuși itinerarul albanez al unora dintre aromâni, nici contactele ulterioare ale tuturor cu vlahii din Serbia medievală, efecte ale deplasărilor pastorale și atribuie, cum am văzut, pe baza toponimiei, origine romanică locală unei părți din aromânii pindenii⁴⁸.

Theodor Capidan și lingvistica generală. În activitatea sa de lingvist, asemenea întregului grup al “școlii clujene”, Theodor Capidan nu s-a înfeudat nici unei prejudecăți sau dogme teoretice. Dacă l-a determinat să evite întotdeauna speculația abstractă, mai mult sau mai puțin sterilă și să-i prefere terenul ferm al faptelor concrete, simțul său acut al limbii, al complexității acesteia, l-a îndemnat totodată să selecteze și să utilizeze în spiritul unui eclectism luminat, fără ambiții și scrupule doctrinare, tot ceea ce-i puteau oferi, ca instrument de investigație și perspectivă de interpretare, diversele și adesea divergentele curente de idei din lingvistica timpului său și din cea mai veche.

Discipol al lui Karl Brugmann, Theodor Capidan a cunoscut școala neogramaticilor germani, de orientare pozitivistă, într-un moment când ea își împlinise misiunea și își epuizase posibilitățile de dezvoltare. Relevând caracterul necesar și obiectiv și regularitatea prefacerilor din evoluția limbii, prin descoperirea așa-numitelor “legi fonetice”, independente de voința vorbitorilor, neogramaticii așezaseră pe baze științifice mai solide studiul istoric și comparat al acestei evoluții. Aceasta le îngăduise să purceadă la reconstruirea stadiilor mai vechi din istoria limbilor, pornind de la studierea înfățișării lor actuale – de aici interesul pentru realitățile lingvistice contemporane – și să urmărească cu mai multă siguranță diversificarea în timp a familiilor de limbi înrudite genetic. Se arătau însă și semnele crizei acestei școli: neogramaticii

interpretau oarecum mecanicist acțiunea “legilor fonetice”, considerate infailibile și asimilate legilor naturii, pierdeau din vedere aspectele sociale și psihice ale limbajului, își limitau interesul la fapte individuale de limbă, procedând “atomist” și neglijând ansamblul din care acestea făceau parte, erau dominați prea mult de istorism și de principiul înrudirii genetice a limbilor, pentru ca să mai abordeze și din alte unghiuri de vedere ființa acestora, infinit mai complexă, viața și funcțiile lor. Însușindu-și bunurile deplin câștigate pentru știință de neogramatici, Theodor Capidan a sesizat îndreptățirea criticilor ce li se aduceau din toate aceste motive și a fost receptiv la orientările mai noi care încercau să corecteze defectele concepției neogramatice și să-i complinească lipsurile.

S-a arătat fascinat de personalitatea acelui “franc-tiror al perioadei neogramatice” cum îl numește Maurice Leroy pe Hugo Schuchardt, anticipatorul atâtor idei din lingvistica modernă, al cărui rol nu e întotdeauna recunoscut în adevăratele sale dimensiuni, după Theodor Capidan, “profetice”⁴⁹. Învățăutul român se referă îndeosebi la contribuțiile lui Schuchardt în domeniul semanticii, la obiecțiile sale împotriva dogmatizării principiului înrudirii genetice a limbilor, căruia îi alătură principiul afinității tipologice, la considerațiile sale privind importanța și semnificația aspectului muzical al limbajului (accent, ritm, armonie intonațională), ca și la modul în care a conceput, înaintea multora, rolul individului și al societății în dinamica evolutivă a limbii.

Acela care a așezat însă lingvistica modernă pe “adevăratele ei temelii”⁵⁰ este elvețianul Ferdinand de Saussure. Definind limbajul drept un sistem de semne, arbitrar în raport cu realitățile desemnate, dar de o strictă coerență internă, ca instrument de cunoaștere și comunicare între oameni, Saussure i-a dezvăluit esența, funcțiile și relativa autonomie, întreaga complexitate, neglijate de fiziologismul simplist al neogramaticilor. El a contribuit astfel în chip decisiv la precizarea obiectului și metodelor proprii lingvisticii, căreia i-a deschis perspective nebănuite de dezvoltare în viitor în multiple direcții. Distincția saussuriană între lingvistica internă, studiul limbajului ca atare și lingvistica externă, studiul limbajului în relațiile sale cu viața omului și a societății, a limpezit obiectivele cercetării și a înlesnit cunoașterea vieții și istoriei omenirii. Distincția între sistemul limbii (*langue*) și realizarea lui în vorbire (*parole*), cel dintâi constituind aspectul abstract și social, cea de a doua aspectul concret și individual al aceleiași entități, limbajul, a oferit criterii sigure de organizare a materialului faptic și de orientare a investigației, de evaluare a ceea ce este esențial și tipic, spre deosebire de ceea ce este secundar și accidental într-o limbă dată. Distincția între lingvistica sincronică, statică, chemată să descrie sistemul unei limbi într-un anumit stadiu din istoria ei și lingvistica diacronică, evolutivă, care urmărește restructurările succesive ale sistemului

limbii ca atare și nu transformările elementelor ei considerate izolat, a pus capăt istorismului îngust și atomismului neogramaticilor și a dat noi dimensiuni atât studiului limbilor vii, cât și istoriei lor. Concepția saussuriană despre limbaj a condus la o viziune nouă a cauzelor care provoacă modificările din limbă și a modului în care acestea se produc: locul "legilor fonetice" a fost luat de "tendențele" inerente sistemului limbii, favorizate sau inhibitate de condițiile vieții sociale care determină, în ultimă instanță, transformarea. Ideile lui Saussure au fost dezvoltate în mai multe direcții: școala geneveză s-a aplecat mai mult asupra aspectului concret și individual al vorbirii, dezvoltând stilistica lui Charles Bally și psiho-lingvistica lui Albert Sechehaye și Henri Frei, cercurile de lingviști de la Praga, în frunte cu N.S. Trubețkoi și Roman Jakobson, și de la Copenhaga, fondat de Viggo Brøndal, au promovat structuralismul, aplecându-se cu deosebire asupra sistemului limbii pentru a-l descrie în termeni de maximă abstracție și generalitate, prin analize formale și funcționale, cu deschideri către problemele de filosofie a limbajului, iar școala sociologică franceză, în frunte cu Antoine Meillet și Joseph Vendryes, a pus accentul pe cercetarea limbii ca instituție socială, urmărindu-i evoluția în strânsă relație cu aceea a societății. Fără să negligeze valoarea contribuției celorlalte direcții din lingvistica postsaussuriană, Theodor Capidan s-a arătat mai receptiv față de doctrina sociologică a limbii, din care a făcut principalul principiu călăuzitor în activitatea sa. Această preferință poate fi explicată, credem, în bună măsură, prin orientarea tradițională a lingvisticii românești, preocupată de reconstituirea, cu ajutorul faptelor de limbă, a trecutului național. Cu larga deschidere către istoria societății pe care o implica, doctrina sociologică răspundea pe deplin acestei aspirații, oferind lingviștilor noștri utilajul conceptual și metodic necesar realizării ei.

Lingvistica postsaussuriană răspundea însă mai puțin altor năzuințe și întrebări. În atmosfera de avânt constructiv și fervoare națională ce a caracterizat la noi anii imediat următori Unirii celei mari, problema specificului național a stârnit vii dezbateri între intelectualii români, animați de dorința desăvârșirii pe plan spiritual a unității politice a tuturor românilor și pătrunși de sentimentul datoriei de a contribui la afirmarea plenară și distinctă a culturii noastre pe plan mondial⁵¹. Lingviștii, cei din școala clujeană mai ales, s-au angajat și ei în aceste dezbateri, încercând să definească raportul dintre limbă și naționalitate, dintre expresia lingvistică și fondul sufletesc specific neamului⁵². Pentru adepții școlii sociologice, ca și pentru structuraliști, problema era de domeniul lingvisticii externe și, ca atare, de interes secundar. Ea pasionase însă, în secolul trecut, pe lingviștii din școala numită psihologistă sau idealistă în frunte cu Wilhelm von Humboldt și fusese tratată stăruitor și sistematic, deși cu unele exagerări, de continuatorii acestuia H. Steinthal și

Wilhelm Wundt, creatorii psihologiei etnice (*Völkerpsychologie*). Convinși de realitatea relației dintre limbă și naționalitate, aspect al strânsei legături dintre limbă și întreaga viață psihică a omului, Theodor Capidan nu a ezitat să reconsidere cugetarea lingvistică a lui Wilhelm von Humboldt, pe care l-a socotit un nedreptățit de posteritate, și a încercat să valorifice elementele viabile din opera continuatorilor săi. El a adoptat, de pildă, conceptul humboldtian de “formă internă” a limbii, care ar reprezenta fondul ireductibil și inefabil, sufletească, al limbajului fiecărui popor din lume și care, implicând deosebiri de gândire, poartă pecetea originalității lui naționale⁵³.

Dar nu numai caracterul național al limbilor era neglijat de lingviștii din descendența lui Ferdinand de Saussure. Ei treceau cu vederea și valorile expresive ale limbajului, aspectele sale personale și estetice, înscriindu-le în sfera de interes minor a vorbirii și nu în cea de însemnătate majoră a limbii. Preocupați cu deosebire de aspectul social și abstract al limbii ca mijloc de comunicare între oameni, ei erau mai puțin interesați de folosirea acesteia ca instrument de creație spirituală și de exprimare a vieții sufletești de către indivizi și personalități culturale. Împotriva acestei direcții s-au ridicat lingviștii grupați în școlile zise “individualiste”: școala idealistă germană, întemeiată de Karl Vossler și reprezentată de elevii săi Eugen Lerch și Leo Spitzer și școala neolingvistică italiană a lui Matteo Bartoli și Giulio Bertoni. Toți aceștia dezvoltau, în fapt, ideile expuse în a sa *Estetică*, înțeleasă ca “știință a expresiei și lingvistică generală”, de filosoful italian Benedetto Croce. În pofida diferențelor firești care-i separă, ei sunt uniți prin năzuința comună de a pune în lumină funcția spirituală și creatoare a limbajului, aspectul său estetic și expresiv, rolul individului și al afectivității în viața și evoluția limbii, locul marilor scriitori în viața limbilor și în determinarea prefacerii lor. Am putea spune că, dacă ceilalți lingviști au privit limba ca pe un factor social coercitiv, ca necesitate, individualiștii au ținut să pună în evidență posibilitățile pe care ea le oferă individului vorbitor de a-și manifesta, prelucrând-o, libertatea creatoare, personalitatea. Interesați nu atât de ce este, ci de ce devine limba când este mănuită de oamenii înzestrați cu deosebite capacități expresive și estetice, individualiștii au acordat o mare importanță studiului limbii literare și au făcut din lingvistică o ramură a istoriei culturii. Unii dintre ei au mers până la a inversa cu totul raportul dintre limbă și vorbire și a susține că singura realitate lingvistică este limbajul individual. Fără a împărtăși asemenea exagerări subiectiviste și fără a pune sub semnul întrebării autonomia lingvisticii ca știință, Theodor Capidan, asemenea altor învățați români⁵⁴, a apreciat mult meritele incontestabile ale individualiștilor, și-a însușit unele din tezele lor privind rolul individului și al expresivității în viața și evoluția limbilor, importanța aspectului estetic al limbajului și a înfăptuirilor marilor scriitori, rostul limbii ca principal organ al culturii, încercând să le

armonizeze cu marile achiziții științifice ale școlii sociologice. A ținut să evidențieze nu antagonismul, ci complementaritatea celor două mari orientări, sociologică și individualistă, din lingvistica secolului.

În spiritul întregii școli clujene, pe urmele lui Sextil Pușcariu, Theodor Capidan a atribuit o mare importanță metodei spațiale sau geografice în studierea limbii. Părintele acestei metode, Jules Gilléron, este socotit de el drept al doilea mare înnoitor al lingvisticii moderne, după Ferdinand de Saussure⁵⁵. Într-adevăr, metoda spațială a deschis perspective noi asupra limbii: preconizând anchete de teren sistematice, ea a relevat importanța și complexitatea varietăților regionale ale limbii, ale dialectelor și graiurilor locale și interpretând repartiția teritorială a faptelor de limbă, așezate pe hărți, adepții ei au ajuns să formuleze adevărate norme areale care au pus în lumină aspecte noi din viața și evoluția limbilor. În dezvoltarea geografiei lingvistice, școala din Cluj a jucat un rol dintre cele mai importante pe plan mondial. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu, echipa formată din Sever Pop, Emil Petrovici și Ștefan Pașca a elaborat *Atlasul lingvistic român*, operă monumentală, la care au colaborat mai toți membrii Muzeului Limbii Române, între care și Theodor Capidan. El a dat la iveală și unele contribuții, de caracter teoretic și aplicativ deopotrivă, privind problemele geografiei lingvistice; subliniind cu insistență că e vorba numai de o metodă nouă și nu de o disciplină științifică diferită, Theodor Capidan a pledat, ca întotdeauna, pentru folosirea ei cu prudență științifică și în armonie cu metodele verificate ale lingvisticii tradiționale⁵⁶.

Considerând lucrurile la scara mondială, nu putem spune, desigur, că Theodor Capidan a fost un inovator în domeniul lingvisticii generale și al filosofiei limbajului⁵⁷. Contribuțiile sale personale în această direcție, nu foarte numeroase⁵⁸, au avut mai ales menirea de a-i familiariza pe oamenii de cultură din România cu problemele și orientările din lingvistica vremii, într-un moment când acestea erau prea puțin dezbătute la noi, chiar în cercurile de specialitate. Ele nu sunt însă simple lucrări de popularizare. Prin nivelul teoretic înalt la care se situează, prin orizontul larg de cultură în care se desfășoară, prin profesionalismul strict care le întemeiază și prin fertila raportare la realitățile lingvistice românești, meditațiile sale asupra ființei și funcțiilor limbii constituie prețioase eseuri, de elegantă ținută filosofică și culturală, care au îmbogățit viața intelectuală din țara noastră, deschizând perspective noi în studierea limbii și au extins asupra domeniului limbii române, cu tot ce are el particular și interesant, terenul faptelor supuse reflecției în lingvistica generală, oferind acesteia noi posibilități de adâncire și nuanțare a formulărilor ei teoretice. Partizan al înnoirilor adevărate, păstrător al tradițiilor verificate, Theodor Capidan a fost unul dintre cei cărora li se datorează, în mare măsură, acea sinteză echilibrată a elementelor celor mai valoroase din curentele de

idei din lingvistica europeană întreprinsă de școala întemeiată de Sextil Pușcariu. El a ajutat astfel, alături de colegii săi, la împământenirea lor în țara noastră și a contribuit, pe această cale, la opera de sincronizare a vieții intelectuale românești cu cea europeană, merit de căpetenie al creatorilor și cărturarilor din perioada interbelică⁵⁹.

Uniunea lingvistică balcanică. Există însă o problemă de lingvistică generală, viu discutată și azi de specialiști, căreia Theodor Capidan i-a acordat o atenție cu totul deosebită și o rezolvare proprie, tratând-o în mod original și deschizător de perspective pentru cercetare nu numai în domeniul lingvisticii propriu-zise. Este vorba de problema așa-numitei uniuni lingvistice balcanice⁶⁰. Din prima jumătate a secolului trecut, renumitul lingvist austriac de obârșie slovenă Jernej Bartolomeu Kopitar (1790-1844), combătând excesele latinștilor din Școala Ardeleană, relevase asemănările dintre română, albaneză și bulgară, atribuindu-le substratului tracic comun. El a lansat ideea, exagerată desigur, însă fecundă, că aceste limbi ar reprezenta “o singură formă lingvistică cu trei feluri de material”, iar vorbitorii lor ar fi, toți, urmași ai tracilor vechi. Ideea lui Kopitar a fost preluată de marele slavist austriac Franz Miklosich (1813-1891), dar cel care i-a dat o dezvoltare considerabilă a fost Gustav Weigand (1860-1930), întemeietorul Institutului Balcanic și al publicației *Balkan Archiv* din Leipzig, care a văzut în română, albaneză și bulgară trei ipostaze ale aceleiași limbi balcanice, iar în cele trei popoare care le vorbesc – traci romanizați, traci supraviețuitori și traci slaviizați. Ulterior, lingvistul danez Kristian Sandfeld-Jensen (1873-1942) a formulat o adevărată doctrină a lingvisticii balcanice, afirmând că limbile vorbite în Peninsulă, inclusiv greaca, pot fi tratate ca o unitate similară celei alcătuite de limbile înrudite genetic; asemănările structurale dintre aceste limbi, el le-a atribuit în cea mai mare măsură influenței limbii grecești, organul de expresie al celei mai prestigioase civilizații din zonă⁶¹. În 1928, în cadrul primului congres internațional al lingviștilor, întrunit la Haga, Nikolai Sergheevici Trubețkoi (1890-1938) a pus problema uniunii lingvistice balcanice în termeni teoretici, de lingvistică generală⁶². El a arătat că este vorba, în fond, de un aspect al problemei clasificării limbilor. Împărțite în chip tradițional, după criteriul înruderii genetice, acreditat de comparațiștii secolului al XIX-lea, în familii (*Sprachfamilien*), limbile pământului pot fi grupate, privite din alt unghi, în uniuni (*Sprachbünde*) constituite din limbi vorbite în anumite zone geografice, în urma contactului strâns dintre vorbitorii lor, mai ales pe calea bilingvismului, generator de împrumuturi reciproce și trăsături comune. Limbile care aparțin unei familii genetice prezintă concordanțe constante pe plan structural, manifeste și în expresia sonoră a categoriilor morfologice și

elemente lexicale comune în fondul de bază al vocabularului lor. Limbile care constituie o uniune lingvistică arată asemănări mari în privința structurii sintactice, asemănări în tipologia construcțiilor morfologice, cuprind un mare număr de termeni de civilizație comuni în lexicul lor, dar ele nu prezintă concordanțe fonetice sistematice, nici concordanțe în privința expresiei sonore a categoriilor morfologice, nici elemente lexicale comune în fondul de bază al vocabularului lor. Fără să fie înrudite genetic, limbile balcanice au ajuns, după N.S. Trubețkoi, să formeze de-a lungul secolelor de conviețuire în strâns contact o *uniune lingvistică*.

Bun cunoscător al principalelor limbi balcanice, familiarizat cu istoria și cultura popoarelor din Peninsula, în urma unei îndelungate activități de cercetare, Theodor Capidan este unul dintre primii lingviști români care au abordat problema uniunii lingvistice balcanice⁶³. Acceptând, în principiu, vederile lui N.S. Trubețkoi, la care se referă, el a insistat hotărât asupra deosebirilor dintre familiile de limbi înrudite genetic și uniunile lingvistice create de geografie și istorie: "... cred – spune el – că exagerează Sandfeld, în excelența sa lucrare, când, vroid să dovedească legăturile strânse ce unesc aceste limbi, le consideră ca o **unitate lingvistică**, comparabilă unităților care au la bază o origine comună, ca limbile romanice sau germanice și că, în cazul acesta, s-ar putea vorbi despre o lingvistică balcanică ca despre un studiu al limbilor înrudite"⁶⁴. Aceasta nu înseamnă însă că Theodor Capidan ar fi respins, cum s-a afirmat⁶⁵, ideea existenței uniunii lingvistice balcanice; el a avut numai prudența de a distinge limpede între două criterii diferite de clasificare a limbilor pe grupuri.

Altminteri, în repetate rânduri, el s-a referit la uniunea lingvistică balcanică sau, cum o mai numește împreună cu Sextil Pușcariu, sud-est-europeană, ca la o realitate dovedită și a încercat să-i explice geneza și conținutul. Vorbind despre forma internă a limbii naționale, el arată că aceasta reflectă mentalitatea poporului care o vorbește: "În ea se arată propriu-zis divergențele de esență și valoare ce există separat în orice limbă. Iată de ce nu numai semnele externe deosebesc o limbă de alta, dar și felul particular de a vedea lumea al fiecărui popor în parte". Și apoi, continuând: "Această deosebire nu se ivește numai de la o limbă la alta, dar, câteodată, și la un grup de mai multe limbi laolaltă, care, genetic, nu arată legături între ele. Cazul cel mai tipic ni-l oferă graiurile vorbite în Sud-Estul european, din care face parte și limba noastră. Ele, nefiind legate prin înrudire, arată o **afinitate**, în sensul că aproape în toate se ivesc în forma lor internă unele coincidențe și, prin aceasta, formează un grup pentru sine, pe care lingviștii l-au numit «uniune lingvistică sud-est-europeană». Ca să ne dăm seama despre ele, este destul să arătăm că, spre a putea trece în vorbire de la una la alta, astfel cum ar fi bunăoară din limba română în limba albaneză, sau

din albaneză în limba greacă etc., de cele mai multe ori ajunge să schimbăm numai cuvintele, fără a fi nevoie să gândim în fiecare din ele în parte, spre a alege expresiile cele mai potrivite. În felul acesta ajungem să obținem, sub raportul formei interne, o altă limbă cu cuvintele schimbate. Această nouă posibilitate, în evoluarea unui grup de limbi, arată că principiul dezvoltării locale poate înlocui câteodată pe acela al înrudirii”⁶⁶.

Aspectul balcanic al limbilor din sud-estul european participante la “uniune” constă în tendințe asemănătoare care duc la rezultate identice și coincidențe care pleacă de la influențe reciproce. Elementele comune – termeni de civilizație, principii de construcție sintactică și de frazeologie, particularități stilistice – nu sunt însă identice în toate aceste limbi și nici chiar, în interiorul lor, în toate dialectele. Coloratura balcanică generală comportă nuanțe variate de la o regiune la alta, de la un grai la altul. Există realități lingvistice permanente, cu o răspândire uniformă în toate limbile din sud-estul Europei și realități cu un caracter accesoriu și regional care dau, toate, acestor limbi aspect balcanic. Atunci când încercăm să definim caracterul balcanic al limbilor participante la “uniune”, observă judicios Theodor Capidan, trebuie să ne referim nu numai la ceea ce le unește, ci și la ceea ce le desparte, căci balcanitatea nu e o realitate unitară, ci rezultatul contingențelor geografice și istorice⁶⁷.

Aspectul balcanic al limbii române, de pildă, se înfățișează unitar, în ceea ce are esențial, atât la dacoromână, cât și la dialectele românești din Peninsula. Particularitățile balcanice specifice acestora din urmă sunt de caracter accesoriu și regional; ele țin fie de substratul local (alterarea velarelor), fie de contactele mai intense cu lumea greacă, albaneză și slavă (lexic, proverbe, frazeologie). Concordanțele esențiale dintre limba română și limba greacă (contopirea genitivului și dativului într-un singur caz, pierderea infinitivului și înlocuirea lui cu propoziții subordonate, formarea viitorului cu auxiliarul “a voi” și nu cu “a avea”), trăsături balcanice, nu se datorează – cum s-a afirmat uneori – unei influențe grecești, ci pot fi explicate ca rezultate ale unor tendințe paralele. Grecii nu au contribuit, în perioada veche, la balcanizarea latinei, iar contribuția lor în acest sens, în perioada mai nouă, s-a mărginit la domeniile lexical, frazeologic, sintactic, fiind un efect al influenței culturii bizantine asupra tuturor popoarelor din Sud-Estul Europei. Concordanțele dintre română și bulgară sub raportul balcanității lor comune (prefacerea vocalelor *a*, *e*, și *o*, în poziție neaccentuată, în *ă*, *i* și *u*, crearea și postpunerea articolului) reprezintă fie aportul românesc la balcanizarea limbii sud-slavilor de răsărit, pe care limba română a influențat-o, fie rezultatul moștenirii comune și influenței albano-române. Acțiunea bulgarei asupra românei s-a manifestat mai ales în plan lexical, frazeologic, sintactic, ca și cea a limbii grecești, în virtutea influenței

culturii slave medievale asupra culturii românești; într-o măsură considerabilă, bulgarii au fost mijlocitori, și pe plan lingvistic, între bizantini și români, literatura religioasă bulgară transmițând, de pildă, celei românești elemente lexicale de obârșie bizantină, “forma internă” a limbii grecești în veșmânt slavon. Elementele comune româno-albaneze sunt, sub aspect balcanic, cele mai numeroase (cuvinte de uz frecvent, rostirea lui *a* ca *ă*, postpunerea articolului, întrebuițarea participiului ca substantiv verbal); aceste elemente sunt, potrivit lui Theodor Capidan, rezultate ale tendințelor moștenite de români și albanezi de la strămoșii lor traci și iliri, ele sunt expresia rolului jucat de substratul preroman autohton în balcanizarea limbii latine. Fizionomia balcanică a limbii române are așadar, ca a oricărei altor limbi din Sud-Estul Europei, o conformație specifică, proprie: ea este rodul dezvoltării divergente a latinei orientale față de cea occidentală, datorată mai ales substratului autohton, tracilor romanizați care au imprimat o anumită direcție de evoluție limbii adoptate, dar și influențelor primite din partea celorlalte limbi din Peninsula Balcanică, în primul rând pe calea relațiilor culturale și în special în domeniile lexical, frazeologic, sintactic și stilistic. Balcanitatea nu a afectat esența romanică a limbii române, cum nu a afectat nici structura și înrudirile genetice determinate ale celorlalte limbi participante la “uniune”, dar i-a conferit, ca și acestora, trăsături ce o apropie de ele, “aerul” locului⁶⁸.

Factorii care au generat uniunea lingvistică balcanică sunt, potrivit lui Theodor Capidan, *mentalitatea* comună popoarelor din Sud-Estul european și *baza lor de articulație*. Cea dintâi, mentalitatea comună, identitatea relativă a modului de gândire și a concepției de viață, este efectul viețuirii acestor popoare într-un mediu de cultură și civilizație unitar, creat mai ales de Bizanț. Cea de a doua, baza de articulație, ansamblul tendințelor organelor de articulație de a da o anumită direcție sistemului fonetic, a fost modelată de așa-numita *promiscuitate balcanică*, conviețuirea în contact strâns, urmată adesea de fuziune, a unor populații de origini etnice și limbi diferite, fenomen tipic Peninsulei, și de *bilingvism*, folosirea simultană a două limbi, în viața publică și culturală și în cea privată, urmat adeseori de deznaționalizare și pierderea limbii materne, alt fenomen specific acestei părți de lume. Îndeosebi bilingvismul a fost studiat de Theodor Capidan în chip special, sub toate aspectele lui; el a subliniat diferența între bilingvismul natural, inconștient, de masă, cu efecte adânci în limbă, și bilingvismul cult, voit, ale cărui rezultate se înregistrează mai mult la nivelul limbii literare și în stilul de gândire⁶⁹.

Modul în care Theodor Capidan a conceput uniunea lingvistică balcanică și a întreprins cercetarea ei ilustrează mai bine decât oricare altă contribuție a învățatului, receptivitatea sa față de înnoirile metodologice ale vremii. Nu era vorba nici de renunțarea la criteriul genetic al clasificării limbilor, nici

de abandonarea metodei comparativ-istorice în urmărirea evoluției lor, nici de contestarea specificității naționale a fiecărei limbi, ci numai de examinarea faptelor de limbă dintr-un alt unghi de vedere, un lucru nu întotdeauna înțeles de criticii conceptului de “uniune lingvistică”⁷⁰. Această schimbare de perspectivă dă lingvistului posibilitatea să înțeleagă mai profund și să înfățișeze mai deplin ființa și viața limbilor din sud-estul european, să pună în lumină aspecte necunoscute ale acestora, să adâncească cercetarea relației dintre limbă, geografie și istorie. Impunându-i o formație mai complexă, prin exigența cunoașterii unor limbi atât de diferite genetic ca limbile balcanice, ea îi pretinde în același timp să depășească granițele stricte ale specialității sale, să practice interdisciplinaritatea, intrând în domeniile etnografiei, demografiei, istoriei culturale și generale, așa cum a făcut-o Theodor Capidan.

Prin reflecțiile și considerațiile sale de natură teoretică privind uniunea lingvistică balcanică și prin studiile pe care i le-a consacrat, Theodor Capidan se vedește a fi însăși unul dintre precursorii balcanologiei românești. Punând în evidență, la nivelul lingvistic, unitatea în diversitatea a Peninsulei Balcanice, relevându-i cu maximă prudență științifică și cu subtilitate conținutul, explicându-i geneza și făurind metoda adecvată de cercetare a acestei realități, sesizabile și pe alte planuri ale vieții și istoriei omenesti, el a contribuit la fundamentarea teoretică a studiului global, comparat și interdisciplinar, al popoarelor balcanice, căruia istoricul Victor Papacostea îi va da forma definitivă a unui sistem științific cuprinzător, coerent și autonom⁷¹.

Locul lui Theodor Capidan în dezvoltarea balcanologiei românești.

Relevarea unității în diversitate a lumii balcanice și elucidarea dimensiunii balcanice a ființei noastre naționale, împiedicate adesea de prejudecăți, sunt preocupări mai vechi ale oamenilor de cultură români. Prin atenția acordată statului româno-bulgar al Asăneștilor, prin modul cum a înfățișat legăturile Bizanțului cu românii, prin obiectivitatea cu care a cercetat istoria Imperiului Otoman și religia islamică, Dimitrie Cantemir le-a marcat începutul. Prin a sa *Hronică a românilor și a mai multor neamuri*, Gheorghe Șincai dădea la iveală una din primele încercări de tratare sinoptică a istoriei popoarelor din Sud-Estul Europei, oprindu-se în chip deosebit asupra conexiunilor ei cu istoria românilor. Descoperind rolul tracilor în geneza poporului și a limbii române, Bogdan Petriceicu Hasdeu vedea în substratul autohton comun temeiul înfrățirii românilor cu celelalte popoare balcanice, constituite într-o “singură familie strâns înrudită”⁷². Reevaluând cultura românească medievală, Nicolae Iorga pune în lumină trăsăturile ei bizantine și contribuția țărilor române la supraviețuirea civilizației Bizanțului, după prăbușirea imperiului; alături de Vasile Pârvan și Gheorghe Murgoci, el organiza cercetarea sistematică a istoriei

popoarelor balcanice, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est-Europene, fondat în 1913, năzuind să evidențieze atât ceea ce le reunește, cât și ceea ce le individualizează. Cu studiile sale privitoare la romanitatea balcanică și la aspectul balcanic al limbii române, Theodor Capidan se situează, așadar, pe linia unei tradiții științifice românești.

Th. Capidan, personalitate reprezentativă a lumii aromânești.

Concepția sa despre lumea balcanică și despre locul românilor într-însa este însă, în bună măsură, determinată și de experiența istorică a neamului de oameni din care cobora, al aromânilor. Răspândiți în mai toată Peninsula Balcanică, aromânii au venit în contact cu toate națiunile ei și s-au integrat vieții acestora, au practicat pe scară largă bilingvismul, poliglosia chiar și au fost agenți ai proceselor de aculturație, dar și-au apărut cu tenacitate individualitatea etnică, permanent amenințată de asimilare și graiul părintesc. Chervangii și negustori, au mijlocit atât schimbul de bunuri materiale, cât și dialogul de idei între popoarele balcanice și între acestea și restul lumii, au fost purtători ai noului și factori de progres. Condiția lor de minoritari atașați naționalității și tradițiilor proprii a făcut din ei apărători ai particularismului și i-a împiedicat să dezvolte tendințe imperiale sau de exclusivism etnic și religios. Prin însăși natura ocupațiilor lor – păstorit, negustorie, cărăușie – au devenit partizani ai libertății, iar circulația nestânjenită de bariere rigide între diferite ținuturi a fost pentru ei o necesitate vitală. Implicați mereu și pretutindeni în viața Peninsulei Balcanice, au dobândit nu numai cunoașterea unității și diversității ei, ci și conștiința valorii acestora și au făcut din ideea solidarității popoarelor balcanice propriul lor ideal. Pe drept cuvânt spunea despre aromâni, pe care i-a studiat îndeaproape, istoricul iugoslav Dušan Popović: “Între popoarele balcanice, ei sunt în gradul cel mai înalt balcanici”⁷³.

Nu e deci de mirare că, în secolul al XVIII-lea, aromânii sunt aceia care, prin Teodor Anastasie Cavalioti și Daniil Moscopoleanul, inaugurează, în forme modeste, în cadrul culturii grecești, preocupările de lingvistică comparată balcanică⁷⁴, iar prin aventurosul cărturar Constantin Hagi-Ceagani furnizează unui savant ca Johann E. Thunmann (1746-1778), la Halle, interesante observații și informații asupra limbilor și popoarelor din Peninsula Balcanică și a legăturilor dintre ele, susținând astfel începuturile balcanologiei⁷⁵. Cu atât mai mult e de înțeles faptul că, integrați culturii românești, începând din secolul al XIX-lea, intelectualii de obârșie aromână nu s-au mărginit să facă numai operă de erudiție privitoare la romanitatea balcanică, ci au ținut să ofere poporului român rodul spiritual al experienței de viață a strămoșilor lor, să-i întărească puțința de a descifra sensurile istoriei și culturii lumii balcanice și să-i confirme vocația de a propune acesteia valori

și țeluri ideale. Contribuind la desăvârșirea concepției și metodei studiilor balcanologice, punându-le în serviciul cauzei nobile a solidarității balcanice, Theodor Capidan, asemenea aromânilor George Murnu, Pericle Papahagi, Victor Papacostea, Tache Papahagi, a dat expresie mesajului spiritual propriu acestei ramuri a poporului român, viziunii sale asupra lumii și istoriei.

Contribuția lui Th. Capidan la cultura morală a românilor. Felul în care cărturarii de seamă ai unui popor își conduc viața și își modelează, lucrând asupra propriei lor naturi, personalitatea reprezintă, pe lângă operele lor scrise, o contribuție niciodată de neglijat la cultura acelui popor. Theodor Capidan, asemenea atâtor altor intelectuali români din vremea sa, a fost mereu conștient de acest adevăr și a luat în considerare cu profundă gravitate principiul moral pe care el îl exprimă. A dorit și a izbutit să întruchipeze un tip uman de care societatea românească avea, în vremea în care el a trăit, nevoie pentru a se arăta la înălțimea jertfelor din războiul întregirii, pentru a legitima biruințele armelor și reușitele diplomației prin victoriile spiritului și ale culturii, pentru a-și afirma convingător vocația europeană: intelectualul, profesionistul inteligenței, cum i s-a spus, omul care-și consacră viața căutării adevărului cu mijloacele rațiunii. Așa s-a impus în conștiința contemporanilor: “Domnul Capidan a fost poate singurul profesor de la Facultatea de Litere care a rămas tot timpul și s-a menținut conștient departe de orice preocupări străine de știință – fie politice, fie de altă natură – ca să-și poată închina studiului limbii române toată puterea sa de muncă și toate vastele sale cunoștințe de specialitate. În aproape cele două decenii, cât timp a ilustrat cu o rară competență catedra sa de la Universitate, domnul Capidan n-a făcut știință, domnul Capidan a slujit cu vocație de preot la altarul științei. Cu dragoste, cu pasiune, cu patimă chiar... astfel că pentru studenții și cunoscuții săi devenise o noțiune: omul de știință, cum numai în Apus, în vechile centre de cultură se mai găsește” – scria, în 1937, cu prilejul plecării sale din Cluj, ziarul *România nouă*⁷⁶.

Pentru aromâni, el a fost însă nu numai un om de știință eminent, ci și o personalitate reprezentativă pe tărâm național și civic. Era unul dintre acei fruntași ai lor capabili să dovedească lumii românești, care i-a primit cu sinceră dragoste și i-a încurajat cu rară generozitate, că nici sacrificiile făcute pentru ei, nici speranțele puse în ei nu au fost zadarnice: calitatea operelor acestor oameni și probitatea vieții lor stăteau, pentru aceasta, mărturie. Era unul dintre acei aromâni de elită care le indicau calea de urmat în viață, le ofereau pilda integrării fără rezerve în sânul națiunii române, împărtășindu-i întru totul destinul, respectându-i și servindu-i fără preget tradițiile și instituțiile.

Theodor Capidan a avut bucuria rară de a-și vedea recunoscută și răsplătită împlinirea acestei îndoite datorii morale, atunci când, prin cuvântarea

despre B.P. Hasdeu, a putut smulge lui Nicolae Iorga un elogiu ce-și revărsa generozitatea superlativă asupra întregului neam din care el cobora: “Domnul Capidan – scria marele istoric – a dat nu numai toată valoarea sa, dar, ca macedonean, a învederat virtuțile acestei prețioase ramuri a neamului nostru. Ele sunt, pe orice câmp ar lucra: onestitate, lealitate și credință. Onest a fost privită, după un răbdător studiu, opera lui Hasdeu și, cu tot ce deosebește și pasionează de obicei pe filologi, perfect leal. Iar din fiecare considerație răsărea, la acest român care nu s-a născut în România, profunda credință în neamul din care, și cu toată inima, face parte”⁷⁷.

NOTE

1. Cf. Sextil Pușcariu în Th. Capidan, *Romanitatea balcanică*, discurs rostit la 26 mai 1936 în ședința solemnă, cu răspunsul D-lui Sextil Pușcariu, București, 1936 (“Academia Română. Discursuri de recepție”, LXVII), p. 64 și Sextil Pușcariu, *Călare pe două veacuri*, București, 1968, p. 360-361.

2. Vezi, de pildă, *Originea macedoromânilor*. Răspuns D-lui Keramopoulos de la Academia greacă din Atena, referitor la originea greacă a macedoromânilor, București, 1939 (“Academia Română. Memoriile secțiunii literare”, apărut și în limba franceză).

3. *Romanitatea balcanică*, p. 63-68, vezi mai sus nota 1.

4. Cf. Th. Simenschy și Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, București, 1981, p. 95-96. Tot aici, istoricul cercetărilor de lingvistică comparată indoeuropeană la noi în țară și în întreaga lume.

5. Bogdan Petriceicu Hasdeu ca lingvist, indoeuropenist și filolog, în “Revista clasică”, IX-X, 1937, p. 25-50.

6. *Coup d'oeil sur les occlusives gutturales de la langue thrace*, în “Langue et littérature”, II, 1943, p. 87-115. “Langue et littérature” a apărut între 1941 și 1948. Aceleași preocupări se reflectă în *Unitatea lingvistică europeană*, publicat în *Limbă și cultură*, București, 1943, p. 108-138 ; pentru stadiul actual al problemelor atinse aici, vezi Th. Simenschy și Gh. Ivănescu, *op. cit.*

7. Așa cum reiese din corespondența lor, pe care am putut să o consultăm datorită bunăvoinței familiei lui Victor Papacostea, în arhiva acestuia, unde se păstrează scrisorile primite de la Th. Capidan și ciorne ale unor scrisori ale lui V. Papacostea.

8. Am folosit, pentru redactarea acestui studiu date culese din documentele păstrate în arhiva lui Th. Capidan (autobiografii, acte personale, memorii de titluri și

lucrări, bibliografii, corespondență, extrase din presă etc.). Ele ne-au fost puse la dispoziție, în vederea unei comunicări comemorative, susținute în cadrul Institutului de Studii Sud-Est-Europene al Academiei Române, cu mulți ani în urmă, de fiul lui Th. Capidan, regretatul Emil Th. Capidan.

9. Despre aceste cercetări, ilustrate mai ales de Franz Miklosich și Gustav Weigand, dar inițiate încă din secolul al XVIII-lea de Johann Thunmann, vezi Th. Capidan, *Aromânii*, București, 1932, p. 97-115, cf. p. 49-59.

10. Nu dispunem încă de un istoric detaliat al cercetărilor privitoare la romanitatea balcanică; o *Bibliografie critică* a literaturii științifice românești și străine pe această temă a fost realizată, cu mai mulți ani în urmă, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est-Europene al Academiei Române de colectivul format din N.Ș. Tanașoca, Anca Tanașoca (pentru cercetările istorice) și Elena-Casandra Scărlătoiu (pentru cercetările lingvistice), dar nu a fost publicată și trebuie adusă la zi. Th. Capidan a schițat istoricul problemei în *Aromânii*, p. 83 și urm. E locul să amintim că el a consacrat studii speciale unor momente din evoluția acestor cercetări în țara noastră: *Petru Maior și aromânii*, în "Junimea literară", XII, 1923, p. 63; *Scrierile lui Dimitrie Bolintineanu despre Macedonia*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 79-90, ignorat deopotrivă de V. Sasu, *La Macédoine vue par Bolintineanu*, în "Recherches sur l'histoire comparative des institutions et du droit", 4, 1980, p. 147-152 și de criticul său C.K. Chatzopoulos, *Hoi Aromounoi kai ta odoiporiko tou D. Bolintineanu sti Makedonia*, în "Balkaniki Bibliographia", VII, 1978, p. 27-45 (Salonic, 1982); *Ideile lui Ion Eliade Rădulescu despre dialectul românilor din Macedonia*, în "Revista macedoromână", III, 1931, p. 10-22.

11. Cf. Th. Capidan, *Macedoromânii*, București, 1942, p. 204-218.

12. Cf. Th. Capidan, *Aromânii*, p. 59-84.

13. Cf. Th. Capidan, *Aromânii*, p. 49-59. Despre Cavaloti, vezi Victor Papacostea, *Teodor Anastasie Cavaloti. Trei manuscrise inedite*, în "Revista istorică română", I, 1931, p. 383-402 și II, 1932, p. 59-82 și *Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavaloti. "Ein Unicum"*, în *Omagiu lui C. Kirilescu*, București, 1937, p. 65-674 (ambele reeditate în *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 365-405). Despre Daniil Moscopoleanul, vezi Th. Capidan, *Daniil Moscopoleanul*, în *Omagiu lui Nicolae Iorga*, București, 1932 (reeditat în *Limbă și cultură*, p. 387-397) și, acum, J. Kristophson, *Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis*, în "Zeitschrift für Balkanologie", München, X, 1, 1974 (cu ediția nouă a *Lexiconului* lui Daniil) și Angeliki Konstantakopoulou 'H ελληνική γλώσσα στὰ Βαλκάνια (1750-1850). Τὸ τετράγλωσσο Λεξικὸ τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη, Ioannina, 1988.

14. Cf. N. Iorga, *Istoria românilor din Pind*, București, 1919, p. 62-64; Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 229 și urm.

15. Despre presa aromânească, vezi Th. Capidan, *Aromânii*, p. 124-129.

16. Pentru literatura dialectală aromânească, vezi, mai recent, Hr.

Cândroveanu, *Antologie de proză aromână*, București, 1977 și Hr. Cândroveanu și Kira Iorgoveanu, *Un veac de poezia aromână*, București, 1985 (antologie cu transpuneri în dacoromână, comentarii și bibliografie).

17. Cf. Th. Capidan, *Aromânii*, p. 94 și urm. Vezi și notițele cuprinzătoare din Jana Balacciu și Rodica Chiriacescu, *Dicționar de lingviști și filologi români*, București, 1978.

18. Pentru o orientare asupra activității și vieții acestor cărturari, dintre care unii și-au continuat cercetările și au publicat lucrări până foarte curând, în zilele noastre, vezi studiul nostru introductiv la George Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de N. Ș. Tanașoca, București, 1984 (reprodus, cu unele revizuiuri și adăugiri, în volumul de față); H. Mihăescu, A. Fochi, Zamfira Mihail, N.Ș. Tanașoca, *La contribution de Tache Papahagi à l'étude du Sud-Est européen*, în "Revue des études sud-est européennes", XI, 1973, p. 115-144; V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, ediție îngrijită și note de Cornelia Papacostea-Danielopolu, studiu introductiv de N.Ș. Tanașoca, București, 1983. Privitor la Pericle Papahagi, ale cărui opere nu au fost reeditate, vezi articolul din *Dicționarul de lingviști și filologi români* citat la nota 17. Numele lui Valeriu Papahagi lipsește, din păcate, din *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978; discipol și colaborator al lui Nicolae Iorga, fost elev al Școlii Române din Franța, el a adus remarcabile contribuții la studiul izvoarelor medievale referitoare la aromâni, la cercetarea istoriei economice și a vieții culturale a acestora în secolele XVII-XVIII, la analiza imaginii aromânilor în relatările călătorilor străini din secolul al XIX-lea și a lăsat în manuscris o *Istorie a aromânilor*.

19. A apărut mai întâi ca "Revista românească", publicată de Tache Papahagi și Victor Papacostea, iar de la al doilea tom ca "Revista macedoromână", publicată de Th. Capidan, George Murnu și V. Papacostea, în anii 1929-1931.

20. Referitor la opera lui Th. Capidan, am putut consulta: Sever Pop, *Theodor Capidan*, în "Orbis", VI, 1957, p. 584-586; Jacques van Coppenolle, *A la mémoire de Théodore Capidan*, în "Orbis", VII, 1, 1958, p. 261-262; D. Macrea, *Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*, București, 1978, p. 321-342; *Istoria lingvisticii românești*, sub coordonarea lui I. Iordan, București, 1978, p. 107 ș.a.; Ovidiu Bârlea, *Istoria folcloristicii românești*, București, 1974, p. 380; N. Saramandu, *Contribuția lui Theodor Capidan la studierea meglenoromânei*, în "Limba română", 28, 1979, 5, p. 475-479. O bună, deși incompletă, bibliografie a lucrărilor lui Th. Capidan, cuprinzând și recenziile la cele mai importante dintre acestea, în masivul *Tratat de dialectologie românească*, coordonat de Valeriu Rusu, Craiova, 1984, p. 791-793.

21. Ne referim la S. Pușcariu, M. Bartoli, A. Belulovici, A. Byhan, *Studii istroromâne*, I-III, București, 1906-1929 și la Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959 (lucrarea valorifică cercetări

mai vechi). Pentru stadiul actual al cercetării, vezi Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, București, 1975 și citatul *Tratat de dialectologie românească* coordonat de V. Rusu, cu capitolele lui N. Saramandu, *Aromâna*, p. 423-476, P. Atanasov (Skopje), *Meglenoromâna*, p. 476-550 și A. Kovacek (Zagreb), *Istroromâna*, p. 550-591. Vezi acum și Elena Scărlătoiu, *Istroromânii și istroromâna. Relații lingvistice cu slavii de sud*, Editura Staff, București, 1998 cu amplă bibliografie.

22. *Meglenoromânii*, I-III, București, 1925-1935 (I. *Istoria și graiul lor*, 1925; II. *Literatura populară la meglenoromâni*, 1928; III. *Dicționar meglenoromân*, 1935). Cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii*, în "Convorbiri literare", 44, 1910, 1, p. 569-589 ("Omăgiu lui Titu Maiorescu"). Monografii anterioare: G. Weigand, *Wlacho-Meglen, eine ethnographisch-philologische Untersuchung*, Leipzig, 1892 și Pericle Papahagi, *Meglenoromânii, studiu etnografico-filologic*, Partea I: *Introducere, descrierea călătoriei, ocupațiile locuitorilor, texte*. Partea a II-a: *Texte și glosar*, București, 1902 și *Românii din Meglen*, București, 1909.

23. Cf. și Th. Capidan, *Die Aromunische Sprache und die aromunische Sprachdenkmäler*, în C.A. Bratter, *Die Kutzovalachische Frage*, Hamburg, 1907. Monografii anterioare despre aromâni: G. Weigand, *Die Sprache der Olympos-Walachen*, Leipzig, 1888 și *Die Aromunen, Ethnographisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren* I-II, Leipzig, 1894-1895 (I: *Land und Leute*, 1894 și II: *Volksliteratur der Aromunen*, 1895). Cf. G. Murnu, *Studii istorice* mai sus citate (n. 18) și studiul nostru introductiv la acestea, cu bibliografie.

24. *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, în "Dacoromania", IV, 1926, p. 183-352.

25. *Sărăcăcianii. Studiu asupra unei populațiuni românești grecizate*, în "Dacoromania", IV, 1926, p. 923-959. Cf. Carsten Hoeg, *Les Saracatsans: une tribu nomade grecque*, I-II, Paris-Copenhaga, 1925-1926 și T. Papahagi în "Grai și suflet", III, 1927, 1, p. 259-272.

26. *Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, în "Dacoromania", VI, 1929-1930, p. 1-210. Cf. și Al. Rosetti, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, I, II, în "Grai și suflet", IV, 1, 1929-1930, p. 1-83, 2, p. 377-380 și recenzia lui Th. Capidan în "Dacoromania", VII, 1931-1933, p. 314-316.

27. *Raporturile albano-române*, în "Dacoromania", II, 1921-1922, p. 443-554. Vezi și *Elemente albaneze în dialectul aromân*, în "Revista filologică", Cernăuți, 2, 1928, p. 102-107; *Un suffixe albanais en roumain*, în "Revue internationale des études balkaniques", Belgrad, III, 1936, p. 130-136. Vezi și *infra* n. 32.

28. Despre stadiul actual al cercetării raporturilor albano-române, aspect și mijloc fundamental de aprofundare a problemei substratului, vezi I.I. Rusu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 37-70, unde autorul face istoricul cercetărilor privind

substratul. Vezi de asemenea: Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983 și Al. Rosetti, *La linguistique balkanique*, București, 1985. Toți acești cercetători au contribuit la dezvoltarea studiilor albanoromâne ei înșiși, cu rezultate adesea diferite, pe care nu e posibil să le detaliez aici. Menționăm că Gr. Brâncuș a făcut o cercetare pe teren, urmărind elementele comune româno-albaneze în dialectul românilor din Albania – *Les éléments lexicaux autochtones dans le dialecte aroumain*, în “Revue Roumaine de Linguistique”, XI, 196, p. 549-565. Vezi acum și H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993, p. 24-90; Cătălina Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, București, 1997 (Institutul român de tracologie. Bibliotheca Thracologica, XIX).

29. Cf. *Raporturile albanoromâne*, p. 483: “Se înțelege că, întrucât nu știm încă nimic precis despre particularitățile limbilor vorbite de strămoșii albanezilor și românii (ilirii sau tracii), nu ne este îngăduit să tragem concluziuni asupra rolului precis ce limba acestor popoare l-a jucat la dezvoltarea celor două limbi, albaneză și română, în particularitățile în care arată asemănări”. Cf. Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 60.

30. Cf. I.I. Russu, *op. cit.*, p. 53, 61, 103.

31. Cf. D. Macrea, *op. cit.*, p. 329, I.I. Russu, *op. cit.*, p. 102-104.

32. *Simbioza albanoromână și continuitatea românii în Dacia*, în “Limbă și cultură”, p. 138-174, publicat mai întâi în “Revista Fundațiilor Regale”, mai 1943. Referitor la problema “patriei primitive” a albanezilor și raporturile ei cu teritoriul de formare a limbii române, vezi și G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, cu bibliografie. Vezi acum și H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993; Cătălina Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, București, 1997.

33. *Raporturile lingvistice slavo-române. Influența română asupra limbii bulgare*, în “Dacoromania”, III, 1922-1923, p. 129-238; *Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1925 (“Academia Română. Memoriile secțiunii literare”, seria III, tomul II, mem. 4); *Din vechile raporturi lingvistice slavo-române*, în “Revista macedoromână”, II, 1930, 1, p. 3-12 (reeditat în *Limbă și cultură*, p. 215-226); *Les éléments des langues slaves du sud en roumain et les éléments roumains dans les langues slaves méridionales*, în “Langue et littérature”, I, 1941, p. 199-214 (publicat în românește în *Limbă și cultură*, p. 227-242, fusese conceput ca o comunicare la al III-lea Congres internațional al slavistilor, prevăzut a se întruni la Belgrad, la 18 septembrie 1939, autorul fiind însărcinat cu aceasta de Comitetul de organizare).

34. Raporturile lingvistice slavo-române au fost mult cercetate în ultimele decenii. În privința influenței sud-slave în limba română, sunt de consultat lucrările acad. Al. Rosetti, *Istoria limbii române. I. De la origini până în secolul al XVII-lea*, ediția a doua revăzută și adăugită, București, 1978 (prima versiune a operei a fost publicată în mai multe volume în 1938-1941); ale acad. Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970; ale lui G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi*

sud-slave în limba română. *Studiu lexico-semantic*, București, 1960 și *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973 și I. Pătruț, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj, 1974. Pentru influența slavă în dialectul aromân, vezi acum Elena Scărlătouiu, *Relații lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud*, București, 1980, unde se dovedește, folosindu-se criterii metodice noi și fructificând material dialectal nepublicat în vremea lui Th. Capidan, ca și material cules în anchete întreprinse în Dobrogea, că aromâna a împrumutat elemente lexicale din dialectele vechi sud-slave, bulgaro-macedonene înainte de separarea celor patru dialecte istorice ale limbii române și din bulgară, macedoneană și sârbocroată, după separare și se stabilește o cronologie relativă a împrumuturilor în felul următor: I. epoca cea mai veche – sec. VI-VIII, II. epoca veche – sec. IX-XIV (o perioadă IX-XI, o alta XI-XIV), III. epoca dominației otomane în Balcani (sec. XV-XIX), IV. epoca ulterioară eliberării. Studiul elementului slav permite autoarei să conchidă că separarea dialectelor s-a făcut după sec. XI, iar contactele româno-slave s-au produs înainte de această perioadă pe o arie largă, ce includea și enclavele romanizate de la sud de linia Jireček, din zona de cultură greacă. În privința influenței românești în limbile sud-slave, în ultima vreme s-au scris numeroase lucrări, dintre care cităm: I. Petkanov, *Les éléments romans dans les langues balkaniques*, în *Actes du Xe Congrès international de linguistique et philologie romanes*, Strasbourg, 1962, Paris, 1965, p. 1159-1184; B. Nastev, *Sur les éléments aroumains en macédonien*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, *Linguistique*, Sofia, 1968, p. 517-564; *L'influence roumaine sur le lexique des langues slaves*, în "Romanoslavica", XVI, 1968 (lucrare colectivă sub coordonarea Silviei Niță-Armas); Elena Scărlătouiu, *Emprunts roumains dans le lexique serbo-croate*, în RESEE, XII, 1972, 1, p. 95-113, XIII, 1973, 2, p. 327-352; *Les emprunts serbo-croates du lexique roumain*, XVIII, 1980, 2, p. 223-232; *Romanian lexical elements in macedonian and serbo-croatian*, RESEE, XVII, 1979, 2, p. 385-396, XIX, 1981, p. 133-140; Dorin Gămulescu, *Influențe românești în limbile slave de sud. I. Sârbocroata*, București, 1983; Zamfira Mihail, *Aromunische Elemente in Bulgarischen*, în RESEE, XVII, 1979, 2, p. 397-407; *Aria de răspândire a împrumuturilor românești în limba bulgară*, în "Analele Universității București. Limbi și literaturi străine", 2, 1979, p. 52-56; Maria Osman-Zavera, *Interferențe lexicale româno-bulgare*, *Ibidem*, p. 83-87; Petya Assenova, *Caractère des affinités linguistiques bulgaro-roumaines sur le fond des rapports internes dans l'union linguistique balkanique*, *Ibidem*, p. 11-18. Pentru influența de factură pastorală a românei în toate limbile slave de sud, vezi Galina P. Klepikova, *Slavjanskaja pastuseskaja terminologija*, Moscova, 1974. Datorăm toate aceste indicații bibliografice doamnei Elena-Cassandra Scărlătouiu, căreia îi aducem mulțumirile noastre. V. acum și Elena Scărlătouiu, *Istroromânii și istroromâna. Relații lingvistice cu slavii de sud*, Editura Staff, București, 1998 cu mai amplă bibliografie.

35. Mai ales în *Réponse critique au Dictionnaire d'étymologie koutzovalaque de Constantin Nicolaidi*; *Die nominalen Suffixe im Aromunischen*, în "Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig", XV, 1909, p. 1-88, *Românii nomazi, Săracăcianii, Meglenoromânii, Aromânii, Fărșeroții, Romanitatea balcanică*, mai sus citate, *Le jeux aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais*, în "Revue internationale des études balkaniques", I, 1934, p. 211-231 (originea greacă a terminologiei jocului cu arșice la popoarele balcanice) și recenzia la Chr. Geagea, *Elementul grec în dialectul aromân*, în "Codrul Cosminului", Cernăuți, VII, 1931, p. 205-402, publicată de Th. Capidan în "Dacoromania", VII, p. 320-329. Pentru stadiul actual al cercetării, vezi lucrarea fundamentală a lui Haralambie Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966, în acord, în linii mari, cu vederile lui Th. Capidan.

36. Dr. Georg G. Murnu, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen mit historischen Vorbemerkungen*, München, 1902 (reeditată, cu note critice și un *Nachtrag zu den Rumänischen Lehnwörtern im Neugriechischen* de H. Mihăescu, București, 1977). Vezi acum și H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993, p. 334-429 (despre elementele latine din greaca bizantină).

37. Publicat în "Junimea literară", XIV, 1925, 8-10, p. 275-291 și reeditat în "Limbă și cultură", p. 321-330.

38. Publicat în "Revista filologică", Cernăuți, I, 1927, p. 155-165 și reeditat în "Limbă și cultură", p. 257-268. Recenzia lui O. Densusianu la *Meglenoromânii*, căreia i se răspunde în acest studiu, a fost reeditată în O. Densusianu, *Opere*, I, București, 1968, p. 423-441.

39. *Românii din Peninsula Balcanică. Câteva considerațiuni privitoare la trecutul aromânilor și meglenoromânilor, înainte de coborârea lor în sudul Peninsulei Balcanice*, în "Anuarul Institutului de istorie națională", II, 1924, p. 91-117 (reeditat în "Limbă și cultură", p. 269-286) și *Meglenoromânii. Vechimea și însemnătatea lor istorică în Peninsula Balcanică*, în același "Anuar", IV, 1927, p. 175-194.

40. Vezi *supra*, n. 1, reeditat în "Limbă și cultură", p. 175-214.

41. *Les parlers roumains transdanubiens et leur importance historique*, în "Langue et littérature", I, 1941, p. 260-282 (comunicare prezentată la 15 februarie 1940 la Institutul de Studii Sud-Est-Europene din București, publicată în românește în *Limbă și cultură*, p. 287-311).

42. Publicată în "Langue et littérature", III, 1946, p. 5-130. Cf. *Noms de localités connus des Roumains de la Péninsule Balkanique*, în același buletin, II, 1943, p. 249-264.

43. *Numele geografice din România și Dicționarul toponimic român*, București, 1946 ("Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare", seria III, tom. XV, mem. 2), publicat în traducere franceză în "Langue et littérature", IV, 1948, 1-2, p. 132-171.

44. Vezi mai sus, n. 1.

45. *Sextil Pușcariu*, în *Limbă și cultură*, p. 361-373.

46. *Limbă și cultură*, p. 173.

47. Cf. Th. Capidan, *Basilica*, în "Biserica Ortodoxă Română", 56, 19, 1938, p. 1-12, reeditat în *Limbă și cultură*, p. 243-256. Cf. acum P. Aebischer, *Basilica, ecclesia. Étude de stratigraphie linguistique*, în "Revue de linguistique romane", XXVII, 1963, p. 119-164.

48. Tache Papahagi, *O problemă de romanitate sud-ilirică*, în "Grai și suflet", I, 1923, p. 72-101, a susținut și el, cu argumente etnografice și toponimice respinse de Th. Capidan, *Aromânii*, p. 121, continuitatea unei romanități sud-ilirice. Același Tache Papahagi, *Aromânii. Grai, folklor, etnografie, cu o introducere istorică*, București, 1932 (curs ținut în noiembrie și decembrie 1931), p. 21-26 (cf. și *Din epoca de formațiune a limbii române*, în "Grai și suflet", I, 2, 1924) împarte masa romanică sud-est europeană în două mari grupuri: cel carpato-balcanic, din care coboară dacoromânii și românii din Nordul Peninsulei și cel sud-vest-balcanic, din care descind aromânii și meglenoromânii. În a sa *Istorie a limbii române*, Al. Rosetti respinge teza autohtoniei sud-balcanice a unei părți din aromâni, vede în meglenoromână o ramură a aromânei care a suferit o puternică influență bulgărească, contestă poziția excentrică a aromânilor și meglenoromânilor față de grupul central românesc inițial și coborârea lor către sud prin zona bulgară a Peninsulei, unde ar fi poposit mai îndelung și fixează separarea aromânei de dacoromână după secolul al X-lea. Pentru alte puncte de vedere în privința românei comune și a diversificării ei dialectale, vezi I. Coteanu și I. Dănăilă, *Introducere în lingvistica și filologia românească*, București, 1970, p. 180-187, p. 243-246. Dintre lucrările care au contribuit decisiv la progresul cercetării asupra romanității balcanice după Th. Capidan, amintim aici: Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, 1963, 1974; lucrările eminenței cercetătoare Matilda Caragiu-Marioțeanu - care, între altele, a introdus metoda structurală în studiul aromânei și meglenoromânei și a folosit material dialectal inedit - *Fono-monografie aromână, studiu de dialectologie structurală*, București, 1968; *Liturghier aromânesc, manuscris anonim inedit*, București, 1962; *Les idiomes romans sud-danubiens du point de vue typologique*, în "Dacoromania", serie nouă, I, 1972, p. 222-227; *Dicționar aromân (Macedo-vlah)*, I, A-D, București, 1997; *Un dodecalog al aromânilor*, Constanța, 1996 (prima ediție "România literară", XXVI, 33, 1993), unde sunt sintetizate admirabil concluziile tuturor cercetărilor autoarei asupra aromânei; August Kovaček, *Descrierea istro-românei actuale*, București, 1971. Analiza structurală a permis Matildei Caragiu-Marioțeanu să dovedească apartenența aromânei și meglenoromânei la un tip romanic opus în mare măsură dacoromânei. Vezi, mai sus, notele 21 și 34, pentru alte indicații bibliografice. Pentru latina vorbită în spațiul sud-est-european, vezi acum H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București-Paris, 1978 și, de

aceiași, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993; I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985 și cele două volume din tratatul *Istoria limbii române*, I-II, București, 1965-1969, operă colectivă, sub conducerea acad. Al. Rosetti. Pentru discuția în jurul caracterului de limbă sau dialect al aromânei, meglenoromânei și istroromânei și poziția limbii române cu dialectele ei în ansamblul romanic, vezi Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, București, 1977 și, acum, importanta contribuție a Matildei Caragiu-Marioțeanu, *A propos de la latinité de l'aroumain*, în "Revue Roumaine de Linguistique", XXXIII, 1988, 4, p. 237-250 care, aplicând opoziția stabilită de Eugenio Coseriu între limbă istorică și limbă funcțională, distinge între calitatea aromânei de dialect istoric al limbii române comune și calitatea ei de limbă funcțională. Vezi, de asemenea, acum, volumul colectiv *Les Aroumains*, INALCO, Paris, 1989, coordonat de Neagu Djuvara, cu contribuții de Cicerone Poghiră (foarte important pentru demonstrarea autohtonismului balcanic al aromânilor), Petre Ș. Năsturel, Matei Cazacu, Neagu Djuvara, M.D. Peyfuss, Mihaela Bacou și amplă bibliografie la zi (versiune românească, București, 1996, cu participarea și a Matildei Caragiu-Marioțeanu); Gh. Carageani, *Studii aromâne*, București, 1999.

49. *Limbă și cultură*, p. 369.

50. *Ibidem*.

51. Vezi Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980, capitolul *Specificul național. Dispute în jurul conceptului*, p. 365-468.

52. Fundamentală în acest sens este lucrarea lui Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, București, 1940, reeditată de G. Istrate și Ilie Dan în 1976.

53. *Limbă și cultură*, p. 10, cf. p. 28-36.

54. Ne gândim, în primul rând, la acad. Iorgu Iordan. Cf. Iorgu Iordan, *Introducere în studiul limbilor romanice. Evoluția și starea actuală a lingvisticii romanice*, Iași, 1932 (trad. engleză de John Orr, Londra, 1937).

55. *Limbă și cultură*, p. 369.

56. *Atlasul lingvistic român*, extras din "Revista fundațiilor", 7, iulie 1941, 21 p., reeditat în *Limbă și cultură*, p. 84-107. Arhiva Muzeului Limbii Române din Cluj păstrează mărturie și documente referitoare la colaborarea lui Th. Capidan la această operă, între altele și un jurnal de anchetă pe teren al lui Sever Pop, care fusese însoțit de Th. Capidan în Dobrogea. Și studiul *Basilica* reprezintă, în bună măsură, un studiu de geografie lingvistică.

57. Pentru expunerea din paginile precedente am folosit Maurice Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles, Paris, 1963 și *Tratat de lingvistică generală*, București, 1971.

58. *Limbă și cultură*, *Limba noastră națională*, *Bilingvismul la români și modificările din limbă*, *Atlasul lingvistic român*, *Unitatea lingvistică europeană*, adunate în volumul *Limbă și cultură*.

59. Cf. D. Macrea, *op. cit.*, p. 333.

60. Despre problema uniunii lingvistice balcanice, vezi acum G.R. Solta, *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und das Balkanlateinischen*, Darmstadt, 1980, p. 1-10; I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, p. 97-102, care respinge această uniune și Al. Rosetti, *La linguistique balkanique*, care a susținut-o cu remarcabilă statornicie din primul moment, consacrându-i mai multe contribuții grupate în opera citată.

61. Kr. Sandfeld-Jensen, *Balkanfilologien. En oversigt over dens resultater og problemer*, Copenhaga, 1926, în traducere franceză: *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.

62. N.S. Trubețkoi, *Proposition 16*, în *Actes du premier Congrès international des linguistes 1928*, Leida, 1930, p. 17-18.

63. Th. Capidan nu a consacrat un studiu special problemei uniunii lingvistice balcanice, dar s-a ocupat de aceasta în *Limbă și cultură, Limba noastră națională, Bilingvismul la români și modificările din limbă* și mai ales în discursul său de recepție la Academia Română, *Romanitatea balcanică*, contribuție teoretică la cercetarea problemei și model de interpretare a faptelor de limbă în lumina concepției balcanologice. Un studiu tipic de lingvistică balcanică este *Le jeux aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais*, cf. notele 1, 35, 58.

64. *Limbă și cultură*, p. 208-209.

65. Cf. D. Macrea, *op. cit.*, p. 332-333 și I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, p. 100, unde Th. Capidan e citat, alături de S. Pușcariu, ca adversar al ideii de uniune lingvistică balcanică. Din paragraful consacrat de S. Pușcariu, *Limba română*, București, 1976, p. 161-167, uniunii lingvistice balcanice nu ni se pare că ar reieși cumva opoziția lingvistului român față de acest concept. El insistă numai, la fel cum face și Th. Capidan, asupra diferențelor dintre uniunile de limbi, bazate pe convergență și familiile de limbi înrudite genetic. Regretatul I.I. Russu deformează involuntar, în sensul vederilor sale, ideile lui S. Pușcariu și Th. Capidan. Preferința lui S. Pușcariu pentru termenul de lingvistică sud-est-europeană nu se explică prin contestarea de către el a elementelor comune din limbile participante la uniune, cum lasă să se înțeleagă I.I. Russu, ci prin faptul că "România nu face parte din Peninsula Balcanică" (*Limba română*, p. 161), dar limba română aparține uniunii zise balcanice ! Faptul că S. Pușcariu vorbește și despre alte posibile uniuni lingvistice (occidentală europeană, a popoarelor din fosta monarhie habsburgică) nu face decât să întărească existența uniunii balcanice înțelese fără exagerări, cum însuși spune, "ca un caz de convergență" și "nu de filiațiune" (*op. cit.*, p. 165).

66. *Limbă și cultură*, p. 12-13, cf. p. 34-35, 6-67.

67. *Limbă și cultură*, p. 192-193, 206-207.

68. *Limbă și cultură*, p. 192-205.

69. *Bilingvismul la români și modificările din limbă*, în "Convorbiri literare", 72,

1939, 5, p. 509-532 (reeditat în *Limbă și cultură*, p. 52-83), cf. și *Bilingvismul și rolul femeii în păstrarea limbii*, în "Familia", Oradea, 8, 1935, p. 3-13 (pe marginea unei lucrări a lui B. Recatas despre bilingvismul aromânilor). Pentru stadiul actual al cercetării asupra bilingvismului în genere, vezi, de pildă, U. Weinreich, *Languages in Contact, Findings and Problems*, The Hague-Paris, 1968 și B. Cazacu, *Studii de dialectologie*, București, 1966.

70. În România, primul critic al conceptului de uniune lingvistică a fost Al. Graur, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, în "Bulletin Linguistique", IV, 1936, p. 31-45. Este interesat de notat că Th. Capidan citează aprobativ acest studiu în măsura în care el respingea identificarea uniunii lingvistice cu unitatea lingvistică a familiei de limbi înrudite genetic, ba chiar aduce argumente noi în acest sens, cf. *Limbă și cultură*, p. 208-209 cu nota 164.

71. Cf. N.Ș. Tanașoca, Victor Papacostea. *Note pentru un portret*, în V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 16-25 (reprodus, cu unele revizuiți și adăugiri în volumul de față).

72. B.P. Hasdeu, *Strat și substrat*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, 3, ediția Gr. Brâncuș, București, 1976, p. 30.

73. Dušan Popović, *Les Aroumains*, în "Revue internationale des études balkaniques", VI, Belgrad, 1937, p. 611.

74. V. Papacostea, *Teodor Anastasie Cavalioti. Trei manuscrise inedite*, București, 1932, p. 38-40.

75. Cf. Valeriu Papahagi, *Constantin Hagi Gheorghiu Gehani din Moscopole. Un învățat aromân din secolul al XVIII-lea*, extras din "Revista istorică", XXIII, 1937, 7-9, 12 p. (istoricul consideră că numele cărturarului aromân, transmis numai în transcriere greacă, suna în aromână Gehani, nu Cehani sau Ceagani, cum cred majoritatea cercetătorilor).

76. Ion Costea, *Theodor Capidan*, în "România nouă", din 22 octombrie 1937. Pagina a doua a ziarului clujean este închinată în întregime lui Theodor Capidan, transferat la București.

77. Nicolae Iorga, *Ascultând pe d. Capidan...*, în "Neamul românesc", XXXI, 267, 8 decembrie 1936. Datorz colegului Andrei Pippidi următorul citat din discursul rostit de Nicolae Iorga, la 29 iunie 1939, la Congresul "Ligii Culturale": "Cel mai competent cunoscător al vieții românilor macedoneni este fără îndoială învățatul filolog d. Capidan și el ar putea să-și adauge pe acel inimos tânăr, d. Papahagi ale cărui studii sînt cuprinse în lucrări etnografice de o mare însemnătate".

VICTOR PAPACOSTEA

(1900 – 1962)

O viață dedicată balcanologiei și solidarității balcanice

Originea, anii formației. Victor Papacostea¹ s-a născut la 21 ianuarie 1900, în comuna Viziru, județul Brăila, într-o familie de aromâni, stabilită în România în 1890. Tatăl, Gușu Papacostea-Goga (1853-1912), originar din Veria, era, la data nașterii viitorului balcanolog, funcționar la oficiul P.T.T. din acea comună, iar mama, Teofana-Flora Papacostea, născută Tonu (†1938), originară din Bitolia, casnică. Duceau viața, nu foarte înlesnită, a oricărei familii de slujbaș modest, cu numeroși copii: au avut zece copii, dintre care au ajuns la vârstă adultă șase: patru fii (Alexandru, Cezar, Petre, Victor) și două fiice (Eliza și Irina).

Numele originar al familiei era Goga. Pentru că bunicul lui Victor Papacostea, Constantin sau Costea (arom. *Costa*) fusese hirotonisit de biserica greacă preot (gr. *papas*), i se spunea *Papacosta* ("popa Costea"), nume transferat apoi, potrivit obiceiului locului, asupra familiei lui, iar mai târziu transformat, prin dacoromânizare, în *Papacostea*. Gușu Papacostea-Goga, funcționar la Poșta din Viziru, fusese unul dintre cei mai de seamă promotori ai luptei pentru reînnoirea națională a aromânilor. Membru al primei serii de elevi, recrutați din Macedonia de vestitul călugăr athonit Averchie, întemeietorul "Institutului macedono-românesc" de la mănăstirea Sfînții Apostoli din București, așezământ destinat formării viitorilor institutori ai școlilor ce urmau să fie create de statul român pentru aromâni în Imperiul otoman, el urmasa, sub îndrumarea lui I.C. Maxim, cursurile intensive ale acestei Institut. După absolvire, s-a dedicat misiunii pentru care fusese pregătit. A evocat el însuși, în *Memoriile* sale, apostolatul național și cultural pe care l-a împlinit. Împreună cu soția sa, absolventă – lucru mai rar pentru o

femeie din Balcanii vremii – a liceului grecesc, dar devenită institutoare și propovăduitoare a cauzei românești, a întemeiat școli românești la Moloviște și Niaguște, unde a avut de înfruntat atât opoziția îndârjită a propagatorilor elenismului în Macedonia, cât și prigoana autorităților otomane, care-i ocroteau. Aceste împrejurări vitrege, agravate de un conflict personal ireductibil cu Apostol Mărgărit, atotputernicul inspector general al școlilor românești din Macedonia, l-au determinat pe Gușu Papacostea-Goga, la fel ca și pe părintele Ioan Murnu, să renunțe în cele din urmă la cariera didactică și să se stabilească în România, unde s-a refugiat, urmat de soția sa, în anul 1890². După ce Gușu Papacostea-Goga a murit, prematur, în 1912, văduva lui, Teofana-Flora Papacostea, personalitate puternică, de înaltă ținută morală și cultură intelectuală, a fost factorul principal de coeziune și îndrumare spirituală a familiei. I-a stat alături fiul ei, Cezar Papacostea, care s-a bucurat întotdeauna de un ascendent moral incontestabil asupra tuturor fraților și surorilor. Cei doi părinți au transmis copiilor lor patriotismul vibrant al unor luptători dedicați idealului emancipării naționale a tuturor românilor, pilda unor caractere integre și independente, spiritul luminat al unor oameni încrezători în valoarea culturii și a progresului, dar și severele norme de viață și comportare socială, întemeiate pe valorile tradiționale ale moralei creștine, scrupulos cultivate de patriarhala lume din care descindeau. Talentul lor pedagogic deosebit a fost moștenit de toți descendenții lor, adevărați dascăli înnașcuți, recunoscuți și prețuiți ca atare de contemporani.

Prin muncă asiduă, punându-și în valoare înzestrarea naturală excepțională, frații Papacostea s-au afirmat, toți, cu strălucire, în viața culturală și politică a României interbelice. Alexandru Papacostea (1884-1925), jurist, economist și politolog, s-a distins ca profesor de drept constituțional comparat la Universitatea din Cernăuți și ca istoric al doctrinelor economice și politice. Apropiat colaborator al lui Alexandru Marghiloman, foarte activ în cadrul Cercului de studii al Partidului Conservator, înainte de primul război mondial, a fost legat printr-o strânsă prietenie de sociologul și filozoful Ștefan Zeletin; a editat revista de înaltă ținută intelectuală *România politică*. Membru corespondent al Academiei Române, profesor de limba și literatura elină la Universitatea din Iași, remarcabil traducător în română al lui Platon și Homer, autor de manuale și de studii privind cultura greco-romană, al doilea frate, Cezar Papacostea (1886-1936), a fost una dintre personalitățile care au înnoit cercetările românești asupra antichității clasice, abordate într-o perspectivă sociologică. Angajat și în viața publică, a deținut înalte funcții în Ministerul Instrucțiunii, a fost deputat aversecan în Parlamentul României și, ca factor răspunzător în Societatea de Cultură Macedoromână, unul dintre liderii mișcării pentru redeșteptarea națională a aromânilor. Al treilea frate, Petre Papacostea (1893-1969), avocat, remarcabil

orator, consilier politic al Mareșalului Alexandru Averescu și deputat, a deținut funcția de director general al Poștelor și Telecomunicațiilor, calitate în care a contribuit substanțial la modernizarea acestor servicii³.

După ce urmează cursurile școlii elementare în comuna Viziru, mezinul familiei, Victor Papacostea, parcurge ciclul învățământului gimnazial și liceal, făcând trei clase de liceu la Seminarul Pedagogic din București și trei la liceul Matei Basarab. Războiul din 1916-1918 îi întrerupe studiile: cercetaș sanitar la Spitalul 134 (Sfântul Andrei) din București, se refugiază apoi în Moldova. Își trece examenele pentru clasa a VII-a la Iași și, după terminarea războiului, pe cele pentru clasa a VIII-a la București. Ca elev, pentru a contribui la întreținerea familiei, a lucrat, în afara orelor de studiu, o vreme la Loteria de Stat, o vreme ca practicant la o drogherie și la școala P.T.T.

Studiile universitare și le-a făcut la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, urmând, în cadrul secției de istorie și geografie, cursurile și participând activ la seminariile profesorilor Nicolae Iorga, Dimitre Onciul, Vasile Pârvan, Demostene Russo, George Murnu și Simeon Mehedinți. Fusese încă din anii liceului un frecventator asiduu al cursurilor Universității libere de la Vălenii de Munte, întemeiate de Nicolae Iorga. A păstrat raporturi de adâncă deferență și caldă cordialitate cu maestrul său, chiar atunci când s-au găsit pe poziții științifice diferite. Și-a luat licența în istorie în anul 1922, a trecut examenul de capacitate în 1923, iar în 1932 a obținut *“magna cum laude”* titlul de doctor în istorie, cu o teză despre învățatul moscopolean Teodor Anastasie Cavalioti. Trecând astfel prin toate probele învățământului universitar al vremii ca un element de elită, dovedind, de timpuriu, pasiune pentru cercetarea științifică, el a rămas totuși, între colegii de generație care se vor remarca în chip deosebit ca istorici în perioada interbelică, singurul care nu a beneficiat de stagii de specializare în străinătate. Vasta cultură generală și de specialitate, asimilarea ideilor și metodelor noi din mișcarea istoriografică a epocii au fost rodul unui efort personal cu atât mai meritoriu, cu cât el a fost lipsit de acei ani de fructuoasă drumeție intelectuală prin Europa care au facilitat multora dintre colegii săi desăvârșirea formației și dezvoltarea înzestrării proprii. Mai mult încă, anii de studenție, ca și cei de liceu, au fost nu numai ani de studiu, ci și de muncă pentru câștigarea existenței. Copist “prin concurs” la Înalta Curte de Conturi, din 1919, a funcționat, începând din al doilea an de studenție, ca profesor suplinitor în învățământul secundar.

Cariiera didactică secundară. Slujitor devotat al învățământului secundar vreme de mai bine de cincisprezece ani, Victor Papacostea a cunoscut toate nobilele satisfacții ale dascălului de vocație, dar și toate amărăciunile profesorului de liceu, nu totdeauna bine remunerat, în neconținută căutare de

posturi sigure, nevoit să cumuleze catedre la școli diferite, contrariat adesea de neînțelegerea cu care, din incomprehensiune sau din pricina meschinelor ei interese, birocrăția timpului întâmpina idealistul său zel pedagogic. În vicisitudinile vieții a găsit, până la sfârșitul zilelor sale, un sprijin moral exemplar în devotamentul și virtuțile soției sale, Cornelia Manasian, eminentă profesoară de limbă și literatură franceză, cu care s-a căsătorit, dintr-o mare dragoste, în 1924.

Carierea sa în învățământul secundar începe, așadar, încă din anii studenției și continuă, o vreme, paralel cu cea universitară, până la definitivarea sa în învățământul superior, în 1937. A predat istoria, ocazional însă și limba latină și geografia, la liceele "Moteanu" (1919-1921, 1927-1928), "Gheorghe Lazăr" (1921-1922, 1925-1928), la liceul "Societății ortodoxe" (1921-1923), la Seminarul Central (1920-1925, 1928-1937), la gimnaziul "Libros" al Comunității evreiești (1922-1925). Pretutindeni a fost înconjurat de de dragostea elevilor, al căror interes intelectual pentru disciplinele predate știa ca nimeni altul să-l trezească.

Mărturie a talentului său didactic sunt, mai durabile decât amintirile foștilor elevi, manualele sale școlare. De numele său se leagă chiar o serie de cărți pentru clasele primare (cărți de citire, de gramatică și geografie), lucrate în colaborare cu alți slujitori ai școlii românești, dornici să introducă în România întregită cele mai noi metode de predare europene. În colaborare cu profesorul Ion Clinciu, a elaborat o serie de manuale gimnaziale, iar ceva mai târziu, împreună cu Petre P. Panaitescu, o nouă serie de manuale liceale de istorie, pentru toate clasele.

Cât de bine întocmite au fost aceste manuale au dovedit-o aprecierile de care ele s-au bucurat din partea specialiștilor, larga difuzare pe care au căpătat-o în învățământul vremii. Având drept scop principal formarea gândirii istorice a elevilor, dezvoltarea aceluși simț istoric, care constituie, potrivit lui Nicolae Iorga, doar "o parte, cea mai bună parte din bunul simț uman"⁴, ele erau concepute totodată și ca un mijloc de educație civică, în spiritul celui mai luminat patriotism și al celei mai largi concepții democratice. Iată, de pildă, cum înțelegea profesorul Victor Papacostea să prezinte elevilor de liceu, în anii 1929-1930, tendințele politice din lumea postbelică: "Războiul cel mare a deschis – scria el – drumul claselor muncitoare la conducerea statelor. A doua urmare «a acestui război n.n.» este ivirea, pe orizontul politic, al unui alt sistem de guvernare, cu mult mai democratic și care tinde a deveni universal. Știm că războiul cel greu a fost dus de masele populare, cărora li se datorește în primul rând victoria împotriva încercării germanilor de a sugruma libertatea lumii. După cum obligațiunile și îndatoririle sunt comune tuturor cetățenilor, tot așa, s-a admis că și drepturile

la guvernare trebuie să aparțină tuturor categoriilor de cetățeni și tuturor claselor sociale. Clasa burgheză a avut într-adevăr conducerea puțină vreme, în comparație cu aristocrația, dar ca și clasa feudală de altădată, marea burghezie se arată neputincioasă să asigure o pace de mai lungă durată. Democratizarea conducerii statelor, prin venirea la cârmă și a reprezentanților claselor muncitoare, ne dă nădejdea că popoarele vor păstra o cât mai îndelungată pace”⁵.

Dar Victor Papacostea a ținut să contribuie la ridicarea nivelului învățământului liceal românesc și la promovarea unei politici școlare democratice și pe altă cale. La 1 august 1926, el ia conducerea acțiunii cetățenești începute de locuitorii cartierelor Floreasca și prelungirea Dorobanți în vederea înființării unui “liceu de cartier”. Acțiunea, care se înscria într-o mai amplă mișcare a locuitorilor din zonele marginase ale Bucureștilor de atunci în favoarea descentralizării școlare, pentru mărirea accesului unui număr cât mai mare de copii de muncitori și mici funcționari la cultura superioară, și-a găsit în Victor Papacostea tribunul și înfăptuitorul. În scurtă vreme, el pune bazele noului liceu, căruia îi dă numele poetului național “Mihai Eminescu”. Până la construirea unei clădiri corespunzătoare, pentru a cărei ridicare strânge cu remarcabilă eficiență și rapiditate fondurile necesare (actualul liceu “I.L. Caragiale”), școala funcționează provizoriu în localul școlii primare “Al. Vlahuță”. Dând expresie visului său de a ctitori o școală model, un colegiu modern, Victor Papacostea organizează liceul “Mihai Eminescu” după principii noi. El încurajează educația artistică și poli-sportivă a elevilor, introduce în noul așezământ școlar cooperația, creând o secție pentru copii și adolescenți a Cooperativei Visarion din același cartier în care erau înscriși elevii liceului, antrenați în activități practice potrivite vârstei și aptitudinilor fiecăruia. O echipă de strălucite cadre didactice este concentrată în acest liceu de întemeietorul său. Dintr-însă făceau parte: criticul literar Pompiliu Constantinescu, filozoful Alexandru Claudiu, istoricul P.P. Panaitescu, criticul și istoricul literar Vladimir Streinu, profesorul de franceză Alexandru Beliș și alții. Truda, entuziasmul și satisfacția împlinirii visului au fost însă urmate de decepție: în anul școlar 1927-1928, Ministerul Instrucțiunii bugetează școala și înlocuiește echipa de profesori tineri și plini de avânt înnoitor cu profesori mai vârstnici transferați de la alte școli. Victor Papacostea e transferat la liceul “Gheorghe Lazăr”⁶.

Cariera didactică universitară. În anul 1934, în virtutea eminentelor sale însușiri didactice, a nivelului profesional cu totul deosebit de care făcuse dovadă și în baza activității sale științifice remarcabile, după ce își trecuse și doctoratul în istorie, Victor Papacostea este numit conferențiar suplinitor la

catedra de istorie a românilor din cadrul Universității bucureștene, titular fiind profesorul C.C. Giurescu, vechi coleg și prieten. În 1937, este titularizat, prin concurs, conferențiar provizoriu, iar după trei ani, în 1940, potrivit normelor de stagiu și procedură ale timpului, conferențiar titular definitiv la conferința de istorie a românilor din Peninsula Balcanică. Pe lângă cursul de istorie a românilor balcanici, cu neputință de reconstituit până acum din lipsă de suficiente note stenografice, dar evocat cu admirație și căldură de cei care l-au audiat⁷, Victor Papacostea a organizat un seminar de balcanologie. Treptat, pe lângă acest seminar, el a întemeiat un colocviu bilunar și o școală de limbi balcanice, cu lectori la început onorifici, nucleu din care s-a dezvoltat Institutul de studii și cercetări balcanice cu revista sa, "Balcania", editată la început sub auspiciile Societății de cultură macedo-română. Luând în considerare activitatea sa științifică personală, dar mai ales opera cu adevărat impresionantă de întemeietor și conducător al acestui Institut, impus în scurtă vreme atenției și prețuirii oamenilor de știință din țară și străinătate, Universitatea îi încredințează lui Victor Papacostea, în anul 1942, prin votul unanim al Consiliului, în calitate de profesor titular definitiv, o catedră nouă, de istorie a popoarelor din Peninsula Balcanică. A ocupat această catedră până la sfârșitul anului 1947, când a fost înlăturat din învățământul superior, din motive politice, în cadrul marelui val de epurări care au inaugurat așa numita reformă, în spirit comunist, a învățământului românesc⁸.

În concepția lui Victor Papacostea, catedra și Institutul de studii și cercetări balcanice alcătuiau un întreg indisolubil, deși legal și administrativ ele nu erau unite decât prin persoana conducătorului lor. În fapt, rolul său în învățământul nostru universitar nu poate fi înțeles în adevăratele sale dimensiuni decât dacă ținem seama de modul în care Victor Papacostea a corelat activitatea sa la catedră cu activitatea colectivă a Institutului de studii și cercetări balcanice al cărui spirit însuflețitor a fost. Catedra și Institutul alcătuiau împreună un vast atelier umanist în care discipolii își însușeau teoretic principiile și metoda unei noi discipline științifice, de concepție originală, balcanologia și se calificau profesional aplicându-le în munca de cercetare personală. Intransigent cu sine și exigent cu profesorul Victor Papacostea se îngrijea de fiecare cu severitatea și dragostea unui părinte energic, omniprezent, întotdeauna deschis dialogului, generos. Roadele muncii sale nu au întârziat să se arate. A apărut acea școală balcanologică românească ale cărei cadre, de el formate, au asigurat până astăzi studiilor balcanice din țara noastră, continuitatea și prestigiul internațional.

Și în învățământul universitar, ca și în cel secundar, Victor Papacostea s-a afirmat, așadar, ca un înnoitor. Iar dacă vom căuta să deslușim, pe lângă însemnătatea ei științifică și pedagogică, semnificația etică majoră a carierei sale

universitare, o vom descoperi mai ales în caracterul ei de validare academică și socială a unei activități creatoare întreprinse cu trudă și izvorâte din convingeri intelectuale autentice. Pentru Victor Papacostea, catedra, cucerită cu greu și târziu, nu a fost garanția unor privilegii dăătoare de confort social, ci tribuna de la înălțimea căreia el își putea împlini mai eficient funcția culturală. De aici, de la această tribună, el a adresat tinerimii studențești, societății românești, mesajul de știință și de pace pe care se simțea chemat să-l rostească, mesaj elaborat în dificultățile prin care viața verifică și califică adevăratele vocații.

Din nefericire, cursurile pe care le-a ținut în calitate de profesor de istorie a popoarelor din Peninsula Balcanică ni s-au păstrat numai fragmentar și prin planurile lor, așternute de el însuși pe hârtie. Cel dintâi era o *Introducere geografică la istoria Peninsulei Balcanice*. Al doilea curs, introducerea istorică propriu-zisă, intitulat *De la Roma la Bizanț*, urmărea deplasarea centrului de gravitate al Imperiului roman din Peninsula Italică în Peninsula Balcanică. Ambele puneau în evidență premisele naturale și istorice ale complexului unitar de viață și civilizație balcanic. Sperăm să le putem cândva reconstitui, măcar în parte, pe baza notelor personale de curs ale foștilor săi studenți și a exemplarelor din prelegerile stenodactilografiate eventual păstrate⁹.

Victor Papacostea a ținut de asemenea, în anii 1938-1940, suplinindu-l pe profesorul C.C. Giurescu, un curs de *Istorie a românilor* privind epoca de la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul celui de al XVIII-lea. Acest curs, asupra căruia vom reveni, pune în lumină, între altele, modul în care Victor Papacostea vedea locul românilor în istoria sud-est europeană, implicarea lor în viața popoarelor balcanice, rolul factorului balcanic în istoria noastră¹⁰.

În afara Universității din București, Victor Papacostea a ținut cursuri și în cadrul altor instituții de învățământ superior. Invitat de Școala Superioară de arhivistică a făcut, în anii 1935-1938, cicluri de prelegeri privitoare la *Izvoarele istoriei românilor*. În anul 1939-1940, din însărcinarea sociologului Petre Andrei, pe atunci ministru al Instrucțiunii, a predat cursul de *Istorie a românilor* la Școala normală superioară întemeiată de acesta pentru pregătirea viitorilor profesori de liceu. În sfârșit, dând curs invitației ministrului Muncii, Mihai Ralea, a ținut cursul de istorie economică, intitulat *Meseriile și comerțul în trecutul românesc*, la Universitatea muncitorească, condusă, în anii 1938-1940, de Tudor Vianu.

Concepția istoriografică. Victor Papacostea nu a fost un filozof al istoriei în sensul strict și specializat al termenului. Istoric autentic, înzestrat și cu aptitudini filozofice remarcabile, el a fost însă întotdeauna preocupat de problemele teoretice generale ale științei pe care a practicat-o. Opera sa implică o concepție istoriografică bine încheagată, enunțată uneori, chiar dacă numai

parțial, în termeni expliți¹¹. Dar, mai ales, el și-a înscris numele în evoluția gândirii istorice românești ca teoretician al balcanologiei, sistem științific cu o structură și metodă proprii, pe care l-a edificat, argumentat și impus. Vom încerca deci să-i surprindem și din acest unghi de vedere profilul spiritual.

Prin formația sa, Victor Papacostea descindea din “Școala nouă” istoriografică “inspirată din metoda critică și de severă documentare, reprezentată prin Dimitre Onciul, Ioan I. Bogdan și Nicolae Iorga cărora le urmează de aproape Demostene Russo, Vasile Pârvan și Constantin Giurescu”. Cei mai mulți dintre aceștia îi fuseseră profesori. Prin ei, la cumpăna secolelor XIX-XX, triumfase și la noi, împotriva unei istoriografii “dominate și desfigurate de metodele curentului romantic, reprezentat mai ales de Hasdeu”, concepția științifică a istoriografiei. Corifeii “Școlii noi” au întreprins, au recomandat și au stimulat marea operă de reșezare a istoriei naționale pe temelii documentare sigure. Renunțând ei înșiși la lucrări de sinteză și istorie generală, pentru care li se părea că nu venise încă timpul, ei au orientat eforturile istoricilor către scoaterea la lumină, în condiții corespunzătoare exigențelor celor mai stricte ale științei, a izvoarelor de toate categoriile, către “studii monografice și de detaliu” chemate să le pregătească pe cele dintâi. Enunțată limpede și apărată sever de Dimitre Onciul mai cu seamă, această direcție va fi întru-chipată exemplar de învățații care au precedat generația lui Victor Papacostea și pentru care el nutrea o adâncă admirație: “Demostene Russo dădea acel neîntrecut tratat de metodologie și pregătea cronicile grecești, Vasile Pârvan dezlănțuia marea ofensivă a săpăturilor, Constantin Giurescu inaugura asupra cronicelor cea mai impresionantă cercetare de autenticitate și reconstituire ce s-a întreprins vreodată în istoriografia românească”¹¹.

Credincios principiilor și îndemnurilor măștrilor săi, Victor Papacostea și-a făcut o normă neclintită, respectată strict de-a lungul întregii sale vieți și activități, din asigurarea unei temelii documentare rezistente față de orice critică pentru fiecare din ipotezele și construcțiile sale istorice. A fost un neobosit căutător, editor și interpret critic de izvoare. Majoritatea contribuțiilor sale istoriografice pornesc de la unul sau mai multe documente noi, inedite sau de la înlăturarea, printr-o severă critică, a greșitelor interpretări date izvoarelor mai de mult cunoscute. Primul articol pe care l-a publicat valorifică un document de arhivă inedit¹², iar ultimul text care i se datorează, apărut postum, înlătură, printr-o admirabilă interpretare critică, o greșeală de cronologie din istoria învățământului pătrunsă de multă vreme, prin ilustre condeie, în istoriografia românească și străină¹³. În virtutea acelorași recomandări ale “Școlii noi”, el și-a interzis cu strășnicie orice încercare de sinteză pripită, preferând să pregătească terenul adevăratei sinteze prin lucrări monografice sau de detaliu privind instituții, momente, etape precis delimitate sau personalități istorice.

Ar fi însă o mare greșală dacă am crede că “Școala nouă” promova în chip exclusiv și excesiv erudiția pură și criticismul cu orice preț drept singurele garanții și ultimele scopuri ale unei istoriografii științifice. Prin glasul ei cel mai autorizat – și, în orice caz, cel mai strălucit – ea s-a delimitat față de această posibilă erezie. “Erudiția nu e încă istoria – spunea Nicolae Iorga. Ea o pregătește, o ajută și câteodată o împovărează, o încurcă și o împiedică. Cu oarecare eforturi, grație unei metode așa de perfecționate, mai oricine poate ajunge în stare să deie o lucrare de erudiție. Seminarile germane le produc cu sutele, cu miile pe an... Iar istoricii, aceia sunt rari. Pentru că, peste cunoașterea izvoarelor, peste critica lor, se cere înțelegerea umană a omului care a fost, învierea lui prin comprehensiune și ghicire, prin simpatie și prin acel dar pe care grecii îl numeau *poiesis*, deci: creațiune”¹⁴. Și, în altă parte: “Izvoarele nu dau tot; din ceea ce dau ele, însă, istoricul își poate reprezenta, mai mult sau mai puțin adecvat, faptul întreg. Acei a căror viață constituie cuprinsul istoriei, au fost oameni și din cunoașterea felului de a cugeta și simți al omului, fel care nu s-a schimbat atâta cum se crede de unii în decursul veacurilor, se desăvârșesc și se luminează datele izvoarelor. Evenimente similare ajută și ele la înțelegerea lucrului petrecut. Antecedentele urmărite, faptele concomitente proiectează apoi lumina lor asupra-i. Răzimat pe toate aceste adevăruri, istoricul adevărat își înfățișează faptul, îl crează din nou *in sine*, prin *fantasie*”¹⁵.

Victor Papacostea și-a mărturisit adeziunea la aceste învățături ale marelui său profesor. Iată cum înțelege el să-l elogieze pe acela care a fost Constantin Giurescu: “Dacă n-ar fi lăsat decât studiile despre izvoare și edițiile critice, am fi spus astăzi: a fost un mare erudit și un mare logician. Constantin Giurescu a scris însă și istorie politică, făcând dovada acelor însușiri de intuiție, reprezentare și înțelegere – toate într-un perfect echilibru funcțional – fără care nu poate nimeni reconstitui marea dramă a trecutului. Mă gândesc astăzi că, dacă Constantin Giurescu va putea fi depășit în unele din însușirile sale, desigur într-aceasta va rămâne neîntrecut: *în armonia totului*, cum zicea Platon”¹⁶. În ce-l privește, în tot ceea ce a scris, a năzuit să răspundă chemării istoricului adevărat și, pornind de la urmele documentare, cât de mărunte și de neînsemnate în aparență ale vieții trecute, să reconstituie această viață în toată complexitatea ei. Puține sunt contribuțiile de natură numai documentară ale lui Victor Papacostea. Cele mai multe reprezintă tot atâtea încercări de reconstituire a vieții care a fost, integrate organic, așa cum a fost, în ansamblul contemporan căreia îi aparține și în devenirea istorică în care se inserează, prin folosirea prudentă și critică a tuturor mărturiilor de autenticitate dovedită care stau la dispoziție cercetătorului.

Finalitatea operei de restaurare a trecutului era, potrivit “școlii noi” pur teoretică: “Istoria e expunerea sistematică, fără scopuri străine de dânsa, a

faptelor de orice natură, dobândite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și timp, activitatea omenirii” spunea Nicolae Iorga¹⁷. Cunoașterea adevărului despre trecut, prin demersuri, justificate de izvoare sigure, ale cugetării libere de orice alte constrângeri decât acelea pe care le impun legițile intrinseci cugetării însăși – aceasta trebuia să fie ținta supremă a eforturilor istoricului. De voiau sau nu să o recunoască, reprezentanții “școlii noi” nu făceau altceva decât să dezvolte, în domeniul istoriografiei, sub acest aspect, direcția culturală inițiată de Junimea și promovată prin revista “Convorbiri literare”. Afirmând, ca istoric al istoriografiei, realitatea acestei filiații de idei, Victor Papacostea a ținut să-și exprime adeziunea fără rezerve la principiul normativ maiorescian, valabil și salutar și în domeniul activității istoriografice: “Adevărul înainte de toate !” Vorbind despre politica fiscală opresivă a lui Duca Vodă, el îndemna pe studenții săi: “În cercetările istorice ce veți face să nu scuzați și să nu acuzați, ci numai să constatați. Dar constatarea să fie întreagă și prudentă. Ați văzut cât sunt de complexe împrejurările care împing pe Duca Vodă la acea nemaipomenită stoarcere. Nu era numai lăcomia lui. Unii cronicari le judecă însă prin prisma interesului de clasă; alții, tradiționaliști, nu iartă lovirea averilor mănăstirești. Apoi istoricul trebuie să proporționeze. Să nu cădeți, de pildă în erori ca aceea a marelui Xenopol care, voind să explice persecuția fiscală dezlănțuită de Duca, spune că «avea nevoie de bani, întâi fiindcă măritase pe fata lui cu Ștefan beizadea, fiul Radului Vodă și făcuse cheltuieli nebunești pentru a sărbători nunta»”¹⁸ “.

Aplicând statornic aceste principii în propria sa activitate, Victor Papacostea a cenzurat aspru orice posibilă intrusiune a subiectivității puter-nicei sale personalități, atât de angajate existențial în viața secolului și a neamului său, în propria-i operă istoriografică. Studiind, de pildă, un capitol din mișcarea de redeșteptare națională a aromânilor, de care îl legau amintirile luptei și jertfei propriilor săi părinți, el încheia astfel, cu deplină și lucidă măsură, paginile închinat *Memoriului macedoromânilor către Napoleon*, proiect de constituire a unei autonomii aromânești în Balcani, sub protectoratul sau chiar în sânul Imperiului francez: “Încheind, vom spune: o pagină de romantism politic. Și totuși, acesta a fost crezul a două generații. Cu nimic suprinzător însă pentru fel de a gândi al oamenilor de la 1848 și 1859. Nu ceruse doar cel mai puțin romantic dintre ei – Bălcescu – o Românie care se întindea asupra Peninsulei, peste Serbia și Bulgaria, până în creștetul Balcanilor ? Căci istoria cuprinde în analiza ei nu numai ceea ce oamenii au făcut, dar și ce-au gândit ei. Exagerat odinioară, degenerat astăzi, idealul precursorilor noștri este și el un document”¹⁹.

Conducător de revistă, Victor Papacostea a deschis paginile *Balcaniei* unor lucrări care, puteau să șocheze și chiar au șocat, prin criticismul lor,

exagerate sensibilități naționale. Convins că numai cultivarea adevărului este fapta prin care istoricul adevărat face dovada patriotismul său, el a publicat aici studiul lui P.P. Panaitescu privitor la problema autenticității *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab, în care era negată paternitatea voievodului asupra operei parenetice atribuite lui și monografia lui Andrei Oțetea consacrată lui Tudor Vladimirescu și mișcării eteriste în Țările românești, unde se susținea că revoluționarul oltean fusese membru al Eteriei, iar aceasta însăși, inițial, un instrument al politicii Imperiului rus în Balcani²⁰.

Intransigența științifică a lui Victor Papacostea nu a cruțat nici naționalismul unor istorici străini. Pilduitoare în acest sens este polemica sa cu istoricul grec Nikolaos Svoronos pe marginea operei istoriografice și a opțiunilor politice ale lui Dionisie și Ilie Fotino. În termeni cumpăniți, dar categorici, întemeindu-se pe mărturia izvoarelor scrupulos cercetate și nuanțat interpretate, el dovedește că atât Ilie Fotino, cât și unchiul său Dionisie, deși înflăcărați patrioți greci, au izbutit să păstreze detașarea cuvenită față de mișcarea eteristă și de conducătorul ei, Alexandru Ipsilanti, despre care au scris, să le privească îndeajuns de obiectiv și de critic, pentru a înțelege sensul național legitim al acțiunii lui Tudor Vladimirescu, a-l aprecia pe acesta ca atare și a-i dezaproba uciderea în condițiile știute.²¹

Credincios învățăturilor primite de la maestrul său și solidar, asemenea lor, cu generația din care făcea parte, Victor Papacostea și-a dat seama de acea “nevoie a înnoirii cunoștințelor istorice”, permanentă “condiție a științei” și a progresului ei, pentru care, la vremea sa și împreună cu colegii săi de generație, pledase atât de înflăcărat și de convingător Nicolae Iorga. Conștiința sa profesională i-a dictat deci să se alăture grupului de tineri oameni de știință care au încercat să răspundă, în împrejurările perioadei interbelice, acestei necesități. Este vorba de “Noua școală istorică românească” al cărei organ a fost “Revista istorică română”. Colaborator al revistei, de la primul număr, el a fost cooptat, în 1936, în comitetul de direcție, unde a rămas până în 1940, când acesta a fost radical remaniat.²²

Alcătuït din elemente de elită ale tinerei generații – Gh. I. Brătianu, G.M. Cantacuzino, N. Cartoian, C.C. Giurescu, S. Lambrino, P.P. Panaitescu, Al. Rosetti – grupul de la “Revista istorică română” nu și-a propus să întreprindă o revoluție în știința noastră istoriografică, ci, mai curând, o reformă care să revitalizeze în conștiința culturală vechile principii ale “Școlii noi” de altădată, abandonate sau neglijate de istoricii mai vârstnici și, în primul rând, după opinia nu lipsită de îndreptățire a acestor tineri, de Nicolae Iorga însuși. Revigorarea spiritului științific și critic, asigurarea unei informații cât mai largi, asimilarea cu discernământul de rigoare a noilor idei, rezultate și tendințe din mișcarea istoriografică mondială, dezvoltarea unor

sectoare mai puțin cercetate ale istoriografiei noastre (istoria socială și economică, istoria culturală, instituțiile), stimularea studierii istoriei naționale în conexiune cu istoria universală și, în sfârșit, relevarea coerenței organice a tuturor manifestărilor istorice ale poporului român din toate zonele geografice locuite de el și în toate domeniile vieții umane – iată obiectivele “Noii școli”. Nu altele fuseseră cele pentru care militaseră, la începutul veacului, Nicolae Iorga și întreaga “Școală nouă” de atunci.

Înverșunate de ambele părți, înfruntările polemice dintre unii reprezentanți ai grupului de la “Revista istorică română” și marele învățat, revoltat de emanciparea discipolilor săi “nerecunoscători” și “ireverențioși”, au dat un caracter spectaculos la suprafață și întristător în fond acestei remarcabile, altfel, acțiuni de reîntoarcere la origini a istoriografiei științifice românești. Din înălțimile pe care îl ridicaseră viața și activitatea sa, în atâtea privințe exemplare, închinată culturii naționale, titanul nu și-a cruțat fulgerele mâinii împotriva foștilor săi elevi. La rândul lor, aceștia nu și-au precupețit săgețile, uneori înveninate, lansate împotriva eternului lor profesor. Ca și Gheorghe I. Brătianu, Victor Papacostea a înțeles să păstreze cuvenita deferență și raporturi de civilitate cu maestrul venerat, lăsând fără răspuns inevitabilele ironii sau malițioasele observații de care acesta nu l-a scutit, dar nu a dezertat de pe frontul pe care se angajase de bună voie. Astăzi, când tensiunile între persoane s-au stins, o dată cu ele, putem recunoaște lesne comunitatea de principii și de idei care a făcut, de fapt, din tinerii “Noii școli” continuatori ai lui Nicolae Iorga.²³

Între meritele grupului de la “Revista istorică română” se numără și acela de a fi acordat o atenție sporită factorilor social, economic și geografic în dezvoltarea istorică, de a fi preconizat utilizarea metodelor comparată și interdisciplinară în cercetare. S-a spus că, prin aceasta, se făceau simțite în istoriografia noastră ecourile acelei mișcări înnoitoare din istoriografia europeană care și-a găsit punctul de plecare în școala istoriografică franceză și anume în activitatea echipei de la “Annales d’histoire économique et sociale” fondate de Lucien Febvre (1878-1956) și Marc Bloch (1886-1944), cu rădăcini în sociologia durkheimiană, în teoria “sintezelor istorice” datorată marelui animator al studiilor interdisciplinare care a fost Henri Berr (1863-1954), în istoria economică așa cum o definise François Simiand (1873-1935) și în școala geografică franceză, întemeiată de Paul Vidal de la Blache (1845-1918)²⁴. Este însă evident că “Noua școală istorică românească” nu a asimilat integral concepția promovată de “Annales” și că nu toți reprezentanții ei și-au propus să elaboreze opere personale care să răspundă în întregime exigențelor de principiu și metodă ale acesteia. Totuși, mai toți au fost receptivi față de ideile vehiculate de acest curent din gândirea istorică a timpului și-i datorează, în bună măsură, orientarea, în grade și moduri diferite, către studiul condiționării economice, sociale și geografice a

fenomenelor istorice. S-a putut vorbi chiar de o anumită apropiere, prin ei, a istoriografiei românești de interpretarea materialistă a fenomenelor istorice.²⁵

Cu toate acestea, nu trebuie să uităm că orientarea către o istorie economică și socială, către comparatism și interdisciplinaritate, caracteristică pentru spiritul epocii, nu era străină istoricilor români. Adaptarea României la ritmul evoluției europene, marile prefaceri economice și sociale, disoluția vechiului regim, schimbarea condiției maselor rurale, dezvoltarea capitalismului și afirmarea muncitorimii, restructurarea întregului edificiu social și politic, într-un cuvânt întreg procesul de modernizare a țării noastre, încununat de înfăptuirea statului național unitar și de integrarea provinciilor aflate până atunci sub stăpâniri străine într-un complex de viață organic, impuseseră factorilor politici și intelectualității românești probleme ce reclamau o soluționare urgentă în planul vieții practice și un efort uriaș de reflecție responsabilă în acela al cugetării. Acest proces de modernizare, cu tot cortegiul de suferințe, conflicte și dificultăți pe care-l implica, a stimulat în chip necesar dezvoltarea gândirii sociale și economice, preocupările politologice românești și, în chip firesc, a antrenat și istoriografia în cercetarea dinamicii societății noastre, chemând-o să întemeieze științific și nu numai să argumenteze retorice opțiunile politice.

Particularitățile devenirii societății românești au îndreptat investigația spre anumite aspecte și probleme de interes major nu numai sub raport teoretic: caracterul și evoluția relațiilor agrare, originile și rolul burgheziei, raportul dintre regimul constituțional modern și realitățile sociale și economice românești, specificitatea acestora în ansamblul mondial, posibilitățile și modalitățile de realizare a socialismului la noi. În contact permanent cu mișcarea de idei din Europa, atât în privința metodelor de cercetare cât și a ideologiei, pe care le-au adoptat și adaptat realităților existenței naționale, oamenii de știință și doctrinari români au dezvoltat un efort creator, cu rezultate originale, și în domeniul cugetării sociale, economice și politice. “Veacul de frământări sociale” din care s-a născut România întregită a fost, așadar și unul de vie efervescență intelectuală în acest domeniu, el a generat curenți de gândire și înfruntări de tendințe care ne încadrau în ambianța europeană a epocii într-un mod propriu. Și în câmpul istoriografiei s-au înregistrat direct ecourile acestei efervescențe și s-au făcut simțite tendințele ideologice cele mai diverse, de la conservatorism la socialism și de la liberalism la țărănism²⁶.

Nicolae Iorga fusese, și aici, un precursor. Marele învățat preconizase el însuși, mai înainte ca înrăurirea pornită de la “Annales” să se fi făcut simțită la noi, o istorie totală, în care faptele economice și sociale își aveau locul lor, masele anonime își vedeau recunoscut rolul alături de personalități, “permanențele istoriei”, cele naturale – pământul și rasa – ca și cele spirituale – ideea

– explicau devenirea de ele determinată, iar granițele dintre națiunile a căror viață se condiționa și întrepătrundea reciproc se estompau în perspectiva unei singure evoluții organice a umanității. Este totuși adevărat că Nicolae Iorga, “ostil ideii de filozofare sistematică și de organizare a principiilor într-o concepție unitară despre lume și viață”²⁷, nu a ajuns să-și cristalizeze intuițiile remarcabile în limbajul conceptual strict al unei teorii coerente de filozofie a istoriei și, apărând cu îndârjire autonomia istoriografiei, a păstrat o anumită rezervă, dacă nu chiar lipsă de interes, față de căutările sociologiei în avânt²⁸. Dacă adăugăm la acestea propria inconsecvență în aplicarea principiilor generale cu privire la studiile istorice enunțate, actele de emancipare a personalității sale excepționale de sub autoritatea necesarei discipline de gândire și organizare a operei istoriografice, faptul că îngăduise prea mult ideologiei naționale și sociale de care era dominat să-i modeleze viziunea asupra trecutului, vom înțelege de ce elevii săi au simțit nevoia să caute în contactul cu alte modele - între ele cel al istoriografiei practicate la “Annales” - garanții mai sigure de împlinire a tuturor tendințelor îndreptățite științific pe care Nicolae Iorga le promovase prin opera sa.²⁹

Pătruns de învățăturile maestrului și simțindu-se întotdeauna dator să recomande revenirea la paginile lui, întotdeauna pline de fecunde sugestii, Victor Papacostea a tins statornic, împreună cu întregul grup de la “Revista istorică română”, pe propria sa cale, către o asemenea împlinire. Între altele, contactul cu studiile de istorie socială ale lui Constantin Giurescu și mai ales cu opera sociologului Ștefan Zeletin³⁰, i-au întărit convingerea despre caracterul necesar al devenirii istorice, pe care istoriografia este chemată să o înțeleagă și explice cazual, dezbrăcată de prejudecăți ideologice sau morale și în care determinările sociale și economice joacă un rol fundamental. Fără să fi fost un adept al materialismului istoric, dar deschis față de acesta și acceptând unele din ideile promovate de el, Victor Papacostea a ținut seama întotdeauna de aceste determinări în lucrările elaborate.

Astfel, mișcarea intelectuală de adevărată “renaștere” din orașul balcanic Moscopole, întemeiat de aromâni, din anii 1720-1770, este, potrivit lui Victor Papacostea, consecința necesară a procesului afirmării acestora ca agenți ai economiei burgheze în Peninsula Balcanică în decursul întregului secol al XVII-lea³¹. Politica de apăsătoare fiscalitate a domnului Moldovei Gheorghe Duca, la sfârșitul secolului al XVII-lea, este explicată de el prin același mercantilism economic ce însoțește pretutindeni în Europa ridicarea monarhiilor absolute și pe care nici izvoarele contemporane, dominate de tendințe de clasă, nici istoriografia modernă, stăpânită de rutina istoriei evenimențiale, nu au izbutit să-l înțeleagă deplin³². Întemeierea unei școli de limbă și cultură slavonă la Târgoviște, în vremea lui Matei Basarab, este privită de

Victor Papacostea ca una din expresiile victoriei temporare a vechii aristocrații muntene, de cultură slavă, asupra agenților de disoluție a regimului nobiliar, elementele grecești: încercând să reînvie slavonismul, expresia în plan cultural a conservatorismului ei social, marea boierime a procedat și la o reorganizare în acest spirit a învățământului³³.

Perfect edificat asupra caracterului, în esență, universal al determinărilor sociale și economice ale fenomenului istoric, surprinse de economiști, sociologi și filozofi ai istoriei în concepte și legi abstracte, Victor Papacostea a fost în egală măsură conștient de caracterul particular al realizării lor în viața omenirii, atât de diversă după loc și timp și pe care istoriografia trebuie să o sesizeze și evoce în manifestările concrete și individuale, unice, ireductibile, care fac obiectul preocupărilor ei. El și-a dat seama că imensul câștig de profunzime și precizie științifică obținut de istoriografie cu ajutorul luminilor abstracte ale sociologiei și economiei trebuie consolidat și asigurat printr-o sporită luare în considerare a particularităților concretului istoric. Istoriografia trebuie să-și păstreze statutul propriu în ansamblul tuturor științelor umane, progresând cu sprijinul lor și înlesnindu-le, la rândul-i, progresul. În acest scop ea trebuie să-și adecveze neconținut metodele la realitățile cercetate³⁴. Din această preocupare s-a născut, așa cum vom vedea, balcanologia în sensul pe care i l-a dat istoricul român.

Dar folosul dobândit din contactul istoriografiei cu sociologia și economia nu este numai de natură pur științifică. Universalitatea conceptelor și legilor amintite presupune, iar utilizarea lor de către istoric cu discernământul necesar revelează esența comună a vieții și devenirii tuturor popoarelor, din toate regiunile lumii, disimulată adesea de varietatea formelor lor de manifestare și a gradelor lor diferite de dezvoltare. Istoriografia redă astfel tuturor acestor popoare conștiința demnității lor umane, încrederea în în forțele proprii, sentimentul comunității de destin și al unității întregului neam omenesc. Ea devine, așadar, un factor spiritual constructiv în planul etic. În același timp, prin elucidarea condițiilor particulare de existență ale națiunilor, prin deslușirea acelui "complex de permanențe și caractere locale a căror nesocotire se răzbună întotdeauna"³⁵, istoriografia poate inspira eficient pe omul de stat în acțiunile sale. Ea dobândește, prin urmare, rolul de factor orientativ în planul politic.

Pentru a-și putea împlini cu adevărat funcțiunea etică și politică, istoriografia trebuie să rămână credincioasă pururi sieși, naturii ei științifice. Aceasta impune istoricului de vocație un anumit curaj moral. Însuflețit de exemplul înaintașilor săi, Victor Papacostea a făcut dovada acestui curaj care i-a dat conștiința și bucuria datoriei împlinite, dar l-a făcut să simtă și gustul amar al fidelității față de "meseria de istoric".

Teoretician al balcanologiei. Potrivit lui Victor Papacostea³⁶, Peninsula Balcanică este baza geografică a unui complex de viață istorică unic în felul său în lume. El a reunit în “ritmul unei respirații unitare” popoare de obârșii, limbi, culturi și religii diferite, care alcătuiesc un inextricabil mozaic etnic, de singulară policromie. Conviețuind în strânsă interdependență, de cele mai multe ori în cadrul aceleiași sistem economic, administrativ și politic, practicând un neconținut schimb reciproc de valori materiale și spirituale, popoarele balcanice au căpătat, pe lângă diferențele specifice, caracterele comune ale unei “mari familii umane”, sesizabile în toate manifestările lor istorice. Această unitate în diversitate, notă fundamentală individualizatoare a lumii balcanice, impune cercetătorului ei o metodă adecvată de investigare: “... viața nici unuia dintre popoarele balcanice nu poate fi studiată și înțeleasă în sine și separat de a celorlalte. Ea se înfățișează cercetătorilor, în toate domeniile, ca un ansamblu de cercuri care se întretaie, dar care au arce comune. Viața acestor popoare a fost atât de adesea nedespărțită de-a lungul veacurilor și este încă de nedespărțit și astăzi în atâtea privințe, încât ea trebuie studiată potrivit unei singure și aceleiași metode. De aici nevoia unei largi cooperări intelectuale pentru ducerea la bun sfârșit a operei de cercetare și descoperire. Un întreg sistem științific, balcanologia, inspirat de constatările de mai sus, a prins să se închege în vremea din urmă. Îndreptându-și investigațiile după indicațiile și în marginile pe care i le fixează geografia și istoria, balcanologia caută să ne dezvăluie legile și împrejurările caracteristice sub acțiunea cărora s-a desfășurat, veac de veac, viața popoarelor balcanice, a tuturor împreună și a fiecăruia în parte. Ea presupune aplicarea strictă a metodei comparative în toate domeniile, în istoriografie ca și în filologie, în etnografie ca și în folclor, în artă ca și în științele sociale și economice”.³⁷

Argumentându-și sistemul științific și trasând direcțiile de investigație ale balcanologiei, Victor Papacostea identifică principalele “legi și împrejurări caracteristice” sub a căror acțiune s-a desfășurat viața popoarelor balcanice. Urmărindu-l, vom înțelege mai bine modul în care el concepea dinamica istoriei umane însăși, surprinsă într-una din ipostazele ei cele mai interesante.

E vorba în primul rând de permanențele geografice și constanțele antropogeografice ale Peninsulei Balcanice, puse în lumină, după minuțioase cercetări de teren și adâncă reflecție originală, de învățatul iugoslav Iovan Cvijić (1865-1927) a cărui operă a constituit întotdeauna pentru istoricul român un obiect de admirație și un izvor de inspirație, recomandat insistent elevilor săi. Prin așezarea ei, Peninsula Balcanică este predestinată afluxului de oameni și influențelor de cultură din restul lumii: “Larg deschisă spre nord, către câmpiile Europei centrale și, prin canalul dobrogean și Marea Neagră, către Rusia meridională; despărțită de Italia printr-o mare strâmtă și

legată de Asia Mică prin insulele Mării Egee și Strâmțori, ea a oferit pretutindeni, în toate veacurile, căi ușoare de penetrație. Nu este de mirare deci că atâtea civilizații și rase din Orient, din Occident, de la nord și de la sud, s-au întâlnit și s-au amestecat pe solul ei. Ea este într-adevăr, cum foarte bine s-a spus, «un corp geografic și geologic intermediar între Europa și Asia». Vechimea acestor încrucișări de rase și popoare a fost urmărită de cercetători până adânc în preistorie, ele constituie o caracteristică permanentă, reînnoită de la o epocă la alta, a regiunilor balcanice³⁸. La rândul său, relieful Peninsulei Balcanice a favorizat, pe de o parte, circulația internă, de la o regiune la alta, a oamenilor și a ideilor, iar pe de altă parte, în anumite zone, a determinat izolarea și separarea. Cea mai muntoasă dintre peninsulele Europei este brăzdată, în toate sensurile, de văi adânci, longitudinale și transversale, care înlesnesc deplasările de populație și comunicațiile și explică una din constantele caracteristice antropogeografiei balcanice: fenomenul micilor migrații sau al «mișcărilor metanastazice». «Ca totdeauna, scrie Victor Papacostea, zonele cele mai aride au fost și cele mai prolifiche: excedentul lor demografic a fost unul dintre principalii factori de interferență care explică «mozaicul» etnic din peninsulă. Întregul fenomen alcătuiește o constantă și o caracteristică a etnografiei balcanice. Savantul iugoslav Iovan Cvijić a studiat-o pe teren și i-a descoperit întregul mecanism funcțional. Harta așa-numitelor «curente metanastazice», elaborată de el, înfățișează o vastă rețea de fluvii umane, care izvorăsc din zonele muntoase ale Peninsulei și curg către aceleași regiuni, păstrând cu statornicie milenară aceleași albiu³⁹. Masivele alpine ale peninsulei și fragmentarea scoarței în «țărișoare» (župe) au reprezentat, în schimb, tot atâtea baraje în calea curenților demografice și au adăpostit grupuri umane, ocrotindu-le caracterul etnic original, autonomia politică și particularismul cultural. În sfârșit, Peninsula Balcanică a constituit întotdeauna «o unitate geo-economică, cu propriile sale legi naturale de compensație și echilibru, care nu au îngăduit niciodată în trecut frontiere interioare etanșe, ca acelea care separă statele occidentale»⁴⁰.

În aceste condiții geografice s-a desfășurat, în Peninsula Balcanică, o neconținută «fuziune și confuziune etnică». Ea a omogenizat în mare măsură fondul biologic al lumii balcanice în ansamblul ei și a dat un caracter complex etnogenezei fiecăruia din popoarele Peninsulei în parte⁴¹. Simbioza traco-ilirilor cu grecii începe, în valea Moravei, înainte încă de așezarea acestora din urmă în Elada și continuă mult după aceea: grecii au atras în sfera lor de autoritate și influență un mare număr de traci și iliri pe care i-au elenizat. Procesul s-a deplasat, o dată cu diaspora greacă, de-a lungul țărmurilor și mai ales în regiunea pontică și danubiană. Cucerirea romană a avut ca efect, printre altele, colonizarea unui număr considerabil de elemente romane și

romanizate aduse din alte regiuni ale Imperiului și asimilarea celor mai mulți dintre traci și iliri. Revărsată peste întreaga Peninsulă, până în Peloponez, “marea slavă” a dizlocat masa romanică și, în mare parte, a asimilat-o. Ulterior, numeroși slavi s-au elenizat și albanizat, alții s-au românizat. Răspândiți pretutindeni în zonele muntoase, unde supraviețuiesc până astăzi în mase compacte, dar dispersate, românii balcanici au fost treptat grecizați, slavizați și albanizați în cadrul unui proces ce se continuă sub ochii noștri. Grupuri albaneze au coborât din munții de origine până în jurul Atenei și în Peloponez, iar după invazia otomană până în inima ținuturilor locuite de sârbi; elenizarea și slavizarea lor nu era completă la începutul secolului nostru. În vremea stăpânirii bizantine, elemente turcice și asiatice au fost colonizate, din rațiuni diverse, în Peninsula Balcanică: pecenegi, cumani, armeni, selgiucizi, siriaci. Fenomenul se intensifică sub otomani, când un mare număr de păstori turci se așează în văile orientale ale Balcanilor, în Rodope și Macedonia, mulți armeni pătrund în orașe, iar islamizarea unor balcanici deschide drumul mixajului lor cu turcmenii.

Există zone balcanice în care fuziunea etnică a fost mai intensă: așa sunt Macedonia, Epirul și mai ales Bulgaria. Aici, în Bulgaria, “pe vechiul fond tracic s-au suprapus colonizarea romană, apoi un amestec slavo-turanian – cu bulgari, pecenegi, cumani – în mijlocul cărora s-a topit, din evul mediu și până în zilele noastre, masa românilor din Vlahia Asanizilor, mari grupuri de armeni, grecii pontici, albanezi și un important transfer de populație siriacă”⁴². În alte zone, mai puțin numeroase și întinse, în Peloponez, Munții Pindului sau ai Albaniei, tipul etnic grec, ilir sau tracoroman s-a păstrat nealterat⁴³. Aceste cazuri nu infirmă însă adevărul general enunțat de Victor Papacostea, potrivit căruia, în lumea balcanică “ideea de naționalitate... nu mai este în realitate o noțiune etnică, ci mai mult una politică și culturală”⁴⁴.

Geografia nu poate explica, singură, configurația etnică singulară a Peninsulei Balcanice. Aceasta a rezultat din interacțiunea factorilor geografici, economici și istorici, manifestată variat de la o epocă la alta și de la regiune la regiune. Interese economice comune au determinat simbioza traco-ilirilor cu grecii: regatele celor dintâi, cu o economie strict agrară, au dezvoltat relații avantajoase pentru ambele părți cu marile centre comerciale grecești. Nevoiți să asigure sistemul defensiv al *limes*-ului danubian, romanii au recrutat valoroase elemente ostășești trace și ilire, asimilându-le și deschizându-le, prin cariera militară, accesul către cele mai înalte poziții în stat. Pentru a atenua șocul invaziilor și a pacifica Peninsula Balcanică, bizantinii au practicat o politică bine chibzuită care a implicat colonizările, transferul de populație, încurajarea particularismelor, elenizarea elitelor “barbare” prin administrație, biserică și cultură. În felul său, Imperiul otoman a preluat și

continuat această politică. Păstoritul transhumant explică ubicuitatea românilor balcanici, iar integrarea lor în viața urbană, mai ales prin comerț, a dus la elenizarea și slavizarea lor. Din motive politice, statele balcanice naționale moderne au căutat să-și omogenizeze conținutul, recurgând nu o dată la măsuri silnice de deznaționalizare a minorităților pe care le înglobau. Fenomene permanente, fuziunea și confuziunea etnică din Peninsula Balcanică trebuie, așadar, urmărite în varietatea formelor istorice pe care le-au îmbrăcat și explicate cu discernământ prin luarea în considerare a tuturor factorilor care le-au determinat⁴⁵.

Dar Peninsula Balcanică este și un teritoriu de interferență și sinteză a culturilor și civilizațiilor. Neconținutele schimburi de valori spirituale între popoarele din această zonă, încadrarea lor în sisteme politice unitare, cu tendințe, cel mai adesea, de universalitate, purtătoare ale unor civilizații care s-au impus, acțiunea simultană, asupra tuturor, a unor curente de idei venite din afară și care răspundeau aspirațiilor fiecăruia, toate acestea au dus la apariția unei *mentalități balcanice comune*, a unui stil de viață asemănător și au imprimat un ritm unic de dezvoltare întregii Peninsule. Adoptate de bună voie sau implantate prin forță, formele unitare de organizare politică și civilizație au suferit totodată adaptări la realitățile locale; ele au căpătat astfel trăsături diferențiatore, au stimulat afirmarea originalității fondului balcanic comun și a celui local. Victor Papacostea a încercat să surprindă *principalii factori unificatori ai Peninsulei Balcanice*, definindu-le rolul istoric, analizându-le acțiunea complexă și evidențiindu-le efectele pe toate planurile vieții omenești. Ei sunt: substratul traco-iliric, elenismul, Imperiul macedonean și civilizația elenistică, Imperiul roman, Imperiul Bizantin și ortodoxia, slavii, Imperiul Otoman și civilizația islamică, romanitatea balcanică, elenismul post-bizantin și noua ortodoxie, susținute de biserica și domniile țărilor române, influențele occidentale directe sau mediate de elenism care au pregătit ideologic “revoluția orientală” și au inspirat organizarea pe principii moderne, naționale și constituționale, a statelor din Peninsula Balcanică. Pe lângă aceștia, nu trebuie trecută cu vederea, chiar dacă nu au avut însemnătatea celor dintâi, influențele și inițiativele politice venite din partea Italiei, Austriei și Rusiei, care și-au făcut simțită acțiunea asupra întregii Peninsule în chipuri diferite⁴⁶.

Factorii istorici de unitate și diversitate balcanică. Nu vom căuta să urmărim aici modul în care Victor Papacostea prezintă acțiunea unificatoare a tuturor acestor factori în deplina ei amploare și complexitate. Vom încerca însă, împrumutându-i exemplele, să punem în evidență acea constantă, cu aparență de “lege” istorică, din viața Peninsulei Balcanice, care guvernează, așa cum reiese din spusele învățatului român, procesul de interferență și

sinteză a civilizațiilor pe teritoriul ei și care poate fi enunțată astfel: *fiecare sistem politic și fiecare formă de civilizație care a înglobat Peninsula Balcanică a lucrat în sensul unificării ei, suferind totodată, prin acțiunea și reacțiunea realităților locale, prelucrări balcanice de caracter general sau regional.*

Nu știm cum s-a exercitat funcția unificatoare a *traco-ilirilor* asupra stratului anterior de populații din Peninsulă, dar, în epoca bronzului, ea era încheiată: civilizația tracă este acum caracteristică pentru întreg spațiul carpato-balcanic. Pe plan politic însă, tracii nu au fost capabili să dea o organizare unitară acestei zone. Favorizată de factorii de separație și izolare din relieful Peninsulei Balcanice, stimulată și de alți factori istorici, vestita “anarhie” tracă, diviziunea și discordia dintre triburi, ne înfățișează cealaltă latură caracteristică a “balcanismului” lor. În schimb, constituind, în doze diferite, substratul comun al tuturor popoarelor balcanice, traco-iliri au dat limbilor balcanice aspectul lor unitar specific – s-a vorbit de o uniune lingvistică balcanică explicabilă în mare măsură prin acest substrat – și culturilor populare din zonă o anumită omogenitate, sesizabilă mai cu seamă în folclor.

Simbioza traco-ilirilor cu grecii a deschis drumul influenței unificatoare a *elenismului* în Peninsulă. Adoptându-l, în grade diferite, traco-ilirii au contribuit în același timp la “balcanizarea” lui: multe elemente de gândire religioasă, mitologice și artistice tracice au pătruns în cultura greacă, iar unii dintre cei mai străluciți reprezentanți ai ei – Antistene, Tucidide, Demostene – numără în ascendența lor imediată tracii.

Balcanic el însuși, prin originile sale și reprezentând o formă de prelucrare creatoare a elenismului, *Imperiul macedonean* a unificat, pentru prima dată, politic întreaga Peninsulă, sfărâmând particularismele locale, atât pe acelea ale *polis*-urilor grecești, cât și pe cele ale clanurilor traco-ilire. Principalul instrument de unificare al imperialismului macedonean, *civilizația elenistică*, s-a impus în lumea balcanică nu numai cu forța armelor, ci și prin puterea de iradiere a orașelor, care se dezvoltă acum într-un ritm vertiginos și într-un stil unitar pretutindeni pe teritoriul Peninsulei. Cosmopolitismul ei, exprimat de principiul isocratic “nu este grec cine se naște grec, ci acela care trăiește, gândește și se comportă ca un grec”, i-a sporit capacitatea de asimilare a “barbarilor” și a deschis-o totodată influențelor lor.

Imperiul Roman a întreprins o amplă și energetică acțiune conștientă de organizare a unității vieții politice, economice și culturale a lumii balcanice, stimulându-i dezvoltarea prin vasta rețea de drumuri croite în Peninsulă, prin creșterea numărului și importanței orașelor. Îmbinând forța armelor cu suplețea adaptării la realități, romanii au izbutit să câștige adeziunea traco-ilirilor și a grecilor deopotrivă. Romanizarea celor dintâi a fost totală, grecii s-au romanizat numai din punct de vedere politic. În condițiile crizei din secolele

III-IV e.n., traco-ilirii romanizați se afirmă puternic în viața militară și politică a statului roman, pentru a cărui apărare și consolidare depun eforturi remarcabile. Unii dintre ei – Aurelian, Dioclețian, Constantin cel Mare – reușesc, cu sprijinul legiunilor de recrutare locală, să dobândească puterea supremă. Redresând imperiul, ei îi deplasează însă centrul de gravitate în Peninsula Balcanică, proces care culminează cu mutarea capitalei în Bizanț, Roma nouă de pe malurile Bosforului. Expresie, mai întâi, a romanității balcanice, Imperiul balcanizat, transferat în Orient, se elenizează treptat, dând naștere Imperiului bizantin, sinteză între romanitate și elenism, cărora li se adaugă creștinismul și elementele orientale.

Bizanțul a fost, prin administrație, biserică și cultură, cel mai important factor unificator al lumii balcanice, a cărei specificitate a apărut-o, o dată cu autoritatea sa asupra ei, prin *ortodoxie*. Integrând în ordinea sa atât de strictă, cu un remarcabil simț al adaptării la particularitățile locale și etnice, pe invadatorii din afara Peninsulei, cărora le-a îngăduit, în momentele de slăbire a puterii centrale, păstrarea propriilor tradiții și moravuri și, mai ales, transformarea limbilor naționale în instrumente de cultură, Bizanțul a căpătat adesea aspectul unei grupări de interese balcanice. Și prin politica sa demografică, de colonizări, transfer de populație și încurajare a particularismelor etnice, el a contribuit la “balcanizarea” neamurilor pătrunse pe teritoriul său. Modelul politic și cultural bizantin a fost prelucrat creator de toate popoarele balcanice, asigurând astfel omogenitatea și stimulând originalitatea lor.

Răspândiți pretutindeni în Peninsula Balcanică, *slavii* și-au pus pecetea, mai cu seamă prin influența lingvistică, asupra tuturor popoarelor de aici, cu care au intrat în contact, pe care în parte le-au asimilat sau de care au fost asimilați. Factor unificator, ei s-au “balcanizat” suferind influența substratului traco-ilir, a romanității, a elenismului bizantin și, mai târziu, a Islamului. Procesul a fost favorizat de geografie – în *župe*, slavii și-au pierdut unitatea și spiritul gregar care le asigurase forța; ei s-au divizat în mai multe ramuri, alcătuind popoare și formațiuni independente. El a fost stimulat conștient de bizantini cărora le garanta o dominație mai lesnicioasă asupra lor. Inspirați de modelul bizantin, slavii și-au afirmat ulterior năzuința spre constituirea unor împărății universale, în fapt vaste grupări de interese balcanice, tinzând a se substitui Bizanțului însuși. Și acestea – țaratul bulgar, regatul de alură imperială al sârbilor – au fost factori de unificare a lumii balcanice, prin influența asupra întregii Peninsule și, privite din alt unghi de vedere, forme de “balcanizare” a bizantinismului.

Înglobând politic întreaga Peninsulă Balcanică, *Imperiul Otoman* i-a dat o puternică culoare orientală și numele însuși. Sesizabilă mai cu seamă în stilul de viață, moravuri, costum, muzică, limbă, urbanism, această tentă de

orientalism a constituit multă vreme nota cea mai frapantă a lumii balcanice pentru observatorii moderni și a fost socotită de ei, fără dreptate, drept cea mai caracteristică. Pentru a-și asigura dominația asupra popoarelor balcanice, turcii au încurajat ortodoxia și, cu ea, separatismul față de lumea creștină occidentală, catolică, mai târziu și protestantă. Prin modul în care au conceput statutul foștilor cetățeni bizantini în Imperiu, echivalând confesiunea creștină ortodoxă cu naționalitatea greacă (*Rum mileti*), ei au înlesnit elenizarea bisericii răsăritene. Astfel, sub scutul puterii otomane, *noua ortodoxie* și *elenismul post-bizantin* și-au reluat cu reînnoită vigoare funcția unificatoare în lumea balcanică. Independent de judecata de valoare asupra rolului istoric al otomanilor și renunțând la spiritul de “cruciadă” în atitudinea față de ei, trebuie să constatăm că, sub anumite aspecte, turcii înșiși s-au “balcanizat”. Proclamat după cucerirea Constantinopolului, Imperiul Otoman a preluat numeroase elemente ale civilizației bizantine și, ca și Bizanțul, a căpătat nu o dată înfățișarea unei grupări de interese balcanice. Colaborarea creștinilor și a balcanicilor convertiți la islamism cu turcii a fost mai intensă și mai amplă decât se crede: în economie și, prin fanarioți, în politică – grecii, în marină – epiroții și dalmatinii, în armată și administrație – albanezii și bosniecii și-au pus energia și talentul în sprijinul Imperiului Otoman care le satisfăcea propriile interese. Toate acestea justifică plastica expresie “Bizanț după Bizanț” prin care Nicolae Iorga a sugerat supraviețuirea bizantinismului în acest nou imperiu balcanic.

Dispersați, prin practicarea păstoritului transhumat în toate regiunile Peninsulei, venind în contact cu toate popoarele și, în cele din urmă, fiind în mare parte asimilați de ele, *românii balcanici* au constituit și ei un factor de unitate a acesteia, lăsându-și pretutindeni urmele în limbă și în toponimie. Ei au jucat de asemenea un rol important în dezvoltarea economiei burgheze la toate popoarele balcanice, afirmându-se ca meșteșugari și negustori și au contribuit pe plan militar, cultural și politic la renașterea națională a tuturor acestor popoare cu care mai întâi au conviețuit, apoi s-au identificat deplin, prin asimilare și cărora le-au dăruit priceperea și tenacitatea lor.

“*Revoluția orientală*” care a deschis și pentru lumea balcanică ciclul modernizării, rupând-o de sub jugul dominației otomane și al ordinii feudale și integrând-o Europei burgheze, este și ea un proces unitar în varietatea formelor pe care le-a îmbrăcat. Ideile înaintate, de la cele ale reformei și ale liberei cugetări la luminism și ideologia revoluționară franceză, au pătruns în Peninsula pe diferite căi, dar mai ales prin intermediul intelectualității grecești, în haina *elenismului* care domina viața spirituală și culturală din vremea turcocrăției în întreaga lume balcanică. Ele au sfârșit prin a-i distruge însă temeliile o dată cu acelea ale stăpânirii otomane, principalul lui protector, deșteptând conștiința națională a popoarelor balcanice asuprite și înarmându-le

ideologic în lupta pentru realizarea aspirațiilor lor de independență politică și afirmarea culturală în limba fiecăruia. Din nefericire, solidaritatea popoarelor balcanice în lupta anti-otomană a fost subminată de rivalități și excese naționaliste, întreținute abil de imperialismele exterioare Peninsulei și care au aruncat-o în discordie și anarhie îndată după succes. Epoca modernă din istoria lumii balcanice debutează astfel printr-o fază, de atâtea ori întâlnită în trecutul ei, *de afirmare violentă a particularismelor în detrimentul unității*. Ritmul dezvoltării rămâne însă, chiar prin această manifestare simultană a diferențelor și diversității, unic, unitatea lumii balcanice fiind, așa cum s-a afirmat, de afinitate și nu de identitate.

România și lumea balcanică. Alcătuiind ea însăși o unitate naturală din punct de vedere geografic, *România nu face parte din Peninsula Balcanică*. Totuși, poporul român aparține lumii balcanice datorită faptului că factorii de unitate amintiți și-au făcut simțită acțiunea și în spațiul carpato-danubian, toți laolaltă, dar fiecare în felul său, în chip specific acestei zone. Baza etnică a poporului român o constituie tot o ramură a tracilor, geto-dacii; ei constituie și pentru români substratul care și-a exercitat influența asupra limbii și a culturii populare și sunt componenta esențială a fondului lor biologic. Diaspora greacă din regiunile pontice și danubiene a intrat în simbioză cu acești geto-daci, din aceleași interese economice și cu aceleași efecte culturale și politice ca și în sudul Dunării: acțiunea unificatoare a lui Burebista s-a sprijinit, se pare, considerabil din punct de vedere financiar pe relațiile comerciale cu centrele elenice. Deși nu a fost înglobată în imperiul lui Alexandru cel Mare, întrucâtva tentativa a eșuat, Dacia a intrat totuși în circuitul economic al acestuia și a simțit influența civilizației elenistice. Romanizarea ei s-a produs în condiții similare celor din Peninsulă, prin aceiași agenți, în cadrul aceleiași serii istorice și cu aceleași efecte. Pe ambele maluri ale Dunării, romanitatea s-a manifestat unitar, iar formarea poporului român, descendentul ei, s-a produs, în unitate teritorială și lingvistică, la nordul și sudul fluviului. Imperiul bizantin nu a stăpânit direct decât porțiuni reduse din teritoriul țării noastre, unde dominația sa a fost intermitentă, dar românii au intrat în sfera de influență a civilizației bizantine și ortodoxia, factor de conservare a ființei lor naționale, i-a unit cu lumea bizantină și balcanică. Aceiași slavi de sud au intrat, prin asimilare, în alcătuirea etnică a poporului român, influențându-le limba, lăsându-și urmele în toponimia Daciei romanizate, în cultură și instituții. Modelul politic și de civilizație bizantin a fost receptat, pentru a fi prelucrat creator, de români atât pe cale directă, cât și indirect de la statele slave din Peninsula Balcanică, prin intermediul și în varianta pe care ele i-au dat-o, în etapa slavonismului nostru cultural. Țările

române nu au fost cucerite de otomani prin forța armelor, dar au intrat totuși, sub presiunea unor factori de conjunctură politică, în sistemul otoman, păstrându-și o anumită autonomie, cu greu apărată. Influențele orientalizante au atins pe români la fel ca și pe ceilalți creștini supuși turcilor, dar într-o măsură mai mică. În limitele dictate de interesul național și de necesitatea salvării statului, domnii români au cooperat și ei cu Imperiul Otoman, pe terenul politic și militar, iar țările române au intrat în circuitul economic al acestuia. Încercările lor de emancipare au dus însă, prin reacția Porții, la instaurarea regimului fanariot, formă a simbiozei turco-grecești, care a “balcanizat” intensiv țările române: pe măsura creșterii dependenței față de otomani, a sporit rolul elementului grecesc în viața economică și politică, a fost diminuată forța boierimii pământene și, o dată cu ea, a început disoluția regimului nobiliar, iar elenismul a dobândit o poziție preponderentă în cultură și în biserică. În consecință și în Țările române, ca și în celelalte țări balcanice, ideile înnoitoare ale Apusului și spiritul revoluționar au pătruns în mare parte prin intermediul culturii grecești, pentru a fi apoi îndreptate nu numai împotriva regimului otoman, ci și a elenismului fanariot.

Dar românii au fost și ei, în felul lor, un factor de unitate a lumii balcanice. După cucerirea Peninsulei de către otomani, țările române au devenit un loc de refugiu al elitelor intelectuale și politice ale creștinismului răsăritean. Domnii români au preluat, într-o anumită măsură și altfel decât sultanii, rolul bazileilor bizantini, fiind recunoscuți ca atare de lumea balcanică și chiar de Europa occidentală. Protectori ai ortodoxiei, sprijinitori ai Bisericii răsăritene și ai culturii din tot spațiul fostului Imperiu, ei au concentrat speranțele și adesea au organizat, în cadrul cruciadei târzii, eforturile lumii balcanice în direcția eliberării de sub dominația islamică, la curțile lor a înflorit cultura ortodoxă în forma clasică a elenismului, altul decât cel fanariot, alături de creația națională, stimulată de acesta și înălțată. Mai târziu, în perioada luptei pentru afirmarea națională, în formele culturii și ale statului modern, a popoarelor din lumea balcanică, România a fost o însemnată bază de pregătire a “revoluției orientale”: aici s-au grupat, organizat și adesea format agenții acesteia. În special bulgarii și albanezii datorează mult atmosferei culturale și politice românești în care au trăit și de care au fost, desigur, influențați.⁴⁷

Balcanologia. Sensul ei științific și funcția politică. Particularitățile de așezare și de relief, neconținută fuziune și confuziune etnică, multiplele și succesivele interferențe și sinteze de sisteme politice și forme de civilizație fac așadar din Peninsula Balcanică o entitate de viață istorică. Unitatea este condiția sub care s-a desfășurat, pe toate planurile, viața popoarelor balcanice; ea nu exclude nici diversitatea, nici chiar tensiunile și conflictele între ele. Ea

nu se datorează unui singur factor istoric, ci unui complex de permanențe și unei serii de împrejurări în neconținută schimbare. Ea nu constituie expresia unui ideal etic sau politic, ci este manifestarea comunității de destin a popoarelor Peninsulei, dovedite de evenimentele trecutului ei. Această unitate, de o natură atât de complexă, nu poate fi surprinsă, nici pusă în evidență prin simpla juxtapunere a istoriilor naționale ori prin analiza relațiilor bilaterale între popoare pe diverse planuri. Ea impune cercetătorului care dorește să înțeleagă deplin oricare dintre manifestările lumii balcanice, de oricând și de oriunde, considerarea lor într-o anumită perspectivă – aceea a balcanologiei: să nu neglijeze nici diversitatea, nici întregul din care fac mereu parte. A face balcanologie nu înseamnă a căuta zadarnic să cuprinzi totalitatea fenomenelor din Peninsula dintr-o epocă dată, ci să te apropi de fiecare într-un anumit spirit.

Astfel înțeleasă, balcanologia reprezenta, pentru momentul când Victor Papacostea se credea îndreptățit științific și dator să o promoveze, o reacție împotriva romantismului și naționalismului cărora prea adesea istoriografiile naționale din Peninsula Balcanică le sacrificau adevărul, spiritul științific și simțul istoric însuși. La originile acestei triste situații stătea o problemă politică, “problema balcanică”, limpede expusă de Victor Papacostea în mai multe rânduri⁴⁸. La deschiderea succesiunii Imperiului otoman, ieșirea din indiviziune a moștenitorilor lui, statele naționale balcanice, s-a făcut pe cale violentă: ea a generat conflicte și dispute, degenerate în crude războaie în anii 1912-1913 și a transforma zona balcanică într-o adevărată “pulberărie” a Europei. Aceste ciocniri izvorau, de fapt, din *nesocotirea particularităților locale ale zonei balcanice în aplicarea strictă a principiului naționalităților și, mai târziu, al autodeterminării popoarelor*, așa cum le concepuseră, inspirate de realitățile geografice și istorice proprii, popoarele Europei occidentale. Dacă acolo, în Europa occidentală, statele naționale s-au format treptat în cadrul unor unități naturale ce îngăduiau separatismul și pe baza unei omogenități etnice și lingvistice, aici, în Peninsula Balcanică, interferențele etnice și de cultură făceau dificilă compartimentarea națiunilor în frontiere naturale. Hotarele trasate fără deplină cunoaștere a realităților au fost mai totdeauna convenționale, iar fiecare stat balcanic a inclus alogeni pe care a căutat să-i disimuleze statistic și să-i deznaționalizeze grabnic. Concepția occidentală despre frontiere – adevărate “ziduri chinezești”, cum le numește Victor Papacostea – era inadecvată realităților geo-economice ale Peninsulei Balcanice, tradițiilor de viață comună ale popoarelor de aici, care impuneau strânsa cooperare. La rândul ei, amintirea vechilor împărțiri universale, realizate sau numai încercate în evul mediu de strămoșii lor, împingea pe urmași să caute a le reface. Fără să le înțeleagă esența imperială și universală, inactualitatea în condițiile prezentului, ei le-au desfigurat semnificația, atribuindu-le un

conținut național modern pe care nu l-au avut și le-au invocat, astfel deformate, ca mărturii menite să legitimizeze pretenții teritoriale excesive. La rândul lor, diversele imperialism europene au încurajat aceste conflicte, diviziunea și discordia între popoarele balcanice înlesnindu-le lor expansiunea proprie și împărțirea acestora în sfere de influență. Istoriografia balcanică devenise, așadar, sub influența romantismului și a naționalismului, un instrument al veleităților de expansiune politică. Atât pe plan politic, cât și pe plan cultural, termenul “balcanic” dobândise, în consecință, un trist renume, ajungând să desemneze o mentalitate retrogradă, extremistă, subiectivă, șovină, nerealistă și lipsită de simț istoric, dominată de complexe de inferioritate sau superioritate incitatoare la violență, incapabilă de detașare teoretică și de comprehensiune umană, intolerantă, insensibilă la ideea de universalitate.

În concepția lui Victor Papacostea, balcanologia avea să redea lumii balcanice, sub semnul “adevărului înainte de toate”, conștiința de sine, reabilitând-o în același timp în ochii lumii întregi. Tipul reprezentativ al acestei lumi era cu totul altul decât acela pe care istoricii balcanici, dominați de naționalism și romantism, îl exaltau, iar oamenii de cultură ai Apusului, cunoscându-l superficial, îl disprețuiau: “... omul din Peninsula Balcanică – din oricare parte a ei – participă în fond, prin toată structura lui etnică, mentală și sufletească, la mai multe naționalități. Fără a nega, firește, diferența specifică care îl leagă de totalitatea membrilor națiunii în sânul căreia s-a născut și a cărei limbă o vorbește, vom constata totuși că, pe deasupra, el mai este membru – prin legături organice ce vin dintr-o complexă și îndelungă ancestratie – și al marii comunități balcanice”⁴⁹. Punând în lumină aceste legături, balcanologia era menită să reazeze studiile balcanice pe temelii științifice sigure, să înlocuiască dezlănțuirile pasionale prin supunere la obiect, retorica naționalistă prin studiul critic și documentat al realităților, exaltarea particularismelor prin evidențierea elementelor de unitate. Presupunând cu necesitate cooperarea internațională, ea putea contribui imens la edificarea solidarității între popoarele balcanice, la civilizarea lor, a tuturor laolaltă și a fiecăruia în parte, prin cultivarea adevărului, a disciplinei de gândire, a urbanității în expresie, a valorilor universale. Termenul “balcanic” putea fi astfel transformat, cum îi plăcea să repete istoricului român, dintr-o poreclă cu nuanță peiorativă în adevărat și prestigios renume.

În același timp, balcanologia putea oferi oamenilor de stat din Peninsula Balcanică temeuri științifice de orientare a politicii lor către o mai strânsă colaborare și solidaritate a popoarelor din această zonă a lumii. Ea putea pregăti spiritul public din fiecare țară balcanică în vederea realizării cândva a unei mari confederații, destinate nu să sacrifice, ci să întărească suveranitatea națională a fiecăreia și înflorirea civilizației ei, opunând tendințelor expansioniste ale

marilor puteri imperialiste “cetatea naturală a unei mari unități geografice”. Primul pas pe această cale către o viitoare “Elveție a Răsăritului”, era, după Victor Papacostea, asocierea statelor din această zonă și micșorarea pe cât e cu putință a rigorii frontierelor intermediare. Balcanologia avea datoria să nu se închidă în cercul strâmt al erudiților, ci să se adreseze, fără a renunța desigur la exigențele stricte ale oricărei științe, în forme adecvate, publicului cultivat, căruia să-i comunice rezultatele cercetărilor, contribuind la educarea într-un spirit nou a cetățenilor, la promovarea ideii de solidaritate balcanică⁵⁰.

Geneza concepției balcanologice a lui Victor Papacostea. Victor Papacostea nu a revendicat pentru sine meritul de a fi creat balcanologia. Cu probitatea ce-i era caracteristică, el și-a numit precursorii, prezentându-se ca un continuator al eforturilor acestora. Într-adevăr, ideea unității și specificității lumii balcanice a fost enunțată și argumentată de un număr de învățați români și străini care s-au dedicat, cu competență, studiului Peninsulei în diversele ei aspecte.

În domeniul istoriografiei, cei mai de seamă au fost învățatul ceh Constantin Jireček (1854-1918)⁵¹ și istoricul român Nicolae Iorga (1871-1940), întemeietorul primului Institut de studii sud-est europene⁵². Prin cercetările personale și prin contribuții teoretice, ei au pus în evidență mai mult decât oricine necesitatea de a privi Peninsula Balcanică drept un întreg, au identificat factorii de unitate și au înfățișat mecanismul adaptării formelor succesive de civilizație din această zonă la realitățile ei. Între succesorii lor, deși a avut o activitate științifică de proporții restrânse, trebuie pomenit, pentru influența exercitată asupra lui Victor Papacostea, profesorul și mai târziu colaboratorul său apropiat, George Murnu (1868-1957), autor al unor contribuții importante la cunoașterea în spirit balcanologic a istoriei medievale a romanității balcanice și în special a simbiozei româno-bulgare⁵³.

Contribuția lingviștilor la dezvoltarea balcanologiei este dintre cele mai importante. Frapați de numărul și de ponderea în structura și în lexicul fiecărei limbi bacanice a unor elemente comune cu ale celorlalte, elemente care le diferențiază de limbile cu care fiecare este înrudită genetic, ei s-au simțit tentați să vorbească despre o anumită unitate a acestor limbi, pe care au explicat-o în chip diferit. Atribuită de unii influenței substratului tracic comun, de alții influenței panbalcanice slave sau grecești, incontestabilele fenomene de convergență din limbile balcanice i-au determinat pe lingviști să reconsidere principiile de clasificare a limbilor în genere. După Johannes Erik Thunmann (1746-1778), Jernij Bartolomeu Kopitar (1780-1844), Pavel J. Šafarik (1795-1861), Franz Miklosich (1813-1891), Bogdan Petriceicu Hasdeu (1836-1907), Gustav Meyer (1850-1900), Gustav Weigand (1860-1938), Alexandru I.

Philippide (1859-1933), Ovid Densusianu (1873-1938), danezul Kristian Sandfeld-Jensen (1873-1942) a ajuns să formuleze teoria “uniunii lingvistice balcanice”, susținând că limbile din Peninsulă au ajuns, mai ales sub influența limbii grecești, principala limbă de cultură din zonă, să alcătuiască o unitate lingvistică similară celei a limbilor înrudite prin originea comună (limbile slave, germanice sau neolatine). Preluând și redefinind în lumina achizițiilor mai noi ale lingvisticii generale conceptul lui Sandfeld, lingvistul rus Nikolai Sergheievici Trubețkoi (1890-1938) a fundamentat teoretic distincția între familiile de limbi înrudite genetic și uniunile de limbi, bazate pe afinități datorate comunității de viață istorică, de cultură și civilizație ale celor care le vorbesc. Theodor Capidan (1879-1953) a îmbogățit și nuanțat această teorie, valorificând profundele sale cunoștințe despre lumea balcanică și limbile din Peninsulă, cercetate pe teren. Modul în care Theodor Capidan a înfățișat acțiunea factorilor creatori ai unității lingvistice balcanice (substratul, bilingvismul, mentalitatea comună, promiscuitatea etnică – cum numea el fuziunea și confuziunea de neamuri și rase din Peninsulă), felul în care a aplicat metoda cercetării interdisciplinare în studiile asupra păstoritului la românii balcanici au marcat un hotărâtor pas înainte către constituirea balcanologiei ca sistem științific autonom. Victor Papacostea datorează mult contactului cu scrierile lui Theodor Capidan și colaborării directe cu el⁵⁴.

Am avut mai sus prilejul să ne referim la rolul excepțional al geografului iugoslav Iovan Cvijić (1865-1927) în dezvoltarea balcanologiei. Mai mult decât oricui, lui i se datorează relevarea particularităților geografice ale Peninsulei Balcanice și caracterizarea specificului ei antropogeografic. Cvijić a pus în lumină în chip strălucit interacțiunea factorilor geografici, sociali și istorici în plămădirea fizionomiei proprii umanității balcanice. În special descoperirea așa-numitelor legi ale mișcărilor metanastazice, analiza cauzelor care le-au determinat, relevarea direcțiilor constante pe care le-au urmat și a rolului care le-a revenit în unificarea și diversificarea aspectului antropogeografic și cultural al Peninsulei și-au spus cuvântul hotărâtor în formarea concepției balcanologice a lui Victor Papacostea. Probitatea și obiectivitatea savantului iugoslav, accentul pus de acesta asupra determinărilor geografice, mai puternice decât cele rasiale, în conturarea tipurilor psihice din diferitele părți ale zonei balcanice, atenția deosebită acordată cercetărilor pe teren și fenomenelor de caracter strict local, încercarea de a explica situații din trecutul îndepărtat, insuficient atestat documentar, cu ajutorul datelor furnizate de studiul proceselor în curs, care țin însă de permanențe antropogeografice, toate acestea l-au fascinat pe istoricul român. El a știut însă să-și păstreze deplina libertate de judecată critică față de tot ce era exagerat și subiectiv în gândirea balcanologică a lui Iovan Cvijić: a respins atât supralicitarea

determinismului geografic de către savantul iugoslav, cât și tendința acestuia de a idealiza însușirile popoarelor slave, ale sârbilor mai ales⁵⁵.

Între antecesorii lui Victor Papacostea trebuie amintiți, alături de Nicolae Iorga, întemeietor, împreună cu Vasile Pârvan și George Murgoci, al Institutului de studii sud-est europene din București, editor al prestigioasei *Revue Historique du Sud-Est Européen*, inițiatorii străini ai unor instituții și publicații similare. Este vorba în primul rând de iugoslavii Petar Skok (1881-1956) și Milan Budimir cu a lor *Revue Internationale des Études Balkaniques*, menită să contribuie la elucidarea trecutului comun și la apropierea în prezent între popoarele balcanice și de editorii greci ai publicației *Les Balkans*, organ al militantismului în vederea solidarizării lumii balcanice⁵⁶.

Un rol deloc de neglijat în elaborarea balcanologiei ca sistem științific bine încheiat l-au avut însă, pe lângă toate aceste rezultate și sugestii ale înaintașilor, propriile cercetări ale istoricului român. E vorba, mai ales, de studiile întreprinse de el asupra istoriei românilor din Peninsula Balcanică, din care el însuși cobora. Vreme de mai mulți ani, la începuturile carierei sale științifice, Victor Papacostea s-a dedicat cu pasiune acestor studii, pe care le-a slujit, mai târziu, la conferința cu același obiect ce i-a fost creată la Universitate. Împreună cu Tache Papahagi (1892-1977) mai întâi, apoi în colaborare cu George Murnu și Theodor Capidan, el a editat chiar o publicație periodică, *Revista aromânească*, numită ulterior *Revista macedoromână*.⁵⁷ Destinată să dea un caracter sistematic și să asigure un nivel științific corespunzător cercetărilor asupra romanității balcanice în toate domeniile, dar mai ales în cel istoriografic, oarecum neglijat până atunci, revista a reușit să antreneze în juru-i pe cei mai distinși specialiști și chiar pe unii amatori entuziaști, apți să îndeplinească, sub îndrumarea celor dintâi, o foarte utilă activitate de documentare și, eventual, de valorificare a informației – atât de rare, diverse și dispersate – adunate. Cultivând spiritul critic și obiectivitatea, preconizând studierea romanității balcanice în contextul vieții întregii Peninsule, revista se detașa net de alte publicații din epocă, având același obiect de interes, dar dominate de țeluri politice, pătrunse de spirit propagandistic, naționalist și afectate de diletantism. Studiind istoria românilor balcanici, cu deosebire a aromânilor, Victor Papacostea a fost frapat de modul în care ea se îmbină permanent cu a celorlalte popoare balcanice, de imposibilitatea considerării ei în mod izolat și a ajuns astfel să-și dea seama și pe calea muncii sale personale în cercetare a trecutului lumii balcanice de caracterele ei specifice, de unitatea în diversitate pe care o înfățișează atât de izbitor. “Cercetările privitoare la macedoromâni – în orice domeniu ar fi ele – alcătuiesc, ca și bizantinologia, un important capitol de *balcanologie*. Ele nu interesează niciodată exclusiv pe români. Faptul trebuie demonstrat în câmpul tuturor

disciplinelor noastre” scria el, la 24 decembrie 1935, lui Theodor Capidan.⁵⁸ Crearea seminarului de balcanologie pe lângă conferința de istorie a românilor din Peninsula Balcanică, întemeierea Institutului de studii și cercetări balcanice au fost consecințele practice imediate ale acestei constatări.

Victor Papacostea nu a fost așadar numai un continuator al precedesorilor săi, Constantin Jireček, Nicolae Iorga, George Murnu, Kr. Sandfeld, N.S. Trubețkoi, Theodor Capidan, Jovan Cvijić, cum a crezut de cuviință să ni se prezinte. Pornind de la rezultatele lor, urmându-le indicațiile și îndemnurile, critic însușite, valorificându-și propria experiență de cercetător al istoriei românilor balcanici, el a încheiat pentru prima dată într-un sistem complet, unitar și coerent principiile clar definite ale balcanologiei, a cărei paternitate îi revine. El este cel dintâi care a făcut din balcanologie o știință totală despre lumea și omul balcanic, postulând categoric, sub raport metodologic, folosirea comparatismului, interdisciplinarității și a cooperării intelectuale pe plan național și internațional. A afirmat limpede și a apărut ferm statutul științific al balcanologiei, impunând cercetării un nivel de înaltă și modernă tehnicitate și negându-i orice altă finalitate principială decât aceea a descoperirii adevărului. A respins cu tărie, mai mult și mai consecvent decât oricare dintre înaintașii săi, orice intervenție a prejudecăților politice, naționale și religioase – fie ele chiar generoase – în demersul rațional al investigației. A trasat, în sfârșit, direcțiile de dezvoltare ale cercetării balcanologice, elaborând un vast program de activitate, menit să pregătească minuțios și temeinic viitoarea operă de sinteză științifică a lumii balcanice, realizabilă numai printr-o vastă colaborare internațională.

Institutul de studii și cercetări balcanice. Instrumentul principal pentru transformarea balcanologiei astfel concepute într-o realitate a vieții științifice a fost Institutul de studii și cercetări balcanice (1937-1948).⁵⁹ La început, el a fost o asociație informală de oameni de știință, câștigați de entuziasmul dinamic al lui Victor Papacostea și de ideile sale și a funcționat, ca atare, pe lângă seminarul de balcanologie din cadrul conferinței de istorie a românilor din Peninsula Balcanică. Impus atenției lumii științifice prin apariția revistei internaționale *Balcania*, în care se defineau principiile balcanologiei și erau grupate roadele primelor cercetări întreprinse în spiritul ei. Institutul a fost recunoscut ca persoană juridică și înscris în bugetul statului în anul 1943. El a căpătat astfel mijloace financiare sporite de dezvoltare, dar principala resursă de vitalitate au rămas energia directorului și devotamentul colaboratorilor săi. În anul 1948, fără un act formal, a fost contopit cu Institutul de Istorie al Academiei, în cadrul reformei acesteia, iar *Balcania* și-a încetat apariția.

Institutul de studii și cercetări balcanice a fost organizat ca un nucleu puternic, de înaltă calificare și competență, menit să inițieze, să stimuleze și să coordoneze în spiritul unei concepții și după o metodă unitară activitatea de cercetare și creație științifică. Cu viziunea permanentă a ansamblului, cu perspectiva clară a finalității eforturilor desfășurate la diverse nivele, de colaboratori de specialități, formații și chiar competențe diferite, el trebuia să asigure eficiența și să garanteze calitatea științifică a lucrărilor. Acestea aveau să se desfășoare într-un climat academic, de deplină libertate de creație și opinie, de neconținut dialog și chiar înfruntare de păreri. Unitatea în diversitate a fost și pentru viața Institutului o normă cu strictețe observată. Potrivit acestei concepții organizatorice, Institutul de studii și cercetări balcanice număra numai șapte membri permanenți, profesori universitari de recunoscută autoritate în domeniul specialității lor, între care și directorul, doi șefi de lucrări și doi asistenți, cu titlul de doctori în științe și experiență în cercetare. Titularul catedrei de istorie a popoarelor din Peninsula Balcanică fiind, de drept, directorul Institutului, el asigura strânsa cooperare cu Universitatea și selecționarea, din rândul promoțiilor succesive de studenți, a celor mai buni viitori colaboratori. Personalul administrativ era reprezentat, potrivit legii, de un secretar și un bibliotecar⁶⁰.

Funcțiile Institutului erau, în concepția întemeietorului său, multiple. Având ca principal scop creația științifică, el trebuia să contribuie totodată la formarea specialiștilor în balcanologie, potrivit felului în care înțelegea această disciplină Victor Papacostea, să organizeze contactele între specialiștii din țară și de peste hotare, să asigure informația și documentarea cercetătorilor, să difuzeze în publicul larg roadele muncii sale, educându-l în spiritul prieteniei și solidarității balcanice. Pentru atingerea tuturor acestor țeluri s-au găsit modalitățile și formele adecvate de acțiune.

Încă de la începuturile lui, în 1937, Institutul a cuprins o *Școală de limbi balcanice și orientale*, ale cărei cursuri erau ținute la început de lectori onorifici. În 1942, școala a căpătat o mai mare dezvoltare. Erau predate studenților și cercetătorilor dornici să se specializeze în balcanologie limbile a căror cunoaștere le deschidea accesul direct la izvoarele istoriei popoarelor balcanice, atât limbile vorbite – neogreaca, sârbo-croata, bulgara, albaneza, turca modernă, armeană, cât și vechile limbi de cultură – elina, latina, slava veche și turca osmană. Din anul 1944 au fost introduse în program și cursuri de limba rusă, atât de utilă pentru cunoașterea literaturii științifice ruse și sovietice în materie mai ales de bizantinologie și slavistică și atât de puțin stăpânită la noi în acea vreme. Cursurile școlii au fost urmate și de persoane din afara vieții științifice, mai cu seamă de cei ce se pregăteau pentru o carieră diplomatică. În anul 1947-1948 erau înscriși la cursuri 140 elevi, dintre care peste 100 cu frecvență regulată.

Mai multe cicluri de *cursuri speciale* privitoare la probleme majore ale balcanologiei sau la chestiuni de metodă au fost organizate pentru familiarizarea viitorilor specialiști cu spiritul și conținutul acestei discipline complexe. Încredințate unor autorități științifice, nu numai români, dar și oaspeți străini, cursurile se desfășurau paralel cu cele predate de Victor Papacostea în cadrul obligațiilor sale de catedră. Din nefericire, unele dintre ele au fost întrerupte din pricina bombardamentelor din aprilie 1944. În anul 1943-1944 fuseseră programate: un ciclu de prelegeri privind geografia istorică a Peninsulei Balcanice în vremea dominației bizantine, încredințat cunoscutului bizantinist francez, părintele Vitalien Laurent; un curs de geografie generală a Peninsulei Balcanice, ținut de profesorul Victor Tufescu; un sir de prelegeri de filozofie a istoriei și de metodologie, cu aplicații la domeniul balcanic, cu care se însărcinase profesorul Alexandru Elian; un curs și seminar de bibliografie balcanică, predat de Al. Iordan, destinat pregătirii celor ce urmau să lucreze în cadrul Oficiului bibliografic al Institutului, mai ales studenți din anul al IV-lea.

Acest *Oficiu bibliografic*, de fapt un adevărat centru de documentară balcanică, a fost organizat în anul 1946 în cadrul Bibliotecii Institutului și pus sub conducerea profesorului Al. Iordan. El avea misiunea să organizeze: un fișier complet al cărții balcanice din bibliotecile românești, un vast corpus bibliografic balcanic în limba franceză, operă de colaborare cu cercetătorii din întreaga Peninsulă, un buletin bibliografic semestrial, redactat în limba franceză. Bucureștiul urma să devină, așadar, principalul centru de informare și documentare bibliografică privind țările și popoarele balcanice. Oficiul bibliografic a antrenat în munca sa un număr considerabil de studenți, care se inițiau astfel în practica activității de cercetare. Din nefericire, cele câteva mii de fișe adunate în cursul unui an de activitate au rămas, la desființarea Institutului, în depozitul acestuia, apoi s-au risipit.

Pentru documentarea cercetărilor și a studenților, în afară de biblioteca Institutului, adunată cu greu, adesea cu sacrificiile materiale ale directorului și colaboratorilor săi, a luat ființă și o secție de *traduceri*. Au fost traduse marile tratate clasice și chiar studii de caracter mai special, dar indispensabile, referitoare la problemele fundamentale ale balcanologiei. Se înlesnea astfel contactul cu opere științifice de imediată utilitate balcanologilor în formare, scrise în limbi mai puțin cunoscute, în limbile balcanice în primul rând, dar și în rusă. În chip excepțional au fost traduse și lucrări elaborate în limbile occidentale, mai ales în germană. Unele traduceri urmau să fie publicate, lucru puțin obișnuit în epocă pentru lucrările de creație științifică. Din lista traducerilor duse până la capăt, cităm: Feodor I. Uspenski, *Istoria generală a Bizanțului și Al doilea țarat bulgar*, S. Stancevic, *Istoria poporului sârb*, V. Zlatarski, *Istoria poporului bulgar*, Fr. Šišić, *Istoria croaților*, P. Skok, *Slavii la Mediterana*, Karl Krumbacher,

Istoria literaturii bizantine, P. Aravantinos, *Cronografia Epirului*. O mențiune cu totul deosebită merită traducerea în limba franceză, de către Șerban Năsturel, a *Istoriei Imperiului otoman* de Nicolae Iorga; monumentală operă urma să fie editată sub îngrijirea unui comitet de specialiști – doi turcologi, un bizantinolog, un neo-elenist, un slavist, un istoric specialist în istorie universală și un istoric al românilor – care aveau să însoțească textul cu ample note și comentarii, să aducă bibliografia la zi și, dacă era cazul, să redacteze chiar capitole suplimentare, după metoda folosită mai ales în Germania în cazul tratatelor clasice.

Una din formele de activitate cele mai importante și de maximă eficiență științifică desfășurate de Institut a fost *Colocviul bilunar de balcanologie*, întrunit cu regularitate din 1937 până în 1948. În ședințele prezidate de directorul Institutului se prezentau comunicări științifice, urmate de discuții și se făceau dări de seamă critice asupra unor lucrări apărute în țară și peste hotare. Cele mai multe contribuții erau publicate apoi în revista *Balcania*. Deschis tuturor celor dornici să dea la lumină rezultatele cercetărilor lor de interes balcanologic, colocviul avea totuși un anumit profil tematic, stimulând studierea cu precădere a factorilor de unitate a lumii balcanice, a aspectelor mai puțin elucidate din trecutul Peninsulei, în vederea înaintării lucrărilor pregătitoare ale viitoarei sinteze. El s-a bucurat de participarea activă a unui număr impresionant de specialiști români și străini. Directorul Institutului dădea primul exemplul, ținând adesea el însuși să comunice în cadrul acestui colocviu⁶¹.

La fel de importantă a fost, pentru concentrarea rezultatelor cercetării balcanologice și introducerea lor în circuitul științific național și universal, revista *Balcania*, apărută sub îndrumarea directă a lui Victor Papacostea, secretar de redacție fiind Emil Condurachi. De un nivel științific cu totul remarcabil, de ținută europeană, *Balcania* a atras pe cei mai distinși specialiști români și străini, care au colaborat la toate rubricile ei, cu studii, articole, note, recenzii critice. Pentru vremea în care a apărut, ea marca un adevărat salt calitativ în evoluția publicațiilor dedicate lumii balcanice și constituie și azi un model vrednic de urmat⁶². Pe lângă revistă, Institutul de studii și cercetări balcanice a dezvoltat o *Editură* proprie; cele câteva lucrări publicate s-au bucurat de un meritat succes și i-au adus prestigiu.⁶³ Din păcate, activitatea editurii a fost greu încercată de împrejurările istorice: mai întâi bombardamentele, apoi dificultățile financiare, în sfârșit contopirea institutelor i-au îngreunat și în cele din urmă întrerupt activitatea. Ca și Colocviul, *Balcania* și editura Institutului promovau studiul factorilor de unitate ai Peninsulei Balcanice, în spiritul comparatist și interdisciplinar amintit.

Institutul de studii și cercetări balcanice a inițiat elaborarea unor lucrări de sinteză, de largă respirație asupra lumii balcanice. În anul 1942, Victor Papacostea a lansat tematica unui nou *Tratat de istorie a popoarelor din*

Peninsula Balcanică. Istoria era tratată unitar și prin prisma factorilor de unitate enumerați mai sus. Numai pentru secolul al XIX-lea era acceptată prezentarea fragmentară, pe naționalități, dată fiind realitatea statelor naționale. Comunicat prin revista *Balcania*, anteproiectul tratatului deschidea cercetătorilor de pretutindeni o perspectivă nouă asupra istoriei balcanice, propunea idei fecunde, oferea o bază atrăgătoare de colaborare intelectuală⁶⁴.

O a doua operă de mare anvergură concepută de Institut a fost *Enciclopedia balcanică*. Ea urma să cuprindă cinci mari capitole: istorie, geografie – fizică, economică, politică și umană –, etnografie, arte și literatură. Elaborarea lucrării urma să fie încredințată unui mare număr de colaboratori români și străini, în primul rând din țările balcanice. Echipa românească, formată din 22 persoane, a avut mai multe întruniri de lucru în care s-au fixat principiile generale, s-au discutat glosarul și chestiuni tehnice. Redactat și prezentat de Victor Papacostea și Radu Vulpe, proiectul *Enciclopediei balcanice* fixa astfel scopurile lucrării: a) să satisfacă nevoia unei informații de precizie științifică referitoare la Peninsula Balcanică; b) să desprindă și să interpreteze valoarea pentru Balcani a marilor evenimente istorice și a acțiunii diferitelor personalități cu rol sau importanță istorică în diferite domenii; c) să aducă reparația cuvenită modului vitreg în care a fost tratată această regiune în aproape toate enciclopediile și sintezele de istorie universală apărute până atunci. Din nefericire, începute cu entuziasm, lucrările pentru Enciclopedie au fost întrerupte de împrejurările fatale care au pus capăt activității Institutului⁶⁵.

O a treia lucrare de cel mai mare interes inițiată de Institut a fost *Atlasul lingvistic al Peninsulei Balcanice*, ale cărui principii au fost enunțate de Sever Pop, pornind de la experiența lucrărilor pentru remarcabilul *Atlas lingvistic român*, încă din anul 1938, în paginile *Balcaniei*. Nu vom intra aici în detaliile chestiunii, amintim numai că propunerile veneau în sprijinul unei metode unitare de lucru a unei strânse colaborări și coordonări, tocmai atunci când, din pricina divergențelor între diversele comitete naționale, tentativa unui *Atlas lingvistic al lumii slave* eșuase; marele lingvist Antoine Meillet și colaboratorul său L. Tesnière demisionaseră din fruntea comitetului de coordonare, conșii că era de preferat științific alcătuirea unui Atlas slav unic, cu o singură metodă, unei serii de Atlase naționale, de concepție diversă. Nici acest proiect valoros nu a putut fi împlinit în scurta existență a Institutului de studii și cercetări balcanice⁶⁶.

Cea din urmă funcție a Institutului, dar una la care țineau cu nobil atașament atât directorul, cât și colaboratorii săi, a fost aceea de difuzare a cunoștințelor științifice despre lumea balcanică în marele public, de promovare a spiritului de prietenie și solidaritate între popoarele Peninsulei. S-a organizat, pentru a-i da viață, un *ciclu de conferințe* privind factorii de unitate a lumii balcanice. Programul acestui ciclu pentru anul 1943-1944 ni s-a păstrat:

el cuprinde 26 conferințe, încredințate fiecare unei personalități științifice a vremii. Împrejurările exterioare, în primul rând bombardamentele, au întrerupt desfășurarea acestei serii de pledoarii în favoarea păcii, a științei, a apropierii și cooperării între oameni și popoare⁶⁷.

Institutul de studii și cercetări balcanice a fost, poate, opera la care Victor Papacostea a ținut mai mult decât la orice altceva, în care a pus entuziasm, energie, tenacitate și care i-a îngăduit să dea curs marilor sale înșușiri de organizare, dinamizare și formare a spiritelor. Iată de ce atunci când, la începutul anilor '60, a fost chemat de forurile de stat și academice să-și pună competența și experiența în sprijinul edificării noului Institut de studii sud-est europene din București și editării revistei acestuia *Revue des études sud-est européennes*, el a răspuns cu emoție și dăruire de sine însărcinării primite. Moartea l-a surprins, la 20 iunie 1962, după ce, în ajun, prelungise până la miezul nopții discuțiile pe marginea contribuției unuia dintre colaboratorii și foștii săi elevi, așa cum obișnuia să facă întotdeauna.

Trei săptămâni mai târziu, la 8 iulie 1962, se deschideau la Sinaia lucrările colocviului internațional organizat de UNESCO și Academia Republicii Populare Române pe tema "Unitate și diversitate în civilizațiile balcanice", iar în aprilie 1963 era creată Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene, cu sediul la București.⁶⁸ Victor Papacostea fusese, în scurtul interval de timp care-i separa dispariția dintre cei vii de spectaculoasa relansare pe plan mondial a disciplinei căreia i se dedicase, aproape uitat. În aparență, faptul putea fi explicat, nu și justificat, prin dorința unanimă de a lărgi cadrul investigațiilor comparate și interdisciplinare dincolo de limitele geografice ale Peninsulei Balcanice, astfel încât ele să cuprindă întreg spațiul sud-est european. În această perspectivă, concepția lui Victor Papacostea despre balcanologie putea fi socotită prea îngustă, restrictivă⁶⁹. În realitate, fie-ne iertat să o spunem, era ultima răzbunare a "balcanismului", înveșmântat pentru circumstanță în straietele nemțești ale sud-est europenității, împotriva balcanologului care-i impusese, cu exigentă afecțiune și maximă încredere în destinul lumii balcanice, europenizarea de fond.

Căci, principiile și direcțiile balcanologiei, așa cum o concepușe Victor Papacostea, au fost înscrise, de fapt, în toate statutele și programele numeroaselor organisme internaționale și naționale apărute în ultimele decenii și destinate promovării cercetărilor privind Peninsula Balcanică și această Europă sud-estică, atât de greu definit, căreia ea, în primul rând, îi marchează individualitatea în ansamblul continentului. Iar exemplara organizare dată de istoricul român Institutului de studii și cercetări balcanice din București a constituit, la noi ca și peste hotare, o sursă de inspirație, nu întotdeauna mărturisită, pentru întemeietorii noilor instituții similare⁷⁰.

Cercetările personale. Victor Papacostea a publicat puțin în raport nu numai cu excepționala sa înzestrare intelectuală și frumoasa sa cultură, ci și cu ceea ce a investigat, gândit și chiar scris. Dar fiecare dintre lucrările sale - fie că e vorba de studii, articole, note, recenzii sau comunicări, adresate specialiștilor, fie de manuale pentru liceeni sau prelegeri universitare pentru studenți, fie de conferințe sau articole de cultură istorică destinate publicului larg, fie de pagini de reflecție politică - constituie o contribuție științifică autentică. Fiecare aduce ceva nou și interesant ca informație erudită, ca interpretare istorică sau judecată critică. Și, mai presus de toate, fiecare dintre lucrările lui are meritul de a dezvălui semnificația istorică a faptelor, personalităților și proceselor pe care le evocă, analizându-le relația cu contextul de viață care le cuprinde și relevându-le rostul în devenirea care se împlinește prin ele. Victor Papacostea avea darul unic de a conferi demnitate istorică oricărui fapt, cât de neînsemnat, despre care scria sau vorbea cu neegalată facilitate de elocuție, sobră eleganță și putere de sugestie a verbului.

Deși puțin întinsă, opera sa este foarte variată ca tematică. Această varietate se explică, în primul rând, prin scrupulul de a înnoi baza documentară a istoriei de care era stăpânit, o virtute profesională insistent recomandată de profesorul său, Dimitre Onciul. A fost, cum aminteam, un mare căutător de izvoare inedite, nu din vanitatea erudiției rare, ci din dorința de a face să progreseze cunoașterea istorică. Hazardul descoperirilor documentare în biblioteci, arhive publice sau private, publicații mai vechi și mai noi de orice fel, i-a îndreptat atenția în diferite direcții. Setea de cunoaștere și conștiința profesională l-au îndemnat să le adâncească, transformându-le apoi în preocupări statornice, dezvoltate metodic⁷¹. În al doilea rând, varietatea preocupărilor sale istoriografice a fost determinată de curiozitatea intelectuală foarte vie care-l însuflețea, de ușurința cu care se lăsa ispitit de temele de cercetare cele mai diverse, înțelegând să le trateze însă cu toată seriozitatea, în chip personal⁷²; această disponibilitate, asociată cu incapacitatea organică de a-i refuza cuiva sprijinul cerut, explică, în mare măsură, de ce s-a lăsat acaparat, de însărcinări profesionale diverse propuse de instituții sau de colegi, pe care, o dată acceptate, le-a îndeplinit întotdeauna scrupulos, adesea chiar cu strălucire⁷³. Un al treilea factor care explică varietatea operei lui Victor Papacostea a fost, în sfârșit, conștiința sa civică: era convins că stă în puterea istoricului și e de datoria lui să-și servească cetatea cu mijloacele meseriei sale: să contribuie la rezolvarea problemelor ei actuale, explicându-le geneza și perspectivele de evoluție, să avertizeze asupra comiterii unor greșeli fatale sau să recomande opțiuni salutare, invocând precedente instructive și situații similare din trecut, dar, mai ales, să dezvolte în semenii lui inefabilul simț istoric, privilegiu al

speciei umane. Consacrate unor probleme actuale de mare diversitate, articolele sale din presa curentă și culturală, conferințele radiofonice, textele elaborate, în calitate de specialist și, într-o anumită vreme, chiar de consilier guvernamental⁷⁴, pentru documentarea istorică a factorilor responsabili de politica externă a statului român au căpătat, nu o dată, datorită seriozității și competenței cu care le-a elaborat, valoare de contribuții științifice reale la studiul unor probleme de istorie națională, balcanică și universală⁷⁵.

Oricât de variate ar fi din punct de vedere tematic, preocupările lui științifice nu sunt însă divergente. Ele se subsumează câtorva direcții majore de cercetare, strâns corelate. Cea dintâi este *istoria romanității balcanice*, a aromânilor îndeosebi, pe care a cultivat-o neîncetat, prin cursuri universitare și lucrări științifice, ridicând-o, cum am avut prilejul să arătăm mai sus, la un nivel superior de tehnicitate, atât sub raportul întemeierii documentare, cât și al înțelegerii ei în perspectiva integratoare a balcanologiei. La începutul carierii sale, a încercat să întemeieze un centru modern de aromânistică, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al lui Nicolae Iorga, al cărui secretar onorific a fost o vreme⁷⁶ și a creat singura revistă științifică dedicată în chip special cercetării aromânilor, mai sus amintită. A fost cel dintâi profesor care a ținut regulat cursuri și a condus seminarii de istorie a românilor balcanici în cadrul Universității din București. A pus în circulație și a valorificat istoric numeroase documente inedite privitoare la istoria aromânilor și a fost primul erudit care a purces la întocmirea corpusului izvoarelor ei⁷⁷. Contribuțiile lui privesc cele mai diverse momente și aspecte din faza modernă a istoriei romanității balcanice și, cu deosebire, a aromânilor de pretutindeni⁷⁸. Victor Papacostea a surprins și a definit mai bine decât oricine locul și rolul aromânilor în lumea balcanică, relevând, cu obiectivitate, participarea lor la viața politică și culturală a tuturor națiunilor și culturilor din Peninsulă, în care ei s-au integrat și cu care, în cele din urmă, s-au identificat, pierzându-și treptat propria identitate, potrivit lui, incontestabil românească; a pus în lumină îndeosebi contribuția aromânilor la istoria elenismului postbizantin și modern⁷⁹. El a contribuit și la cercetarea mișcării de redeșteptare națională a aromânilor, inițiată și patronată de statul român cu începere din a doua jumătate a secolului al XIX-lea; spre deosebire însă de alți cercetători, tributari tendințelor romantice naționaliste, a tratat-o numai ca pe un capitol, important și legitim firește, dar nu singurul și nici cel mai reprezentativ pentru destinul lor, din istoria acestora⁸⁰.

A doua direcție de cercetări de care se leagă preocupările lui Victor Papacostea este *istoria raporturilor greco-române*. Ea se suprapune, până la un punct, celei dintâi, iar lucrările care o ilustrează sunt, într-o anumită măsură, aceleași. Căci, pe de o parte, pentru Victor Papacostea, romanitatea

balcanică și romanitatea dacică alcătuiesc, cel puțin prin origine și limbă, o entitate etno-lingvistică, poporul român, așa încât, ocupându-se de raporturile greco-române, el are în vedere atât relațiile dintre greci și românii din nordul Dunării, cât și legăturile, mult mai intime, dintre greci și aromâni. Pe de altă parte, în măsura în care aromânii s-au elenizat, etnic sau numai cultural, intelectualii ieșiți din rândurile lor, oricât de atașați ar fi fost ei originii și graiului părintesc, ca profesorul moscopolean Teodor Anastasie Cavalioti, nu pot să nu fie tratați - cum a și făcut istoriografia greacă - drept personalități proeminente ale elenismului și propagatori ai acestuia. Celălalt aspect al raporturilor greco-române, relațiile dintre diaspora greacă din Țările române și societatea românească, a fost și el cercetat de Victor Papacostea, cu rezultate înnoitoare nu numai pentru istoria națională, dar și pentru istoria elenismului și a Balcanilor în genere⁸¹. A acordat, cum vom vedea, în cursul de istoria românilor ținut la Universitatea din București în anii 1938-1940, locul cuvenit grecilor constantinopolitani, imigrației grecești și culturii elenice post-bizantine, al căror rol în viața societății românești a fost atât de important în secolele XVII-XVIII. A pus în evidență originile preponderent epirote ale diasporei grecești din spațiul românesc și consecințele acestui fapt pentru Epir și Țările române deopotrivă⁸². A relevat și reevaluat rolul unor intelectuali de origine greacă stabiliți la noi în cultură și politică⁸³. A pus într-o lumină nouă componenta românească a mișcării filelene europene și amploarea participării românilor, ca a tuturor balcanicilor de altfel, la mișcarea eteristă⁸⁴. Către sfârșitul vieții a elaborat, la solicitarea Institutului pentru relațiile cu străinătatea, cea mai izbutită schiță istorică asupra relațiilor dintre români și greci în decursul veacurilor din câte cunoaștem⁸⁵.

A treia direcție de cercetări din activitatea științifică a lui Victor Papacostea este *istoria învățământului*. A cultivat-o de-a lungul întregii sale vieți, nu numai din obligație profesională, ci și din imbold personal, cu interesul și înțelegerea pentru viața și problemele școlii a pedagogului de vocație care era. S-a ocupat de istoria învățământului clerical în România: cu prilejul centenarului Seminarului Central, la care funcționase ca profesor, a publicat, împreună cu Mihail Regleanu, un masiv volum de documente referitoare la antecedentele, împrejurările și importanța întemeierii acestui așezământ pentru viața spirituală a românilor⁸⁶. A publicat documente și studii referitoare la istoria școlii românești din Balcani, principalul instrument folosit de statul nostru în acțiunea de recuperare și reintegrare a aromânilor în națiunea română. Corpusul de izvoare privitoare la redeșteptarea aromânilor, amintit mai sus, pregătit în colaborare cu același Mihail Regleanu, privea și el, cu precădere, acest capitol din istoria învățământului românesc. În ultimii ani de viață, din însărcinarea Academiei Române, a elaborat o amplă lucrare privitoare la

istoria învățământului din Țara Românească în secolul al XVII-lea, ce urma să servească drept lucrare auxiliară pentru elaborarea viitorului tratat de istorie a României. Din păcate, nici această mare lucrare nu a ajuns să vadă, în întregime, lumina tiparului. Din materia ei au ajuns să fie publicate, în timpul vieții autorului sau postum, câteva studii și articole consacrate unor instituții școlare, personalități, curente și înfruntări de idei promovate de acestea, care au condus la substanțiala înnoire a reprezentării acestui capitol de istorie a învățământului românesc.⁸⁷

Ca și cursul de istorie a românilor în secolele XVII-XVIII, predat în anii 1938-1940, studiile privind istoria învățământului ilustrează permanența preocupărilor de *istorie națională* în activitatea științifică a lui Victor Papacostea și competența lui în acest domeniu, căruia îi aparțin, firește, și contribuțiile sale cu caracter de consultanță solicitate de factori politici de decizie, articolele și conferințele destinate publicului larg în vederea îmbogățirii culturii sale istorice ori edificării opiniei publice asupra problemelor actuale, în momente de cumpănă pentru poporul român. Date fiind însă importanțele implicații balcanice ale fenomenului românesc în toate timpurile și năzuința programatică a lui Victor Papacostea de a le desluși, aceste lucrări sunt în același timp contribuții la cercetarea istoriei celorlalte popoare balcanice. Cum ar putea fi oare tratată ca o temă de conținut și interes strict național istoria unui așezământ pedagogic românesc ca Academia Domnească de la Sfântul Sava, ctitorită și patronată, potrivit lui Victor Papacostea, de Constantin Brâncoveanu, condusă de învățatul trapezuntin Sevastos Kiminitis, menită să dea, în limba elină, o temeinică pregătire umanistă elevilor veniți din întreaga lume ortodoxă, după manuale de circulație panbalcanică, elaborate, între alții, de oameni ca Teofil Coridaleu sau aromânul Teodor Anastasie Cavaloti, influențați de curentele înnoitoare de cugetare filozofică din Europa occidentală ?

Interpretări românești și balcanice. Factorul hotărâtor care a dat însă unitate și autentică noutate istoriografică unei producții științifice atât de diverse și rodnice sub raportul contribuției erudite, a fost concepția care a guvernat-o. Considerarea istoriei ca o devenire necesară și obiectivă, în care interacțiunea factorilor geografici, economici și sociali joacă un rol dinamic fundamental, ideea caracterului unitar în diversitate al lumii balcanice, din care decurge principiul balcanologic al tratării unitare și prin prisma factorilor de unitate a istoriei Peninsulei în ansamblu și a fiecăruia dintre popoarele ei în parte, constatarea încadrării românilor, în chip specific, în complexul de viață balcanic, toate acestea l-au condus pe Victor Papacostea la interpretarea personală, adesea înnoitoare, a unor aspecte, momente și personalități din

istoria națională și balcanică în genere. Ne vom opri în cele ce urmează asupra câtorva dintre cele mai importante asemenea interpretări istorice.

Una dintre problemele care l-au preocupat în mod deosebit a fost aceea a factorilor determinanți ai unității românești. Sintetizând rezultatele cercetărilor anterioare, românești și străine, cărora le-a adăugat constatări personale, Victor Papacostea a pus în evidență *temeiurile permanente, naturale și istorice, ale comunității de destin istoric a Transilvaniei cu celelalte regiuni românești și, împreună cu acestea, cu lumea balcanică*. Realitățile geografice, economice și etnice au impus Transilvaniei, în pofida presiunilor centralizatoare venite din exterior, o evoluție aparte de aceea a regatului maghiar propriu-zis mai întâi, de a Imperiului habsburgic mai târziu. Separată de pusta panonică prin mlaștinile Tisei, închisă în cercul de munți al Carpaților, străbătut spre apus numai de două căi de acces mai importante, dar spre sud și răsărit de douăzeci și patru de trecători și defilee, aflată la 800 de kilometri de Adriatică, dar numai la 400 de Marea Neagră, Transilvania a constituit întotdeauna un întreg geografic, legat organic de Țara Românească și de Moldova. Orientarea ei economică a mers întotdeauna în această direcție și nu înspre Apus; din punct de vedere metrologic și fiscal, Transilvania a avut întotdeauna un sistem independent de al Ungariei apusene. Organizarea politică a Transilvaniei, voievodală și cnezială, a fost și ea diferită de aceea a regatului maghiar propriu-zis, dar similară cu aceea a Țării Românești și Moldovei. La baza ei stă același element majoritar românesc, niciodată asimilat etnic întru totul de minoritatea cuceritoare. Cu rădăcini străvechi în sistemul de apărare al statului dac, organizarea militară a Transilvaniei a avut multă vreme la bază tot elementul românesc, care și-a conservat, în virtutea funcției sale în sistemul defensiv transilvănean, redus adesea la resursele proprii, libertățile în zonele de antică importanță strategică: Banatul, Hațegul, Bihorul, Țara Bârsei, Făgărașul și Maramureșul. Aceste regiuni de concentrare românească au alimentat cu energiile lor întreaga viață militară și politică a poporului nostru și de dincoace de munți. Și pe planul vieții spirituale, prin ortodoxia de rit răsăritean a majorității etnice românești, Transilvania a fost orientată divergent față de Ungaria panonică: spre lumea balcanică. Elementul uman fundamental care a imprimat Transilvaniei evoluția autonomă a fost așadar elementul românesc, ai căror exponenți străluciți au fost, în evul mediu, Corvineștii. Atât de puternice sunt permanențele care au impus Transilvaniei dezvoltarea independentă de a Ungariei apusene, încât însăși minoritatea stăpânitoare, care și-a asimilat în parte nobilimea românească, a împărtășit și continuat cu tenacitate apărarea statutului de autonomie al acestei provincii istorice. Alături de comunitatea etnică și de limbă, de unitatea spirituală, factorii geo-economici și geo-politici au determinat, încă din secolul al XVI-lea, în condiții de conjunctură

internațională favorabilă, orientarea eforturilor politice ale multor domnitori români și principii transilvăneni către refacerea integrității dacice, prin unirea Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească. Această tendință spre unitatea tuturor provinciilor istorice românești este, așadar, rezultatul acțiunii unor factori obiectivi, cu rădăcini adânci în realitățile geografice, economice, etnice și spirituale și nicidecum rodul unor voliții individuale, subiective și întâmplătoare. Prin explicația pe care i-o dă, Victor Papacostea se alătură istoricilor români și străini ai vremii sale care se străduiau să lămurească în chip științific particularitățile vieții de stat românești din evul mediu.⁸⁸

În același spirit, el deslușește *sensul unirii Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova, sub sceptrul lui Mihai Viteazul*. Atribuită de unii istorici sentimentului și idealului unității naționale de care ar fi fost animat marele erou, de alții spiritului său de aventură sau calculelor politice și strategice, ale lui și ale altor oameni de stat contemporani, fapta unificatoare a lui Mihai Viteazul este, pentru Victor Papacostea, expresia cea mai strălucită, devenită exemplară, a maturizării tendinței obiective spre constituirea unui stat unitar în spațiul dacic, tendință ce rămâne dominantă în întreg secolul al XVII-lea în viața politică a poporului român. Fără a supraestima rolul politic al ideii unității de neam și limbă a românilor de pretutindeni, în care vede o caracteristică a vieții intelectuale și sufletești din această vreme, Victor Papacostea ține să corecteze opinia acelor istorici ce contestă lui Mihai Viteazul sentimentul unității românești. El dovedește că voievodul a folosit deliberat conștiința individualității etnice, a comunității de neam și limbă și a celei religioase cu ceilalți români, de care erau pătrunși românii din Transilvania, dându-le o finalitate politică practică. Victor Papacostea are meritul de a fi intuit și caracterizat mai exact decât alți istorici spărtura pe care Mihai Viteazul a făcut-o în constituția medievală a Transilvaniei prin înființarea mitropoliei ortodoxe din Alba Iulia și emanciparea de iobăgie a preoților români ardeleni, eveniment epocal pentru restaurarea românimii transilvănene în drepturile ei politice, de care fusese deposedată silnic și pentru unificarea spirituală a poporului nostru.⁸⁹

Preocupat să definească *locul și rolul românilor în istoria universală în secolul al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea*, Victor Papacostea a izbutit să dea una dintre cele mai strălucite interpretări ale politicii interne și externe a țărilor române în această epocă.⁹⁰ Deși rămâne, sub raport metodologic, la mijloacele tradiționale de informare, sprijinindu-se aproape exclusiv pe sursele narative, el a pus în evidență mai pregnant și în bună măsură altfel decât iluștri precedesori și succesori rolul factorilor economici și sociali în orientările politice ale vremii. El a dezvăluit substratul economic al renașterii militare și ofensivei islamice în Europa, pe de o parte, al cruciadei târzii,

ce i se opune, pe de alta. Obiectul înfruntării între otomani și Europa creștină, reprezentată de Austria, Veneția și Polonia, apoi și de Rusia care preia succesiunea acesteia din urmă, cu interesele lor, adesea divergente, a fost: stăpânirea Dunării de mijloc și a gurilor ei, controlul asupra Mării Negre, stăpânirea marelui drum polon de altădată care lega Baltica de zona pontică. Aflate în centrul zonei de înfruntare, țările române constituiau excelente baze de aprovizionare pentru trupe și de operații, dar și teritorii de exploatare economică; în consecință, ele nu puteau rămâne neutre. Interesele proprii le comandau ieșirea din orbita puterii otomane cu ajutorul forțelor centrale și vest-europene, mai târziu ale Rusiei, dar și evitarea intrării în aceea a imperialismului “cruciat”. De aceea, românii au dus, cu inteligență și un simț superior al realităților, o politică externă de “bască”, oscilând între marile puteri, asociindu-li-se până la cooperarea militară în acțiuni războinice comune, dar urmărind cu tenacitate țelul propriu al independenței. Ideea transformării țărilor române, eventual integrate în unitatea unei renăscute Dacii care să înglobeze, potrivit indicațiilor naturii și istoriei, Transilvania, Moldova și Țara Românească într-un stat “tampon” între puterile imperiale în conflict este o constantă a politicii românești în vremea studiată și o formă originală de promovare a ideii de echilibru european. Sublinierea caracterului de politică a intereselor de stat românești pe care l-au avut acțiunile militare și diplomatice ale marilor noștri domnitori, de la Mihai Viteazul până la instaurarea domniilor fanariote, aspect nu întotdeauna clar sesizat de străluciți istorici, este unul din meritele de căpetenie ale lui Victor Papacostea.

Un altul este acela de a fi definit precis *conținutul esențial al ideii de independență a țărilor române*, alcătuit din trei elemente: libertatea economică, refacerea integrității teritoriale și suveranitatea de fapt. Obiectivele concrete ale programului politic implicat de idealul independenței astfel concepute erau, potrivit lui Victor Papacostea: desființarea raialelor, libertatea de navigație pe Marea Neagră și pe Dunăre, fixarea unei frontiere pe linia de maximă adâncime a fluviului, stăpânirea Bugeacului, asigurarea hotarului răsăritean pe Nistru. Garantate – cele mai multe – prin pactul de la Adrianopol, în 1829, în măsura coincidenței lor cu interesele de atunci ale Imperiului țarist, aceste obiective reprezintă de fapt doleanțe românești permanente ce pot fi urmărite de la prima confruntare cu expansiunea otomană a țărilor române. În această lumină, pactul de la Adrianopol nu apare numai ca un început al emancipării noastre de sub dominația otomană și de reintegrare în ritmul de dezvoltare al Europei moderne, datorat bunăvoinței marilor puteri și eforturilor unei generații de patrioți, ci drept împlinirea, încă nu desăvârșită, a unei străvechi aspirații a întregului popor român, rezultatul unui effort politic și militar de veacuri.

În cadrul mișcării de cruciadă, domnii români apar însă nu numai ca exponenți ai propriului lor popor, ci și ca purtători de cuvânt ai tuturor creștinilor de rit răsăritean din Peninsula Balcanică ocupată de otomani. Ei devin, datorită regimului de relativă independență de care se bucură țările române, protectorii și conducătorii viitoarei insurecții anti-islamice a întregii lumi balcanice ortodoxe, grupate în jurul lor și sunt investiți ca atare de puterile europene. Ocupându-se de acest aspect, Victor Papacostea ajunge să discute problema, atât de viu dezbătută în istoriografia noastră, mai ales de la Nicolae Iorga încoace, a *preluării moștenirii bizantine de către români*. El are meritul de a fi pus în adevărata ei lumină și în dimensiunile exacte această realitate, analizând mai ales cazul tipic al lui Șerban Cantacuzino, nu întotdeauna bine înțeles de istorici. Potrivit lui Victor Papacostea, după instrumentalizarea patriarhiei ecumenice și cucerirea Peninsulei Balcanice de către otomani, țările române au devenit într-adevăr centrul ortodoxiei libere, locul de refugiu și regrupare a forțelor lumii ortodoxe, focare de unde radiază cultura și spiritualitatea post-bizantină, atât în forma elenismului, cât și în aceea a slavonismului și a creștinismului oriental. Se poate afirma că domnii români au preluat funcția spirituală și culturală a bazileilor bizantini în raport cu biserica și cultura creștină ortodoxă pe care le-au protejat, stimulându-le dezvoltarea în întreg spațiul dominat odinioară de Imperiul constantinopolitan. Nu poate fi vorba însă de preluarea funcției politice a acestuia de către domnii români, de manifestarea unui imperialism bizantin pe baze românești. Chiar dacă unii dintre voievozii noștri au dat curților lor un aspect și un stil imperial bizantin, chiar dacă au fost tentați de gândul ascuns al restaurării Imperiului ortodox și încurajați în ambițiile lor de străini, de factori politici apuseni și de ierarhi ortodocși, ideea bizantină nu a devenit niciodată un element definitoriu și o constantă a politicii țărilor române. “Am spus și altă dată convingerea mea – scrie Victor Papacostea despre cel mai «bizantin» dintre domnii Țării Românești – că acțiunea politică a lui Șerban Cantacuzino urmărește cu tenacitate două idealuri. Unul minimal, imediat: consolidarea statului muntean prin asigurarea independenței și integrității lui teritoriale; altul îndepărtat și măreț – legat de acțiunea generală a creștinilor împotriva Islamului – și care l-ar fi dus, pe valul unei mari mișcări balcanice, către tronul strămoșilor săi, în Bizanțul eliberat. A crezut și a lucrat metodic pentru ambele. A avut însă viu simțul realităților, toată puterea judecății și prudența pentru a nu expune prin vreo greșală țara primejdiilor, iar pe sine răsului posterității”⁹¹. Și, în altă parte, caracterizând anacronismul ideii bizantine pentru întreaga lume balcanică: “Ideea bizantină era, în secolul al XVII-lea, visul unei elite intelectuale grecești, care credea că poate reînvia Bizanțul pe temeiul mișcării popoarelor balcanice. Aceasta era – repet – o iluzie romantică; în realitate, mișcarea

popoarelor balcanice avea finalitatea ei, opusă cu totul și Stambulului musulman și Bizanțului de altădată. Această mișcare conținea în germene ideea eliberării popoarelor pentru ele însele iar nu pentru o nouă robie.”⁹²

Sub formele, derutante pentru unii istorici, ale monarhiei “bizantine” Victor Papacostea încearcă să surprindă *procesul real al tranziției de la monarhia feudală la cea absolută în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea în țările române*. El are meritul de a fi căutat să definească atât identitatea de esență, cât și particularitățile realizării acestei tranziții la noi în raport cu procesul similar din Europa apuseană, punându-i în evidență cauzalitatea complexă, explicațiile și implicațiile sociale și economice, conținutul și sensul istoric specific, determinate de condițiile și tradițiile locale, de contextul de istorie universală în care se desfășoară. Fără să fie nici completă, nici definitivă, analiza sa e nuanțată, intuițiile juste, optica științifică și deschizătoare de noi perspective pentru cercetare.

Potrivit lui Victor Papacostea, la noi, ca pretutindeni, trecerea la absolutism s-a făcut prin aplicarea unui program de modernizare, împotriva rezistenței reprezentanților vechiului regim, marea boierime și cu sprijinul “oamenilor noi”. Elementele esențiale ale acestui program au fost: constituirea unor monarhii cu succesiune dinastică, reformarea aparatului de stat corespunzător centralizării puterii, încurajarea unui anumit mercantilism, extinderea fiscalității asupra aristocrației agrare, crearea, pe lângă oastea de țară, a unei armate compuse din militari de carieră. Condițiile istorice în care s-a încercat opera novatoare și care i-au impus limitele caracteristice sunt: presiunea politică și militară turcească, încadrarea țărilor române în sistemul economic otoman, lipsa unei burghezii românești puternice. Început în cadrul mișcării de emancipare de sub tutela Porții, cu concursul marilor puteri creștine angajate în lupta anti-islamică, de cruciadă, pe care trebuia să o servească, procesul de tranziție de la monarhia feudală la cea modernă s-a desăvârșit, în țările române, în numele Imperiului otoman și în spiritul intereselor sale, prin fanarioți. Menit să dea monarhiei românești forță și demnitate națională, dacă nu chiar grandoarea neo-bizantină, el a sfârșit prin a o transforma într-o funcție administrativă încredințată de stăpânitorul islamic unui demnitar creștin, dar străin după neam și limbă. Trebuie să remarcăm, din capul locului, obiectivitatea și finețea intelectuală cu care s-a oprit asupra acestui proces, atât de complex și susceptibil de interpretări foarte subiective, istoricul român.

Vom stăruii, pentru a le ilustra, asupra modului în care Victor Papacostea prezintă politica economică și socială promovată de domnii de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, încadrând-o în evoluția generală a lumii balcanice. El arată că, în această perioadă, se poate vorbi, păstrând desigur proporțiile cuvenite, de un anumit *mercantilism românesc*,

similar celui din Europa apuseană, încurajat de toți domnii români, care au fost ei înșiși mari producători și comercianți, dar mai ales de Gheorghe Duca și de Constantin Brâncoveanu. Rolul burgheziei occidentale l-au jucat la noi nobilimea autohtonă mercantilizată, asociată în interese și adesea legată, prin înrudiri de familie, de agenții capitalismului incipient sud-est european, în marea lor majoritate greci, dar și balcanici grecizați mai mult sau mai puțin profund. Afluxul acestora din urmă în Țara Românească și Moldova, afirmarea lor tot mai puternică în viața economică și de stat, ca și reacția împotriva lor din partea boierimii pământene, sunt constante în istoria secolului al XVII-lea și trăsătura dominantă a celui de al XVIII-lea. Asemănată de un exponent al acestei reacții boierești – Ion Neculce – cu o calamitate naturală, invazia grecilor este de fapt consecința istorică inevitabilă a încadrării țărilor române în sistemul otoman, în care simbioza greco-turcă alcătuia un element structural și, totodată, a renașterii economice a elenismului ca principal factor dinamic în Imperiu, după intrarea acestuia în relații normale cu lumea europeană. Fără să modifice radical structura agrară a societății românești, grecii au contribuit la disoluția vechiului regim, la nașterea unei economii burgheze și la integrarea noastră în circuitul economic internațional. Ei au participat, în măsura în care s-au românizat, așezându-se definitiv în țările noastre, la nașterea unei noi nobilimi, din care în mare măsură au ieșit și pe care s-au sprijinit domnii în tendința lor către modernizare și independență. Ei au fost, chiar păstrându-și individualitatea etnică și culturală, atât factori de disoluție a vechiului regim, cât și elemente constructive și novatoare, purtătoare ale unei mentalități noi, ale ideilor înaintate din centrele burgheze ale Apusului cu care erau, prin însăși funcția lor economică, în contact. Privită din acest punct de vedere și în această fază istorică, reacția boierimii pământene împotriva grecilor apare ca o expresie a forțelor conservatoare, ostile înnoirii, așa cum o arătaseră, dealtfel, iluștri istorici români.

Victor Papacostea disociază însă acest elenism, progresist și constructiv prin esența lui și care și-a continuat rolul istoric și în secolul al XVIII-lea, de *fanariotism*. Fără să conteste nici un moment rolul pe care domniile fanariote l-au avut în distrugerea regimului nobiliar, nici opera reformatoare și de modernizare încercată de unii dintre reprezentanții fanariotismului – ca Mavrocordății – inspirați de ideile despotismului luminat occidental, el ține să aducă necesarul corectiv judecății mult prea generoase formulate de unii cercetători români și străini asupra acestui fenomen istoric, odinioară combătut în chip exagerat. Victor Papacostea arată că sensul principal al fanariotismului rămâne totuși extinderea monarhiei despotice otomane asupra țărilor române, provincializarea lor față de Imperiul turcesc. Instaurarea domniilor fanariote a dus la pierderea capacității de inițiativă politică din partea acestora, iar

impunerea monopolului turcesc, care o însoțește, a determinat stagnarea dezvoltării lor economice. Bunele intenții ale unora dintre domnii fanarioți care au administrat țările române, eforturile lor de a contribui la reala lor dezvoltare și modernizare au fost grevate și învinse de tarele regimului politic pe care ei îl reprezentau, “regim politic desprins din lumea în decădere a Bizanțului și degradat încă prin simbioza de veacuri cu regimul sultanilor”⁹³. Modernizarea fanariotă nu se făcea, ca în Europa apuseană, prin forțele lăuntrice ale națiunii, ci printr-o acțiune ordonată de puterea suzerană și prin elemente străine. În aceste condiții, reacția elementului feudal autohton, oricât ar părea de reacționar acesta, trebuie apreciată – susține Victor Papacostea – nu numai prin prisma interesului de clasă lezată, ci și ca reacția firească a singurului factor conștient de primejdia ce vine asupra țării, a clasei care întemeiasse și păstrase, prin veacuri de luptă, statul. Împotriva regimului politic fanariot se ridică nu numai exponenții forțelor conservatoare, boierimea pământeană, ci și aceia ai forțelor progresiste, atât românești, cât și elenice. Un exemplu caracteristic în acest sens este atașamentul lui Dionisie Fotino, reprezentant al grecității provinciale, moraită, ostile Fanarului, pentru Constantin Filipescu, șeful opoziției pământene românești din vremea lui Caragea Vodă⁹⁴. Expresia cea mai elocventă a disocierii între elenism și fanariotism o constituie Eteria însăși, a cărei adversitate față de regimul fanariot apare în termeni pregnanți în proclamațiile lui Alexandru Ipsilanti. Să mai notăm, în sfârșit, că Victor Papacostea nu omite să pună în lumină complicitatea unei părți din boierimea românească cu fanariotismul, după cum nu trece cu vederea detașarea de acest regim a unora dintre reprezentanții lui, câștigați de cauza luptei anti-otomane.

Un alt merit al lui Victor Papacostea este acela de a fi evidențiat *rolul aromânilor ca agenți ai capitalismului în Peninsula Balcanică*. Explicând vocația burgheză a aromânilor prin factori istorici formativi de lungă durată, legați de particularitățile vieții lor pastorale – conservarea unor largi libertăți și autonomii, stăpânirea drumurilor și libertatea de circulație, dezvoltarea colportajului comercial aromânesc, în chip firesc, prin industriile secundare practicate pe lângă oierit – el a identificat totodată factorul conjunctural care a dat acestei vocații puțința de a se realiza grabnic: deplasarea drumului comercial ce lega Veneția de Orient prin zonele locuite de aromâni în regiunea Epirului și Macedoniei. Aromânii au devenit astfel principalii agenți ai comerțului între Apus și Răsărit și au acumulat capitaluri uriașe. Au dezvoltat, în secolele XVII-XVIII, orașe, adevărate burguri, ca Moscopole și Aminciui (Metzovon), adevărate metropole ale Peninsulei Balcanice. O dezvoltare intelectuală corespunzătoare s-a produs aici, s-au întemeiat o tipografie și o școală superioară, Noua Academie. Moscopole a devenit un focar al ideilor

înaintate ale luminilor, prelucrate, în spirit eclectic, sub forma unui umanism creștin, inspirat din ideile lui Malebranche, Descartes, Leibniz, Wolff, Gassendi, de oameni ca Teodor Anastasie Cavaloti. În chip firesc, aromânii au devenit, prin urbanizare și îmburghezire, agenți ai elenismului. Apelul la limba elină ca limbă de civilizație și cultură nu se explică, arată Victor Papacostea, numai prin dominația politică și bisericească a acestei limbi în urma simbiozei greco-otomane, ci și prin virtuțile ei, atât ca instrument al vieții comerciale, cât și ca instrument de cultură superioară. Adoptând elenismul cultural, aromânii au păstrat totuși conștiința și mândria individualității lor etnice. Faptul reiese limpede din mișcarea de redeșteptare națională aromânească înregistrată în rândurile aromânilor emigrați în Austria, în urma distrugerii orașelor lor de bandele islamice albaneze ale lui Ali Pașa. Este meritul lui Victor Papacostea de a fi pus în lumină, el cel dintâi, resortul social și economic al acestei mișcări, explicate până atunci numai prin contactele cu Școala ardeleană. Funcția de agenți ai economiei burgheze au avut-o aromânii, alături de greci, și în Imperiul austriac, cu deosebire în Ungaria, unde au contribuit la dizlocarea vechii feudalități agrariene⁹⁵.

Emanciparea popoarelor creștine din Balcani de sub autoritatea Imperiului otoman, care devenise o piedică în dezvoltarea lor, este o altă temă căreia Victor Papacostea i-a acordat atenție deosebită. Contrar altor istorici, el a subliniat *caracterul panbalcanic și creștin al mișcării eteriste de la 1821*, în care nu a văzut o mișcare pur grecească, ci o încercare de a grupa, sub drapelul elenic și prin inițiativa în primul rând a grecilor, toate forțele unei “cruciade” balcanice. Sprijinindu-și aserțiunea pe mărturiile contemporane, provenite de la înșiși conducătorii Eteriei și de la urmașii lor imediați, el a pus totodată în evidență faptul că această coaliție balcanică și creștină a cuprins în sine germenele mișcării de redeșteptare națională a tuturor popoarelor din Peninsula și a arătat cum, în fapt, principiul libertății naționale a devenit, foarte curând, unul de diviziune și învrăjbire. Grecii au lansat “marea idee” a reconstituirii Bizanțului în forma naționalizată a unui stat elenic, bulgarii au cultivat tendința refacerii, în forme naționale nejustificate de realitățile contemporane și străine de modelul istoric, a vechiului Imperiu bulgar, sârbii s-au lăsat dominați de năzuința restaurării vechiului regat de alură imperială al lui Dușan, iar românii și-au urmat, prin Tudor Vladimirescu, țelurile proprii eliberări, detașându-se de eteriștii greci, atunci când soarta idealului național legitim părea primejdută, în vreme ce chiar aromânii au căutat să se emancipeze de elenism, chemând în sprijin protecția lui Napoleon al III-lea și urmărind crearea unui principat independent. Unul dintre meritele lui Victor Papacostea este de a fi dovedit că și albanezii au avut, în ansamblul coaliției eteriste, pe reprezentanții lor, nu numai ca “arnăuți” mercenari, dar

și ca grup politic purtător al ideii naționale albaneze, reprezentat de Naum Vechilhardgi⁹⁶.

Istoric al culturii. Victor Papacostea s-a ocupat cu deosebită atenție și cu rezultate înnoitoare nu numai sub raportul erudiției de fenomenul cultural românesc și balcanic în genere în perioada secolelor al XVII-lea – al XIX-lea. Legând evoluția culturii, urmărite cu precădere în domeniul istoriei învățământului, de fenomenul politic, social și economic, el a pus în evidență, într-un cadru larg de istorie universală, tendințele majore ale vieții intelectuale din spațiul sud-est european. Începute din anii tinereții sale, aceste preocupări au constituit domeniul major al realizării sale științifice. Studiile asupra învățământului românesc, elaborate în ultimii ani de viață, dau măsura deplină a maturității sale creatoare. Ne vom opri în continuare asupra principalelor sale contribuții, urmând ordinea cronologică a tematicii abordate.

Stabilind, pe baza unei reexaminări critice a surselor, existența unei școli de limbă și cultură slavonă la Târgoviște, înainte de anul 1650, Victor Papacostea încadrează întemeierea acestei școli în *mișcarea mai amplă de restaurare a slavonismului cultural în țările noastre în vremea lui Matei Basarab*. Triumful temporar al slavonismului la Târgoviște este expresia biruinței vechii aristocrații de tradiție culturală slavă, împotriva elementului grecesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Exponentul politic al mișcării tradiționaliste anti-grecești, care a grupat, la început, în jurul mării boierimi pământene și boierimea mică și pe țărani, a fost Matei Basarab, adversar hotărât al agenților încadrării noastre în sistemul economic otoman, elementele grecești. Exponentul cel mai de seamă al curentului tradiționalist, slavon, în cultură este cumnatul domnului, marele cărturar Udriște Năsturel, patronul noii școli. Reorganizarea învățământului slavon, însoțită de măsuri pentru înviorarea tiparului, a permis pregătirea cadrelor și mijloacelor necesare acelei renașteri slavo-române din secolul al XVII-lea care și-a făcut simțită influența și în afara hotarelor țării, în aria culturală creștină de limbă slavă. Victor Papacostea a pus în lumină caracterul trecător al acestei reînfloriri, cea din urmă, a slavonismului, condamnat de însăși desfășurarea implacabilă a istoriei. El i-a relevat însă în același timp efectele în dezvoltarea culturii noastre: prin lexicoanele și gramaticile lăsate, școala de la Târgoviște a pregătit bazele învățământului în limba română. Opțiunea lui Udriște Năsturel, mare admirator al limbii și literaturii latine și profund atașat de ideea romanității noastre, pentru limba slavă, ca limbă a culturii superioare, nu este nici o simplă preferință personală de intelectual, nici rezultatul unei orientări estetic-literare greu de înțeles din partea unui cărturar de valoarea sa. Ea apare, în urma analizei lui Victor Papacostea, drept efectul tradiționalismului său aristocratic, manifestat

în spiritul vremii și al locului unde și-a desfășurat viața și activitatea. Ea capătă astfel, ca opțiune a unei întregi clase conducătoare, o explicație cu adevărat științifică, menită să restituie personalității învățatului medieval dimensiunile reale și să-i releve angajamentul existențial, politic și spiritual, în favoarea independenței statului muntean și pentru ortodoxie, în formele pe care înțelegea să le dea acestora clasa și partidul cărora el le aparținea⁹⁷.

Victor Papacostea are meritul de a fi pus în lumină existența unui al doilea așezământ pedagogic în vremea domniei lui Matei Basarab. Este vorba, de astă dată, de un adevărat colegiu, de o instituție de învățământ superior – în sensul vremii – și anume de *Școala greacă și latină* de la Târgoviște, întemeiată de umanistii greci hioți Pantelimon Ligaridis și Ignatie Petriș, cu concursul postelnicului Constantin Cantacuzino, în toamna anului 1646. Încercând să deslușească sensul istoric al apariției acestei școli, de tip umanist și occidental, Victor Papacostea întreprinde o profundă incursiune în viața culturală și a întregului Sud-Est european al vremii, cu temeuriile ei social-economice și politice. Contribuția sa nu este numai de istorie românească, ci de istorie balcanică și chiar universală în sensul cel mai autentic al termenului. El arată că, pe de o parte, *Școala greacă și latină*, ocrotită de postelnicul Cantacuzino, marchează *începutul afirmării la noi a aceluia curent cultural neo-bizantin, de expresie greacă, în fața căruia va sucomba slavonismul* proteguit de Udriște Năsturel. Pe de altă parte însă, noua școală are același caracter tradiționalist și aristocratic ca și cea de mai înaltă slovenie. Organizată după modelul colegiilor iezuite, bazată în primul rând pe învățământul teologic și umanist, neglijând disciplinele științifice pozitive, școala munteană era dominată de personalitatea unui intelectual complex, Pantelimon Ligaridis, format în Institutul Sfântul Atanasie de la Roma și agent al contra-reformei în lumea orientală. În spatele său se găsea așadar o forță conservatoare mult mai puternică, de anvergură europeană, catolicismul. Continuând o veche tradiție a politicii pontificale, Pantelimon Ligaridis avea misiunea să contribuie la apropierea întregului Orient ortodox, post-bizantin, de Roma. După ce eșuase la Constantinopol, el a găsit în mediul conservator al capitalei lui Matei Basarab posibilitatea de a-și împlini misiunea, luptând împotriva neo-aristotelismului de tradiție padovană și a influențelor reformate, promovate cu succes de Teofil Coridaleu în spațiul ortodox. Școala de la Târgoviște a putut opune, prin învățământul latin pe care l-a dezvoltat, o serioasă concurență puterii de atracție a instituțiilor de învățământ reformate din Transilvania ce atrăgeau pe tinerii români dornici să capete o instrucție latină. Adecvată nevoilor statului muntean al vremii, întemeiat pe recrudescența forțelor conservatoare și reacționare, *Școala greacă și latină* a avut totuși și un rol pozitiv în dezvoltarea culturii noastre. Ea a pregătit intelectual epoca de intensă

activitate culturală inaugurată după 1679 de Șerban Cantacuzino și foștii săi colegi, formați în această școală și continuată apoi de Constantin Brâncoveanu. Ea a contribuit la crearea atmosferei favorabile pentru traducerea *Îndreptării legii* și codificarea dreptului în Țara Românească. În sfârșit, se poate presupune că, prin Daniil Panonianul, fostul ei elev, ea a avut un rol în combaterea influențelor calvine dincolo de munți. Prin studiul asupra *Școlii grecești și latine* de la Târgoviște, Victor Papacostea a fundamentat așadar înțelegerea științifică mai profundă a unui capitol de cel mai mare interes din viața culturală românească și sud-est europeană în genere⁹⁸.

Supunând unui examen critic cu totul remarcabil izvoarele și literatura științifică modernă referitoare la *întemeierea Academiei grecești de la Sfântul Sava*, Victor Papacostea a dovedit, după opinia noastră, cu deplină îndreptățire, că această instituție de învățământ superior a fost creată nu de Șerban Cantacuzino, cum se crezuse, ci de Constantin Brâncoveanu, către 1695. Nu vom încerca să reluăm aici discuția acestei probleme controversate, să examinăm contra-argumentele care au fost opuse amplei sale demonstrații în sprijinul ipotezei avansate⁹⁹. Ele merită o dezbatere aparte, de proporții mai largi. Ne vom mărgini totuși să atragem atenția asupra faptului că istoricul român, spre deosebire de cei care l-au precedat și chiar de unii dintre oponenții săi mai recent, are meritul de a fi analizat izvoarele privitoare la întemeierea Academiei grecești nu numai ca pe niște simple vehicule de informație, ce reflectă exact evenimentele, consemnându-le axiomatic obiectiv, ci le-a considerat și pe ele fapte istorice, documente de mentalitate, reflectând întâmplările în lumina unor tendințe și interese explicabile istoric. El a depășit astfel mentalitatea pozitivistă și filologică îngustă în metodică cercetării surselor, împlinind-o, firește, și nu contestându-i îndreptățirea în limitele care-i sunt proprii. Dar dincolo de valabilitatea sau nu a rezultatului la care a ajuns în problema de cronologie discutată, în fond de importanță secundară, rămâne un bun câștigat al istoriografiei noastre și al celei sud-est europene în genere, modul în care el a înfățișat și explicat sensul istoric al noului așezământ de cultură. Potrivit lui Victor Papacostea, Academia de la Sfântul Sava a promovat un învățământ "modern", întemeiat pe libertatea de gândire și pe studiul științelor pozitive – geografia, fizica, matematica, științele naturale și astronomia. Opusă mentalității scolastice și teologice în genere, ea a cultivat neoaristotelismul coridalean, a încurajat, în limitele posibile ale timpului, laicizarea cugețării și deschiderea către curente de idei înnoitoare venite dinspre Europa apuseană, dinspre Venetia, Padova, Viena, Leipzig, iar mai târziu dinspre Franța. Statutul politic autonom al Țării Românești a fost condiția care a permis dezvoltarea acestui învățământ de tip nou pe pământul ei ospitalier, unde s-au regrupat forțele intelectuale cele mai înaintate ale Orientului ortodox.

Prefacerile adânci sociale și economice ale societății românești, afirmarea noii nobilimi mercantilizate, creșterea rolului elementului burghez balcanic, predominant grecesc, în felul evocat mai sus, au fost însă factorul hotărâtor care a asigurat victoria tendinței modernizante. Cultivând expresia elină, acordând însă atenția cuvenită și limbii latine, mai târziu și limbilor occidentale, Academia de la Sfântul Sava nu a împiedicat, ci a stimulat dezvoltarea unei culturi în limba națională, cel puțin în această fază a existenței ei. Ea a fost un focar de lumină pentru toate popoarele din Orientul ortodox, pentru români și greci în primul rând, dar și-a exercitat puterea de atracție și asupra altora¹⁰⁰. Fără să urmărească soarta Academiei în epoca fanariotă, Victor Papacostea a ținut, în sfârșit, să facă distincția între intelectualii greci luminați care au dat strălucire acestei școli domnești și “agenții necruțători ai monopolului turcesc, mai ales nenumărații demnitari al căror scop nu era decât îmbogățirea rapidă și prin orice mijloace”, favorizați de regimul fanariot. Continuând o direcție de cercetări inaugurată de multă vreme de savanți români și străini, de greci îndeosebi, Victor Papacostea a marcat un însemnat pas înainte spre înțelegerea în spirit științific a capitolului de istorie culturală de interes general sud-est european, nu numai românesc, deschis de întemeierea Academiei de la Sfântul Sava, luând în considerare întreg ansamblul de factori care l-au produs – economici, sociali, politici și spirituali.¹⁰¹

Sensul cultural și implicațiile politice ale activității lui Victor Papacostea. Profesor, cercetător și îndrumător al vieții științifice, factor de opinie de largă audiență, Victor Papacostea se înfățișează istoricului culturii și civilizației românești din secolul XX ca o personalitate organic încheagată, armonios construită, cu un profil spiritual net definit. Exponent al generației maturizate în anii războiului pentru întregire și ai făuririi României Mari, în care nu a șovăit niciodată să identifice suprema manifestare de vitalitate a națiunii române, el a servit, cu dinamism și convingere, procesul denumit de Ștefan Zeletin, unul dintre cugetătorii care l-au influențat cel mai profund, “trecerea culturii românești de la critică la știință”. Este vorba de necesara schimbare de mentalitate a intelectualității, chemate să pună în acord cultura noastră cu aspirațiile sociale dominante ale momentului constituirii statului român unitar, în forma unei monarhii constituționale, bazate pe principiile lumii moderne, ctitorite de burghezie: democrația politică, liberalismul economic, autodeterminarea națiunilor și laicitatea statului.

Distanțându-se deopotrivă de criticismul junimist și de tradiționalismul pascist, întruchipate de personalitățile lui Titu Maiorescu și Nicolae Iorga, de la care a preluat însă tot ce i s-a părut valabil și salutar pentru dezvoltarea culturii românești. Victor Papacostea s-a ferit să repudieze în numele europenismului

sau al modernismului formele culturale și valorile spirituale ce alcătuiesc zestrea medievală a poporului român, dar, în aceeași măsură, s-a păzit să le exalte în chip primejdios pentru evoluția lui viitoare. A încercat să descifreze, cu realism, luciditate critică și simț istoric, mecanismul evoluției noastre, căreia i-a evidențiat atât similitudinile cu aceea a oricărei alte societăți, cât și particularitățile care, la fel ca și pe celelalte, o individualizează. A năzuit să deslușească astfel condiția istorică a poporului român, ipostază a condiției umane însăși.

Cercetări și reflecții personale l-au condus la concluzia încadrării românilor într-un complex de viață care grupează mai multe popoare, popoarele balcanice, supuse aceluiași destin, în virtutea acțiunii ineluctabile a unor factori naturali și istorici. I s-a părut la fel de absurd să le impute acestora suferințele și înapoierea la care ei au condamnat lumea balcanică ori să proslăvească trăsăturile diferențiatorie față de restul lumii europene pe care i le-au imprimat. A preferat să-i studieze cu obiectivitate, stimulând opera colectivă internațională de lămurire, cu mijloacele științei, a specificității întregii umanități balcanice, a cărei reprezentare era, din nefericire, deformată de prejudecăți tenace și de aprige interese nu numai în conștiința istorică a Europei, dar și în propria ei conștiință de sine. Pe urmele unor mari precursori, Victor Papacostea a contribuit, cu erudiție, inteligență și patos, la reabilitarea și reintegrarea lumii balcanice în istoria marii comunități culturale și politice europene, căreia ea îi aparține prin origini și vocație.

Un mare cercetător al naturii spunea că nu-i poți porunci, decât supunându-i-te. Parafrazându-l, am putea afirma că nimeni nu-și poate realiza, în istorie, idealul, decât ținând seamă de imperativele ei. Încercând să cunoască, pe căi raționale, complexul de permanențe și împrejurări specifice sub puterea cărora s-a desfășurat, în indisolubile relații cu viața popoarelor balcanice, viața poporului român, Victor Papacostea a dorit să facă din știința istorică un instrument eficient de îndrumare a celor care trăiesc în această parte de lume către libertate, pace, și solidaritate. Opera sa, umanistă prin esență, a căpătat astfel și un sens politic precis. El nu a scăpat adversarilor demnității și libertății umane. Oficinosul nazist "Das Reich" dezavua astfel ideea unității balcanice, promovată de Victor Papacostea: "*«Nu este cu puțință să studiem în chip separat viața fiecăruia dintre popoarele Balcanilor, deoarece aceste popoare au prea mult lucruri comune care îndeamnă la comparație»*". Această constatare a fost făcută la București în conferința de deschidere a unei serii de conferințe a Institutului român pentru cercetări balcanice având ca temă colectivă *Factori de unitate în viața popoarelor balcanice*. România veghează, desigur, la menținerea particularităților și specificului ei național cu un zel nu mai puțin viu decât celelalte țări din Sud-Est. Cu toate acestea, întemeierea acum un an a Institutului balcanic, seria de

conferințe inițiată anul acesta și fraza citată mai sus trădează tendința către afirmarea trăsăturilor de unitate ale acestui spațiu care, în concepția Reichului german, este considerat o regiune a deosebirilor și multiplicității”¹⁰².

Motivele ostilității cercurilor naziste față de Victor Papacostea erau însă mai adânci. Prin întreaga sa activitate științifică și politică, istoricul român se manifestase ca un apărător al democrației parlamentare, un adversar ireductibil al șovinismului și totalitarismului. Iată cum îl evocă unul dintre colaboratorii săi, regretatul academician Emil Petrovici: “...la orice ocazie, într-un cerc mai restrâns sau în public, în conferințe chiar (de exemplu, la Sibiu), și-a manifestat cu curaj convingerile sale antihitleriste și antilegionare. Știu că, în toamna anului 1940, pe timpul teroarei legionare, la seminarul catedrei pe care o conducea, s-au discutat lucrări în care s-a condamnat rasismul și ideile fasciste¹⁰³. Pe studenții legionari care au încercat să împiedice lucrările seminarului i-a exclus de la participare. A dezaprobat cu energie intrarea României în războiul antisovietic. A refuzat să intre în Asociația germano-română. De asemenea a refuzat să participe la lucrările și la orice fel de manifestări ale Institutului german din România (conferințe, concerte, banchete etc.). A refuzat să primească pentru Institutul de Studii și Cercetări Balcanice cărți provenite din jefuirea bibliotecilor sovietice, comunicând membrilor Institutului că, primindu-le, Institutul și membrii săi aderă la acest odios act. Profesorul Victor Papacostea a refuzat să execute normativul comisiei legionaro-hitleristă pentru revizuirea manualelor de istorie, astfel încât manualul său de istorie universală n-a mai fost publicat¹⁰⁴... Consecvent atitudinilor amintite mai sus, profesorul Victor Papacostea a acceptat să facă parte din Comitetul de acțiune care a pregătit ieșirea României din războiul antisovietic”¹⁰⁵.

Rămâne în sarcina viitorului și a specialiștilor să urmărească activitatea politică propriu-zisă a lui Victor Papacostea. Pentru completarea portretului creionat aici, vom aminti totuși că, în adolescență și tinerețe, în anii 1917-1924, el manifestase vii simpatii pentru mișcarea social-democrată și colaborase, în acțiuni civice, cu reprezentanți ai acesteia, cum erau Constantin Deleanu, Al. Cludian, tipograful Al. Faroga și Ion Vasilescu. Luase, în 1921, inițiativa întemeierii unei școli de adulți pentru tineretul muncitoresc din București în cadrul clubului socialist din str. Câmpineanu, ocupându-se personal de toate formalitățile legale. Participase, ca ziarist, la campaniile din presa democrată, colaborând la “Țara Nouă”, “Aurora”, “Adevărul Literar” și, alături de Șerban Cioculescu, Al. Cludian, C.Licea, se înfruntase, în 1922/1923, cu studenții de extremă dreaptă, fiind înlăturat prin violență dintr-o întrunire studențească¹⁰⁶. S-a înscris, în anul 1930, în Partidul Național Liberal, fracțiunea Gh. I. Brătianu. În calitate de șef al organizației

acestui partid în județul Caliacra și ca deputat în legislatura 1932-1933, a combătut, cu energie și curaj, abuzurile și corupția clasei politice, a apărut drepturile păturilor defavorizate, ale țărănimii, muncitorimii și slujitorilor învățământului¹⁰⁷. A militat, de asemenea, pentru respectarea drepturilor minorităților, intervenind, de pildă, în favoarea reprezentării corespunzătoare a musulmanilor din România în Senat¹⁰⁸. A socotit de datoria lui să lupte pentru îndeplinirea făgăduințelor făcute de politicieni, dar nerespectate, aromânilor ademeniți să-și părăsească ținuturile de baștină și colonizați în Cadrilater în condiții de scandaloașă improvizație¹⁰⁹. Angajarea sa în politica de partid, ale cărei limite nu o dată le-a depășit, atrăgându-și chiar acuzația, în presă, că ar fi socialist, se explică prin înalta sa conștiință civică, prin sentimentul datoriei de a contribui, ca și alți intelectuali ai vremii, și pe această cale, la propășirea țării: “Eu aveam de gând – spunea în Parlament Victor Papacostea – să nu fac politică; dacă m-am înrolat totuși în politică, este din exasperare pentru starea în care a ajuns Țara. Stând deoparte, dorința de liniște putea fi luată drept o dezertare, drept un act de indiferență vinovată față de treburile obștești. Mă găsesc deci la această tribună împins de un sentiment pe care veți mai avea prilejul să-l apreciați: de aceasta să nu duceți grijă!”. Și, ceva mai departe: “Domnule Ministru, trebuie să recunoașteți că nu am venit să vă spun povești, ci adevăruri crunte, trăite, cercetate, respirate de mine; cred însă că acei ce se ridică sus de tot în ierarhia socială și politică, în măsura în care ajung să stăpânească ansamblul în liniile lui largi, - curată abstracțiune adesea - în aceeași măsură pierd din perspectivă amănuntele. Iar noi, oamenii, domnule Ministru, în aceste amănunte trăim și murim. Nu este om de stat cel ce nu le cunoaște.”¹¹⁰

În acest spirit, Victor Papacostea nu a pregetat să participe, ca reprezentant al Partidului Național Liberal, la pregătirea actului de la 23 august 1944¹¹¹, iar după desprinderea României de Axă, a acceptat să facă parte din guvernele conduse de generalii Constantin Sănătescu și Nicolae Rădescu, aducându-și, în calitate de ministru subsecretar de stat la Ministerul Educației Naționale, contribuția la opera de refacere democratică a țării¹¹². Convins că “marile tradiții de libertate și democrație ale continentului nostru – pe care se rezemase toată fericita evoluție a României contemporane – vor ieși biruitoare” după ce “târât în războiul contra Uniunii Sovietice – alături de cele două Imperii care au dictat monstruoasa hotărâre de la Viena – poporul român a cunoscut cei mai triști ani ai existenței sale istorice”, încercând, alături de alți oameni de stat, “unicul drum de salvare și reintegrare a poporului român în alianțele lui firești, alături de Uniunea Sovietică, Anglia și Statele Unite”¹¹³, el s-a manifestat politic cu deosebit curaj în anii care au urmat. Opunându-se deschis comunizării și sovietizării țării, l-a secondat pe Gh. I.

Brătianu în opera de reorganizare și dinamizare a Cercului de studii al Partidului Național Liberal și a candidat la un loc de parlamentar, pe listele aceluiasi partid, în 1946.

Confruntarea cu totalitarismul comunist i-a adus, după instalarea noului regim, crunte suferințe. A fost exclus din corpul profesoral al Universității, Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, opera vieții sale, a fost desființat, apariția revistei "Balcania" a fost brutal întreruptă, în pofida sau poate tocmai din pricina eforturilor încununate de succes pe care directorul lor le făcuse în vederea reluării și amplificării cooperării cu balcanologii din țările învecinate¹¹⁴. Urmându-se indicațiile lui I.V.Stalin care, asemenea lui Adolf Hitler, vedea în orice afirmare a unității și solidarității lumii balcanice o amenințare la adresa prezenței sovietice în zonă, concepția balcanologică a lui Victor Papacostea a fost proscrisă. În noaptea de 5/6 mai 1950, Victor Papacostea a fost arestat și azvârlit, fără nici un fel de judecată, în temnița de la Sighet, împreună cu toți foștii demnitari ai Regatului României, sub acuzația stereotipă de activitate contra clasei muncitoare. Familia i-a fost curând izgonită din casa pe care și-o construise cu grele sacrificii, iar mobilierul, garderoba și tot avutul mobil i-a fost confiscat abuziv, fiind apoi trecut, cum reiese din memoriile înaintate autorităților, în proprietatea noului chiriaș al apartamentului, Enache Soare. Eliberat, ca toți demnitarii arestați în aceleași condiții, la 17 septembrie 1955, în baza ordinului nr. 562/1955, din lipsă de probe, a fost arestat din nou, în ajunul Crăciunului, în noaptea de 24/25 decembrie 1957, pentru uneltire contra ordinii sociale, în lotul Aurelian Bentoiu, fiind deținut la Malmaison. A fost pus în libertate la 29 mai 1958, din lipsă de elemente constitutive pedepsite penal¹¹⁵. Era grav bolnav de mastoidită, contractată în detenție, suferea de o maladie cardiovasculară cronică și fusese cu totul epuizat de interogatorii; în drum spre casă, s-a oprit să-și tragă sufletul, așezându-se pe soclul unu gard, în apropierea locuinței sale. A fost surprins de vecini adormit. Din primăvara anului 1956 și până la sfârșitul vieții, la 20 iunie 1962, a trăit și lucrat, împreună cu soția, o vreme și cu fiica, într-o singură cameră din casa, naționalizată, a fratelui său, Petre Papacostea. Singurul lui venit sigur era remunerația de colaborator extern al Institutului de istorie al Academiei R.P.R., apoi de redactor-șef adjunct la viitoarea "Revue des Études Sud-Est Européennes", dar, în pofida tuturor demersurilor și memoriilor adresate autorităților, nu i s-a admis nici angajarea permanentă, nici pensionarea pe care o solicita, nu i s-a restituit nimic din ceea ce i se luase, nu a primit o locuință corespunzătoare. Biblioteca, salvată de la confiscare de fiica sa, Cornelia Papacostea-Danielopolu, care a pretins că-i aparține ei, era păstrată în cufere depozitate în holul comun al imobilului. În asemenea condiții a lucrat până în ultimul ceas al vieții.

În pofida tuturor acestor încercări și a decepțiilor provocate de atitudinea mandarinilor regimului totalitar comunist, care-i fuseseră odinioară prieteni sau cu care colaborase, fără să-și renege vreodată trecutul ca pe o greșală, Victor Papacostea a acceptat propunerea oficialităților academice și de stat de a contribui la reînființarea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice și a revistei "Balcania", chiar sub condiția rămânării sale în plan secund. Patriotismul său autentic, încrederea în viitorul României și în vocația ei de factor de pace și civilizație în această parte a lumii, speranța neclintită că ideea de libertate va triumfa în cele din urmă, convingerea nestrămutată că respectarea unității în diversitate a lumii balcanice și promovarea idealului solidarității balcanice sunt condiția păcii și propășirii acestei lumi, dar mai ales credința în Dumnezeu i-au insuflat energia necesară pentru a-și duce la capăt misiunea asumată cu decenii în urmă. E datoria generațiilor ce vin să-i urmeze exemplul, continuându-i opera.

NOTE

1. Despre personalitatea și opera lui Victor Papacostea, vezi, anterior studiului nostru republicat aici: Mircea Voicana, *Victor Papacostea*, în "Revue des études sud-est européennes", I, 1963, 1-2, p. 179-181; N. Todorov, *Le premier Congrès et certains problèmes des études balkaniques*, în "Études balkaniques", 6, 1967, Sofia, p. 7-8; *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice, Universitatea București. Seria istorie*, vol. 2, București, 1970, p. 455-459; Cl. Tsourkas în *Symposium: L'époque phanariote, 21-25 octobre 1970*, Salonic, 1974, p. 465; Paul Cernovodeanu, *Revista istorică română (1931-1947), Bibliografie critică*, București, 1977, p. 17; Em. Condurachi, *Victor Papacostea (1900-1962)*, în "Bulletin de l'Association internationale d'études du Sud-Est européen", XVI-XVI, 1977-1978, p. 529-531; D. Mioc, *Victor Papacostea*, (în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 252; G. Valetas, *Victor Papacostea* (în limba greacă), în *Emos*, III, 1979, 5-6, p. 18-19; Marin Bucur, *Istoriografia literară românească*, București, 1973, p. 222-223; Cornel Papacostea, *Victor Papacostea, profesor la Facultatea de istorie din București. Viața și opera*, lucrare de diplomă, conducător științific: Damaschin Mioc, București, 1979, 55 p. (nepublicată). Cel mai izbutit portret al lui Victor Papacostea ni se pare cel creionat de bunul său prieten, regretatul Ion Zamfirescu, *Victor Papacostea*, în *Oameni pe care i-am cunoscut*, București, 1989, p. 251-256. Pentru alcătuirea acestui studiu am folosit, pe lângă textele editate ale lucrărilor lui Victor Papacostea, manuscrise și dactilograme aflate în posesia familiei, acte personale, memorii, note autobiografice, corespondență primită și ciorne de scrisori expediate, pe

care ni le-au pus la dispoziție regretatele doamne Cornelia Victor Papacostea, soția istoricului și Cornelia Papacostea-Danielopolu, fiica lor. Informații orale ne-au furnizat, pe lângă membrii familiei, îndeosebi regretații Acad. Prof. Alexandru Elian, apropiat colaborator al lui Victor Papacostea și Conf. Ion Matei, elevul și colaboratorul său.

2. Cf. Gușu Papacostea Goga, *În zilele redeșteptării macedo-române. Memorii, acte și corespondență*, București, 1927, unde și date despre trecutul familiei.

3. Despre Alexandru Papacostea, vezi: Șt. Zeletin, *Introducere* la Al. Papacostea, *România politică*, București, f.a., p. XIII-XX; cf. și Petru Comarnescu, în "Excelsior", 8.08.1936. Despre Cezar Papacostea, vezi: N. Iorga, *Un interpret de frumusețe și armonie: Cezar Papacostea*, în *Oameni cari au fost*, IV, București, 1939, p. 170 (necrolog, datat 14 iulie 1936); D.M.Pippidi, *Cezar Papacostea*, necrolog, în "Revista clasică", IX-X, 1937-1938, p. 11-16; Dorina Rusu, *Membrii Academiei Române (1866-1999)*, București, 1999, s.n.

4. N. Iorga, *Bazele necesare unei noi istorii a evului mediu*, comunicare la Congresul de istorie de la Londra (martie 1913) în *Generalități*, p. 127.

5. *Istoria modernă și contemporană*, București, 1929, p. 204-205. O listă a manualelor școlare ale lui Victor Papacostea, nu completă, a fost întocmită de Cornel Papacostea, v. Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 526.

6. Victor Papacostea a așternut în scris povestea detaliată a întemeierii liceului "Mihai Eminescu" într-un text inedit, intitulat *Cum a luat ființă liceul "Mihail Eminescu"*, păstrat în arhiva familiei. Vorbea adesea cu înflăcărare, dar și cu regretul neîmplinirii lui și despre un alt proiect al său: crearea unui *Collegium Ferdinandeum*, colegiu național, purtând numele regelui întregitor, menit să formeze intelectual și etic elemente de elită ale națiunii românești, selectate, după criterii foarte stricte, din toate provinciile și păturile sociale ale României Mari.

7. Mărturii ale foștilor săi elevi, regretatul Paul Oprescu, fost cercetător la Institutul de istorie "Nicolae Iorga" și doamna Eugenia Zaharia, distins arheolog din cadrul Institutului de istorie veche și arheologie din București.

8. În octombrie 1947, prin decizii ale Ministerului Educației Naționale, semnate de ministrul în exercițiu Ștefan Voitec, au fost înlăturați retroactiv, cu începere de la 1 septembrie 1947, din Universitățile și institutele de cercetare românești toți intelectualii indezirabili Partidului Comunist, desființându-se totodată catedre și unități de cercetare, sub pretextul ipocrit al economiilor bugetare. Prin Decizia nr. 266.979 din 14 octombrie 1947, a fost comprimată catedra de istoria popoarelor balcanice cu specială privire la românii din Sudul Dunării, iar titularul ei "Papacostea V. se încadrează cu titlul și salariul de prof. la Institutul de Cercetări Balcanice București", unde de fapt funcționa ca director, dar unde se desființau posturile de directori de secție ocupate de membrii permanenți Petre Caraman ("se comprimă persoana și postul"),

Silviu Dragomir, Al. Elian, Emil Petrovici, Emil Condurachi (li se comprimau temporar salariile) și cele ocupate de lectori sau asistenți ca Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Maria Vulcu (în ce le privește, "se comprimă persoana și postul"), Nicolae Sinefache, Mihail Regleanu, Gh. Constantin (li se comprimau salariile); Institutul de Studii și Cercetări Balcanice era, așadar, practic, dizolvat. Amintim că, prin aceleași decizii, erau comprimați de la catedrele și conferințele lor din Universități: Gh. I. Brătianu (comprimat, împreună cu postul de director și de la Institutul de istorie universală Nicolae Iorga), Gh. Nandriș, Gh. Fotino, George Strat, N. Gh. Leon, V. Bulgaru, Gh. Narly, Dragoș Protopopescu, Ion Hudiță, I. Șiadbei, Al. Busuiocanu, Șerban Cioculescu, Petre Caraman și mulți, mulți alții. Erau comprimate "temporar" salariile posturilor de personal didactic superior și de la Institutele de istorie națională (C.C.Giurescu, I.D.Ștefănescu, Z.Pâclișanu, C. Grecescu, D.Bodin etc.), de istorie universală (M.Berza, D.M.Pippidi), de cercetări geografice (Vinilă Mihăilescu, Victor Tufescu, Ion Conea, Laurean Someșan etc.), de la Muzeul național de antichități (Ion Nestor, Gh. Ștefan, D. Tudor, Bucur Mitrea) etc. etc. Cf. *Monitorul oficial* (Partea I B), nr. 239, din 16 octombrie 1947, p. 9291-9307. Ultimul post ocupat de Victor Papacostea înainte de arestarea din 1950 a fost acela de consilier la Institutul de istorie și filosofie al Academiei R.P.R.

9. În arhiva familiei s-au păstrat destul de multe prelegeri din aceste cursuri, dactilografiate după notele stenografice ale unor studenți. În ultimii ani ai vieții, Victor Papacostea începuse, cu mult entuziasm, să toarne într-o formă nouă materia cursului *De la Roma la Bizanț*, pe care intenționa să-l publice. Soția sa dactilografia, pe măsura elaborării ei, în mai multe exemplare, această lucrare, întreruptă de moartea subită a istoricului.

10. Cursul a fost multiplicat, prin litografiere, în două volume: *Istoria românilor de la 1677 înainte*, București, 1938-1939 și *Istoria românilor de la 1693 înainte*, București, 1939-1940. A fost reeditat, prin grija regretatei Cornelia Papacostea-Danielopolu, de două ori, în volumele: Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice*, ediție îngrijită și note de Cornelia Papacostea-Danielopolu, studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca București, 1983, p.47-224 și Victor Papacostea, *Tradiții românești de istorie și cultură*, ediție îngrijită de Cornelia Papacostea-Danielopolu, București, 1996, p. 7-202.

11. *Opera lui Constantin Giurescu și dezvoltarea ideilor politice la începutul secolului XX*, în volumul *În amintirea lui Constantin Giurescu. La 25 de ani de la moartea lui (1875-1918)*, București, 1944, p. 79-89, de unde sunt desprinse toate citatele de mai sus.

12. *Papa Piu al VII-lea și Francisc Ferreri, episcop de Nicopole și administrator al Munteniei* în "Revista istorică", IX, 1925, 10-12, p. 289-297.

13. *La fondation de l'Académie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în "Revue des études sud-est

européennes", IV, 1966, 1-2, p. 115-146 și 3-4, p. 413-436 (apărut postum în limba franceză, prin grija fiicei istoricului, Cornelia Papacostea-Danielopolu și republicat în volumul, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 283-329, cu note critice privind controversele științifice pe care le-a stârnit).

14. N. Iorga, *Spiritul istoric* (1929), în *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 159-160.

15. N. Iorga, *Cum se scrie istoria* (1898), în *Generalități* p. 56.

16. *Opera lui Constantin Giurescu*, p. 80.

17. N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei* (1894), în *Generalități*, p. 10

18. *Istoria românilor de la 1677 înainte*, București, 1938-1939, p. 497-498.

19. *Memoriul macedoromânilor către Napoleon*, în "Revista Macedo-română", III, 1931, 1-2, p. 35.

20. Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările românești*, "Balcania" IV, 1941, p. 3-408, publicată și separat; P. P. Panaitescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, "Balcania" V, 1, 1942, p. 137-206, publicată și separat.

21. Vezi polemica cu N. Svoronos în *Ilie Fotino. Contribuțiuni biografice. Precizări asupra operei istorice*, în "Revista Istorică Română", IX, 1939, p. 88-126

22. Paul Cernovodeanu, *Revista istorică română, 1931-1947. Bibliografie critică*, București, 1977, p. 25-26.

23. Cf. Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 334-348.

24. Cf. Valeriu Râpeanu, *Studiu introductiv la Gh. I. Brătianu, Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. XLIII-XLIV.

25. Cf. Paul Cernovodeanu, *op.cit.*, p. 12

26. Cf. Lucian Boia, *op.cit.*, p.301-309 și 349-368.

27. N.Bagdasar, *Filosofia contemporană a istoriei*, București, 1930, p. 221.

28. Al. Elian, *Histoire et sociologie d'après Nicolas Iorga*, în *Nicolas Iorga. L'homme et l'oeuvre*, București, 1972, p. 37-45; Gh. Zane, *N. Iorga et l'histoire économique*, Ibidem, p. 303-332; Șt. Ștefănescu, *N. Iorga, historien de la paysannerie roumaine*, Ibidem, p. 283-301; V. Liveanu, *N. Iorga et les forces motrices du développement historique*, Ibidem, p. 47-63.

29. Despre raportul dintre istorie și ideologie la Nicolae Iorga, vezi excelentul studiu al lui Șerban Papacostea, *Nicolae Iorga și evul mediu românesc*, în Nicolae Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 402-427.

30. Cf. V. Papacostea, *Ștefan Zeletin*, în "Revista istorică română", IV, 1934, p. 430-431.

31. Cf. *Theodor Anastasie Cavalioti. Trei manuscrise inedite*, în "Revista istorică română", I, 1931, p. 383-402 și II, 1932, p. 59-82.

32. Cf. *Istoria românilor de la 1677 înainte*, București, 1938-1939, p. 495 urm.

33. Cf. *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în "Romanoslavica", V, 1962, p. 183-194

34. În același spirit al lui Nicolae Iorga, Gh. I. Brătianu apăra statutul de autonomie al științei istorice față de sociologie, polemizând în această privință cu Șt. Zeletin, ale cărui excese sociologizante nu sunt împărtășite nici de Victor Papacostea. Cf. Gh.I.Brătianu, *Teorii nouă în învățământul istoriei*, Iași, 1926, 22 p.

35. *Opera lui Constantin Giurescu*, p. 82.

36. Principalele lucrări în care Victor Papacostea a expus principiile balcanologiei sunt: *Balcanologia* (consultată de noi în manuscris, a fost publicată recent în *Sud-Estul și contextul european*, Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române București, 1996, p. 69-78); *Balcania*, în *Libertatea* din 20 iunie 1936 (și extras), 14 p.; *Avant-Propos* la revista "Balcania", I, 1938, p. III-VII (versiunea românească modificată și adăugită: *Peninsula Balcanică și studiile comparate*, în "Gândul nostru", I, 1942, 2-3, p. 5-10); *La Péninsule Balkanique et le problème de études comparées*, în "Balcania", VI, p. III-XXI. Cf. și articolul *Nicolae Cartoian și studiile româno-balcanice*, în "Democrația", 27, 6 mai 1945, p. 1-4.

37. "Balcania", I, p. VI.

38. "Balcania", VI, p. VII.

39. *Balcanologia*, ms., p. 5-6.

40. "Balcania", VI, p. VII.

41. *Balcanologia*, ms., p.8.

42. *Ibidem*.

43. *Balcania*, în "Libertatea", p.7.

44. Cf. *Balcanologia*, ms. p. 8.

45. "Balcania", VI, p. VIII-IX.

46. Pentru acțiunea factorilor de unitate, vezi "Balcania", VI, p. XII-XXI și *Balcanologia*, ms. citat, p.9-17.

47. Despre raporturile României cu spațiul și lumea balcanică, vezi și *La Roumanie et les études balkaniques*, RESEE, XXII, 1984, 3, p. 229-232 (editat postum de Cornelia Papacostea-Danielopolu și N.Ș.Tanașoca), articol scris în 1944 pentru proiectatul periodic "Le monde balkanique", supliment al revistei "Balcania", ce urma să apară sub redacția lui Marin Bădescu, ziarist și fost colaborator al lui Nicolae Titulescu.

48. *Balcanologia*, ms., p. 1-3; *Balcania* în "Libertatea", passim; "Balcania", VI, p. VI-VII, X-XI.

49. *Balcanologia*, ms., p. 4.

50. *Balcania*, în "Libertatea", p. 14.

51. Pentru opera de balcanolog a lui Constantin Jireček, vezi: *Petăr Mijatec, Constantin Jireček, les Balkans et les Bulgares*, în "Bulletin de l'AIESSE", VII, 1969, 1-2, p.41-48.

52. Despre rolul lui Nicolae Iorga în dezvoltarea studiilor sud-est europene, vezi: M. Berza *Nicolas Iorga et les études sud-est européennes*, în "Bulletin de l'AIESSE", I, 1963, 1-2, p. 27-30; Al. Elian, *Nicolas Iorga et le Sud-Est européennes*, în "Bulletin de l'AIESSE", IX, 1971, 1, p. 12-21; V. Căndea, *Nicolas Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în *Nicolas Iorga. L'homme et l'oeuvre*, București, p. 187-249.

53. Vezi studiul consacrat în volumul de față lui George Murnu.

54. Vezi studiul consacrat în volumul de față lui Theodor Capidan, în special capitolul referitor la problema uniunii lingvistice balcanice.

55. Despre Jovan Cvijić și rolul său în dezvoltarea balcanologiei, vezi: Sava Iancovici, *L'oeuvre de Jovan Cvijić à l'occasion de son centenaire*, în "Revue des études sud-est européennes", III, 1965, 1-2, 305-312.

56. Cf. "Balcania", VI, p. XVIII; N. Todorov, *op.cit.*, p. 8.

57. "Revista aromânească", publicată de Tache Papahagi și Victor Papacostea, I, 1929, 1, 2, devenită apoi "Revista macedoromână", publicată de Th. Capidan, G. Murnu, V. Papacostea, II, 1930, 1; III, 1931, 1-2. Revista a fost predată, în 1935, printr-un schimb de scrisori foarte recent găsite de noi în arhiva lui Victor Papacostea, Societății de Cultură Macedo-Română, pentru a i se asigura apariția regulată, scontându-se probabil pe mijloacele financiare ale acestei asociații. În oferta făcută de Victor Papacostea, se stipulează expres câteva condiții semnificative pentru felul în care el concepea raportul dintre balcanologie și aromânistică și, totodată, pentru etosul istoricului: "revista să-și păstreze caracterul strict științific cuprinzând probleme de balcanologie generală (etnografie, filologie, istorie, folklor)", "să cuprindă un număr de colaborări românești, dar și străine, de preferință din partea învățaților din țările balcanice", "conducerea științifică a revistei rămâne și de aci înainte întemeietorilor ei", "latura financiară cade în sarcina Societății care poate dispune cum va voi de toate veniturile revistei".

58. Scrisoare inedită, a cărei ciornă se păstrează în arhiva familiei.

59. Istoria Institutului de studii și cercetări balcanice a făcut obiectul unui text dactilografiat de 54 de pagini, redactat, credem, de Victor Papacostea în octombrie 1957, când - potrivit mențiunii dintr-un memoriu adresat de soția sa lui Gh. Gheorghiu-Dej pentru a-i obține eliberarea după a doua arestare - fusese consultat de Ministerul Afacerilor Externe, în cadrul pregătirilor care se făceau pentru refacerea Institutului. Rezumăm în paginile următoare acest text după copia păstrată în arhiva familiei.

60. Decretul-Lege nr. 60, din 2 februarie 1943, semnat de Mareșalul Ion Antonescu, Conducătorul Statului și contrasemnat de ministrii Alexandru Neagu, Ministrul Finanțelor și Prof. Ion Petrovici, Ministrul Culturii Naționale și al Cultelor, privind crearea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București ca persoană juridică de drept public, funcționând pe lângă Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor, a fost publicat în "Balcania", VI, 1943, p. 581-583. El include schema de personal și salariile membrilor Institutului, prevăzând alocarea unui credit bugetar extraordinar de 522.800 lei pentru acoperirea salariilor și altor cheltuieli până la 31 martie 1943.

Deținem de la regretatul Alexandru Elian lista celor șapte membri permanenți ai Institutului; pe lângă director, Prof. Victor Papacostea, ei reprezentau principalele centre universitare din țară și erau salariați ca directori de secții de institute de cercetare: pentru București – Prof. Al. Elian și Prof. Emil Condurachi; pentru Cluj – Prof. Silviu Dragomir și Prof. Emil Petrovici; pentru Iași – Prof. Radu Vulpe și Prof. Petru Caraman. În același număr din “Balcania” este publicat raportul lui Ion Petrovici în care se face expunerea de motive în favoarea oficializării acestui Institut. Este interesant de notat că Ion Petrovici susține ideea unității naturale a Sud-Estului european, “Balcania, cum era numit în epoca federalismului romantic”, pledează pentru solidaritatea politică a popoarelor balcanice și afirmă rolul preponderent al românilor în procesul apropiierii și cunoașterii reciproce a acestora. Toate aceste idei, formulate în fraze preluate aproape literal din textul memoriului care-i fusese adresat de Victor Papacostea în vederea obținerii respectivului decret-lege, păstrat în arhiva familiei, erau combătute de Reichul hitlerist, cf. mai jos, n. 102. Amintim aici pe cei mai apropiați dintre colaboratorii Institutului, în afara membrilor permanenți: Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, N. Bănescu, Nicoară Beldiceanu, Dumitru Berciu, Mihai Berza, Damian Bogdan, Pirin Boiadjev (Silistra), Milan Budimir (Belgrad), Ariadna Camariano-Cioran, Nestor Camariano, Theodor Capidan, Ion Chițimia, Mihail P. Dan, Lucia Djamo, Ecaterina Dvoicenko, Th. Filipovici (Belgrad), Ilo Mitke-Qafezezi (Albania) Mihail Lascaris (Salonic), R.P. Vitalien Laurent, directorul Institutului de Studii Bizantine al Asumpționistilor, Ion Matei, Vintilă Mihăilescu, Ion Radu Mircea, Ion Nestor, Andrei Oțetea, Fr.Pall, P.P. Panaitescu, Pr. I.D. Petrescu, D.M. Pippidi, Sextil Pușcariu, Gheorghe Ștefan, I.D. Ștefănescu, A. Sacerdoțeanu, Dan Simonescu, Theodor Trîpcea, Cleobul Tsourkas, consulul general al Greciei la București, Dumitru Tudor, Victor Tufescu, Maria Vulcu.

61. Reproducem, după elegantele invitații tipărite care s-au păstrat, programele câtorva ședințe de comunicări ale Institutului; la 21 decembrie 1944, după prezentarea activității pe anul 1943-1944, făcută de V. Papacostea, au vorbit Prof. Emil Condurachi (*Monedele orașului Cyzic și drumurile comerciale de la Hellespont la Dunăre*) și Prof. Al. Elian (*Clerici români în Rusia Caterinei a II-a*); la 16 martie 1945, au susținut comunicări V. Papacostea (*Vechilhargi un locotenent al lui Alexandru Ipsilanti*), I. Nestor (*Temeiuri străvechi ale unității carpato-balcanice*) și Maria Vulcu (*Călători români la Athos în secolul al XIX-lea*); la 22 ianuarie 1946, au prezentat comunicări V. Papacostea (*Date noi despre viața și activitatea lui Dionisie Fotino*) și Emil Condurachi (*Reflexe de artă antică în Balcani*); la 6 martie 1946, V. Papacostea (*Un contemporan despre personagiile din “Tragodia” vornicului Beldiman*) și Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru (*Comerțul Principatelor în luptă cu Poarta la mijlocul secolului al XVIII-lea*); la 19 februarie 1947, au prezentat comunicări Gh. Ștefan (*Considerații asupra unui corpus al stampilelor de amforă*) și Al. Elian (*Din legăturile Mitropoliei Moldovei cu Patriarhia ecumenică în sec. al*

XVIII-lea). Ni s-a păstrat și programul cursului de geografie istorică a Balcanilor sub dominația bizantină, inaugurat de Părintele Vitalien Laurent, la 8 februarie 1944, în aula Fundației Carol I, prin lecția de deschidere intitulată *Bzyance mère des Balkans*; prelegerile urmau să fie ținute de bizantinistul francez la Universitate, din două în două săptămâni, miercurea, dar șirul lor a fost întrerupt de bombardamente.

62. Din "Balcania" au apărut numerele I, 1938; II-III, 1939-1940; IV, 1941; V, 1942; VI, 1943; VII, 1 și 2, 1944; VIII, 1945. S-au păstrat două exemplare incomplete din numărul IX, 1946, cules în pagini și fragmente din numărul X, 1948, în șpalturi; apariția și difuzarea acestor ultime două numere a fost interzisă de regimul comunist.

63. Au fost publicate următoarele lucrări: în anul 1944 - N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, (stocul de la Cartea Românească a ars la bombardament, a fost ulterior retipărită): V. Diamandi-Aminceanul, *Monografia orașului Meșova din Epir* (arsă în depozitul Cărții Românești la bombardament); H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a Țărilor române și Monetele turcești în Țările Române*; G. Longinescu, *Feria*; în 1945 - Andrei Oțetea, *Tudor Vladimiresu și mișcarea eteristă în Țările române*; în 1946 - Ariadna Camariano-Cioranu, *Influența spiritului revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*; Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești în documentele slavo-române*; P.P. Panaitescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab, problema autenticității*; Theodor Trîpcea, *Românii dintre Timoc și Morava*; în decembrie 1947 - Cleobul Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1563-1646)*; Silviu Dragomir, *Les Roumains des Balkans au Moyen age* (rămasă în pagini)

64. "Balcania", VI, p. XII-XXI.

65. *Enciclopedia Balcanică. Propunerea d-lui Prof. V. Papacostea*, dactilograma cuvântului de deschidere rostit de Victor Papacostea la ședința de lansare a anteproiectului general al Enciclopediei Balcanice din 1947, cu intervenții autografe ale autorului.

66. Cf. Sever Pop, *L'Atlas Linguistique de la Roumanie*, "Balcania" I, 1938, p. 82, n. 2.

67. Conferințele urmau să fie ținute, săptămânal, între 12 ianuarie 1944 și 27 iunie 1944, în aula Fundației Carol I. Textul unora dintre ele s-a păstrat în arhiva lui V. Papacostea. Iată programul: V. Papacostea, *Pofoarele balcanice și necesitatea studiilor comparate*; V. Mihăilescu, *Factorii geografici*; R. Vulpe, *Civilizațiile străvechi și elenismul*; C. Daicoviciu, *Romanitatea orientală*; A. Sacerdoțeanu, *Migrațiunile*; N. Bănescu, *Bizanțul*; Emil Petrovici, *Factorul slav în complexul balcanic*; Silviu Dragomir, *Românismul ca factor în etnogeneza popoarelor balcanice*; I.D. Ștefănescu, *Arta balcanică și artele naționale în cadrul artei bizantine*; G. Fotino, *Dreptul bizantin și instituțiile Sud-Estului*; Teodor Popescu, *Ortodoxia bizantină*; Andrei Oțetea, *Islamul*; Al. Elian, *Noua ortodoxie*; C. Andreescu, *Revoluțiile naționale*; N. Batzaria, *Turcia nouă*; Th. Capidan, *Limbile balcanice*; P.

Caraman, *Folklorul*; N. Cartoian, *Literatura*; N. Caranfil, *Căile de comunicație*; N. Dașcovici, *Dunărea, Marea Neagră și Strâmtoarele*; Emil Condurachi, *Factorii economici. Antichitatea și evul mediu*; Gh. Tașcă, *Factorii economici. Timpurile noi*; Ion Răducanu, *Factorii economici. Perspective de viitor*; Gh.I. Brățianu, *Orientul și Peninsula Balcanică*; I. Hudiță, *Occidentul și Peninsula Balcanică*; I. Lugoșianu, *Elementele politice ale unității balcanice*.

68. Cf. *Actes du Colloque international de civilisations balkaniques*, organisé par la Commission Nationale Roumaine pour l'UNESCO et l'Académie de la République Populaire Roumaine, sous les auspices et avec l'aide de l'Organisation des Nations Unies pour l'Éducation la Science et la Culture, Sinaia, 8-14 juillet 1962, UNESCO. La acest colocviu au luat parte specialiști din 16 state (Albania, Austria, Bulgaria, Franța, Grecia, Ungaria, Italia, Iran, Liban, Polonia, România, Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord, Cehoslovacia, Turcia, URSS, Iugoslavia). Președinte al Comitetului de organizare a fost Acad. Tudor Vianu, iar secretar Prof. Valentin Lipatti. Asociația Internațională de Studii asupra Sud-Estului European, a cărei întemeiere a fost decisă atunci, a luat ființă în anul următor. Președinte al Comitetului Provizoriu a fost ales Acad. Tudor Vianu, iar Secretar general Acad. Emil Condurachi. Primul Președinte al AIESEE a fost Prof. Dionysios Zakithinos. Cf. Emil Condurachi, *Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen (AIESEE). Buts et activités, 1963-1977*, București, 1978, unde și Statutul AIESEE. Secretariatul general având, prin Statut, sediul la București, secretar general este, prin tradiție, un român. Succesorul lui Emil Condurachi a fost Acad. Virgil Cândea, urmat de Acad. Răzvan Theodorescu.

69. Invitat de autorități să se ocupe de organizarea viitorului Institut de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române și de pregătirea viitoarei "Revue des études sud-est européennes", Victor Papacostea a avut motive temeinice să creadă că i se propune refacerea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice și a revistei "Balcania" pe care le crease și condusese. În controversele stârnite ulterior în jurul numelui noului institut și al revistei, el a apărut cu tărie și chiar cu vehemență folosirea termenului *balcanic*, pe care-l socotea mai expresiv și mai sugestiv, susținând, între altele, că denumirea *sud-est european* este abstractă, impersonală și vagă. Este interesant de amintit că, în întreaga corespondență cu colaboratorii la viitoarea revistă, ale cărei prime două numere au fost îngrijite de Victor Papacostea, apărând însă după moartea lui, precum și în toate rapoartele de activitate oficiale adresate de acesta Academiei R. P. R., publicația este numită "Balcania" și salută entuziast de foștii săi colaboratori, la care apelase, ca nouă serie a vechii sale reviste. De altfel și în lucrările Colocviului internațional de la Sinaia, din iulie 1962, s-a vorbit cu precădere de "studii balcanice", iar scopul AIESEE a fost definit, prin art. 3 din Statut, ca fiind "promovarea studiilor balcanice și, în general, asupra Sud-Estului european". Este, de asemenea, de reținut că noul institut a fost organizat după modelul vechiului Institut de Studii și Cercetări Balcanice (se păstrează între hârtiile istoricului și o schemă grafică a structurii

institutului), iar nucleul de bază al colectivului de cercetare a fost format, la propunerile lui Victor Papacostea, din foștii săi elevi și colaboratori. Opțiunea definitivă pentru epitetul *sud-est european* a fost, credem, determinată, într-o anumită măsură, și de dorința de a se sublinia continuitatea între noul institut și cel fondat de Nicolae Iorga. Este semnificativ că, după decesul lui Victor Papacostea, sub presiunea unor factori de autoritate exteriori, echipa de conducere a Institutului proiectat a fost restructurată, au fost cooptate alte persoane decât cele așteptate, iar unii dintre vechii colaboratori s-au retras din proprie inițiativă. Este însă incontestabil faptul, pentru care depunem mărturie, că, personal, Prof. Mihai Berza (1907-1978), primul director al nou înființatului Institut de Studii Sud-Est Europene al Academiei R.P.R. și redactor-șef al *Revue des Études Sud-Est Européennes* (1963-1978), personalitate de mare distincție, prieten cu cel dispărut, marginalizat brutal el însuși de regimul comunist, apoi reabilitat, și care fusese, de altfel, sub directoratul lui Gh.I.Brătianu, director adjunct al Institutului cu același nume al lui Nicolae Iorga (1940-1948), s-a străduit, cu discreție, dar cu fermitate și exigență, să păstreze viu spiritul în care Victor Papacostea concepușe balcanologia.

70. Referirea la Victor Papacostea a fost, multă vreme, un loc comun protocolar în discursul factorilor responsabili de relansarea studiilor balcanice sau sud-est europene. El era menționat însă în treacăt și numai ca un precursor, în calitatea de întemeietor și director al Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București și al revistei "Balcania", iar rolul său în dezvoltarea balcanologiei nu a fost apreciat cum se cuvine. Contribuția sa, esențială, la fondarea Institutului de Studii Sud-Est Europene și a revistei acestuia, "*Revue des études sud-est européennes*", atestată și de numeroasele sale referate, memorii și rapoarte de serviciu către Academia R.P.R., nu a fost niciodată îndeajuns relevantă, iar la Colocviul de la Sinaia mai sus amintit ea a fost trecută, frapant, sub tăcere. Această atitudine era dictată, în primul rând, de nemărturisite motive politico-ideologice: e locul să amintim că, deși a primit însărcinarea de a organiza și conduce, în fapt, noul institut și revista, lui Victor Papacostea i s-a atras verbal atenția, de factori competenți, că nu va putea deține niciodată oficial funcția de director al acestora. Ea urma, într-o variantă luată inițial serios în considerare, să revină Acad. Prof. Iorgu Iordan, care a întreținut, de altminteri, cu istoricul excelente raporturi umane și de colaborare profesională. În schimb, în comunicarea sa la colocviul româno-grecesc consacrat epocii fanariote, care a avut loc la Salonic între 21 și 25 octombrie 1970, trecând în revistă contribuțiile românești la dezvoltarea studiilor balcanice, învățatul grec Cleobul Tsourkas, vechi colaborator al Institutului de Studii și Cercetări Balcanice și al "Balcaniei", nu a ezitat să-l numească pe Victor Papacostea "părintele tuturor Institutelor Balcanice din Peninsula noastră" ("*le père de tous les Instituts Balkaniques de notre Péninsule*"), cf. *Symposium L'Époque planariote*, Salonic, 1974, p. 465. Cf. și N.Todorov, *Le premier Congrès et certains problèmes des études balkaniques*, în *Études balkaniques*, 6, 1967, Sofia, p. 7-8. Amintim că marile proiecte științifice lansate de Victor Papacostea sunt astăzi realizate sau în curs de realizare în cadrul unor institute de cercetări similare din alte părți ale lumii, ca de

pildă, cele din Germania sau Austria și că, sub egida AIESEE, este în curs de elaborare lucrarea de sinteză *Pour une histoire des Balkans*, cu care s-a însărcinat un colectiv internațional de specialiști, în frunte cu Prof. André Guillou și Prof. Sofia Antoniadis-Bibicou.

71. Așa, de pildă, un document provenit din cancelaria congregației *De Propaganda Fide*, găsit în arhiva colecționarului și amatorului de antichități Dimitrie Butculescu, i-a revelat personalitatea episcopului de Nicopole și administratorului catolic al Munteniei Francisco Ferreri (1805-1813), membru al ordinului pasioniștilor; a fost punctul de plecare al unor investigații mai ample care l-au făcut să pună în lumină întreaga operă de redresare a propagandei catolice în lumea balcanică prin acest ordin și să învedereze originile nicopolitane ale arhiepiscopiei romano-catolice din București, cf. *Papa Piu al VII-lea și Francisc Ferreri, episcop de Nicopole și administrator al Munteniei* în "Revista istorică", IX, 1925, 10-12, p. 289-297; *Passioniștii în Bulgaria și Muntenia. Episcopul Francisc Ferreri (1740-1831)*, în "Balcania", II-III, 1939-1940, p.250-271. Cercetarea arhivei de familie a doctorului Elie Fotino din București l-a pus în contact cu prețioase manuscrise inedite aparținând strămoșilor acestuia, istoricului și muzicianului Dionisie Fotino (1769-1821) și lui Ilie Fotino (1806-1848), cronicarul evenimentelor de la 1821. Ele i-au îngăduit să pună într-o lumină cu totul nouă, în întreaga lor complexitate, figurile celor doi învățați greci, atât de legați de mediul românesc în care au trăit, să le înfățișeze activitatea culturală și orientările politice, să aducă importante precizări de natură biografică și bibliografică referitoare la ei, cf. *Viețile sultanilor. Scriere inedită a lui Dionisie Fotino*, în "Revista istorică română", IV, 1934, p. 175-214; *Ilie Fotino. Contribuțiuni biografice. Precizări asupra operei istorice*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 88-126; *Date nouă despre viața și opera lui Dionisie Fotino*, în "Balcania", VII, 2, 1944, p. 311-331. Vezi și *O istorie a turcilor în românește*, în "Revista istorică română", V-VI, 1935-1936, fasc.1-4, p. 393-399.

72. Nu a prețuit, determinat de natura specială a textelor de interes muzicologic și a celor privind viețile sultanilor, datorate lui Dionisie Fotino, pe care le-a descoperit, să se califice, sub îndrumări competente, istoric al muzicii bisericești și al turcologiei românești! Descoperirea *Pentaglosarului* alcătuit de aromânul Nicolae Ianovici, la Buda, la începutul veacului XIX, semnalat de el atenției lingviștilor, analizat mai ales ca mărturie a redeșteptării conștiinței naționale a aromânilor prin reprezentanții lor emigrați în Imperiul habsburgic, rămâne și o contribuție filologică remarcabilă: *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 314-322. De natură de-a dreptul lingvistică este articolul pe care-l consacră *Vocabularului convențional* editat de profesorul Hristo Suli din Ianina; cercetătorul grec credea că descoperise un adevărat "limbaj secret de breaslă" al meșteșugarilor epiroți, era vorba, de fapt, de un vocabular bilingv, aromâno-grecesc, cf. *Vocabularul convențional al d-lui Hr. Suli*, în "Revista Macedoromână", II, 1930, 1, p. 36-47.

73. Cel mai semnificativ este exemplul cursului de istorie a românilor în secolele XVII-XVIII, ținut în anii 1938-1940, la rugămintea lui C.C. Giurescu, însărcinat cu demnități politice acaparante, de a-l suplini. Relevăm mai jos valoarea și originalitatea acestui curs. Reamintim însă și cursurile, de cuprins foarte variat, ținute, la Școala superioară de arhivistică, la Școala normală superioară, la Universitatea muncitorească, în anii 1935-1937 și 1939-1940, la care ne-am referit.

74. Victor Papacostea a fost numit, potrivit adresei 04407 din 2 mai 1940, semnată de C.C.Giurescu, de la 1 mai 1940, consilier cultural pentru Peninsula Balcanică la Ministerul Propagandei Naționale, condus de acesta din urmă, cu misiunea să se ocupe atât de propaganda românească în țările Peninsulei Balcanice, cât și de combaterea propagandei străine ostile României.

75. Studiile documentare destinate factorilor guvernamentali de decizie, studiile științifice prilejuite de conjunctura politică și textele de propagandă, de nivel superior, elaborate de Victor Papacostea privesc, în primul rând, problema revizuirii granițelor României, impuse în 1940 și, după război, drepturile românești asupra Ardealului. A scris despre: Cadrilaterul dobrogean (*Problema frontierei româno-bulgare din Dobrogea*, manuscris în arhiva personală, originalul în arhiva Ministerului Afacerilor Externe), Basarabia (*Drepturile românilor asupra Basarabiei*, în "Libertatea", VIII, 5 iulie 1940, 13-14, p. 193-195 și cartea *Bessarabien. Rumänische Rechte und Leistungen*, București, Dacia Bücher, 1941, aceasta din urmă sub pseudonimul Dr. Ion Frunză, decriptat de Valeriu Râpeanu), Transilvania (studiul științific *Les deux Hongries*, în "Revue historique du Sud-Est européen", VIII, 1941, p. 52-67 și versiunea românească ușor modificată *Voievozi și cnezi*, în "Familia", 78, 1943, p. 3-15; cartea *Un observator prusian în Țările române acum un veac*, București, 1942, consacrată primului consul prusian în Principate, Johann Ferdinand Neigebauer (1783-1866), considerațiilor lui asupra unității poporului român din cele trei provincii istorice și politiciii Prusiei de sprijinire a statului național român, conferințele *Mihai Viteazul* și *Un colaborator al lui Mihai Viteazul: banul Mihalcea*, reproduse după manuscrisele păstrate, în volumul *Civilizație românească și civilizație balcanică*, p. 235-240 și 241-246, articolul *Precursorii*, în "Pământul românesc", III, 1944, 17, p. 6-9 și altele). A elaborat, de asemenea, la 29 aprilie 1941, un scurt studiu de sinteză privitor la aromâni, păstrat în manuscris și în arhiva Ministerului Afacerilor Externe, parțial publicat în volumul *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, coordonat de Stelian Brezeanu și Gh. Zbucnea, București, 1997, nr. 146, p. 313-315). În noiembrie 1957, a scris, la cererea Institutului român pentru relațiile cu străinătatea, un admirabil studiu, de peste 50 pagini, referitor la *Relațiile dintre greci și români în decursul veacurilor*, păstrat în manuscris.

76. Statutul acestui centru, conceput ca un adevărat institut de cercetări, se păstrează în manuscris în arhiva lui Victor Papacostea.

77. Anunțată ca o lucrare în pregătire și pe ultima copertă a revistei "Balcania", VIII, 1945, colecția intitulată *Documentele redeșteptării macedoromâne*, având ca autori

pe Victor Papacostea și Mihail Regleanu, nu a fost, se pare, încheiată. S-au păstrat cca 400 de pagini manuscrise (transcrierea era terminată, potrivit unei însemnări autografe a lui Mihail Regleanu, în 1943) cuprinzând simple copii, altminteri foarte îngrijit lucrate, după documente din fondul arhivistice al Ministerului Instrucțiunii și Cultelor privitoare la istoria școlilor și bisericilor românești pentru aromânii din Balcani de la începuturi până la 1900. Documentele nu au nici regeste, nici note, care probabil nu fuseseră încă redactate. Potrivit corespondenței schimbate de Cezar Papacostea cu Sabina Cantacuzino, păstrată în arhiva familiei, acesta propusese încă din 1933 Așezământului Cultural I.C.Brătianu, editarea unei culegeri de izvoare cu același titlu, care urma să includă și documentele legate de activitatea părinților săi în serviciul școlii românești din Balcani, adunate și pregătite de el pentru tipar, încă nerestituite de un cercetător care le-a împrumutat, în condiții confirmate și garantate în scris de AIESEE, prin secretarul ei general, Acad. Emil Condurachi. Desigur, Victor Papacostea își propusese să ducă la capăt această întreprindere științifică inițiată de fratele său, decedat prematur. Excelent cunoscător al problemei, el investigase, între altele, și acest fond de arhivă din care valorificase, în "Revista macedoromână", unele piese, iar arhiva familiei sale cuprindea numeroase alte documente legate de activitatea părinților. Ne-am propus, la rândul nostru, să edităm această colecție, din care am valorificat unele piese, și să o continuăm.

78. *Însemnările lui Ioan Șomu-Tomescu cu privire la arhimandritul Averchie*, în "Revista Aromânească", I, 1929, 1, p. 38-56; *Conflict aromâno-bulgar la Veles relatat de un diplomat austriac*, "Revista aromânească", I, 1929, 1, p. 66-73; *Documente aromânești dintre 1860-1870*, "Revista aromânească", I, 1929, 1, p. 81-87 și 2, p. 168-177; *O narațiune bulgară despre aromânii din regiunea Ohrida-Monastir*, în "Revista Aromânească", I, 1929, 2, p. 137-147; *Aromânii la Kraguievatz*, "Revista aromânească", I, 1929, 2, p. 202-204; *Vocabularul convențional al d-lui Hr. Suli*, în "Revista Macedoromână", II, 1930, 1, p. 36-47; *Câteva note asupra familiei Sina*, "Revista Macedoromână" II, 1930, 1, p. 78-83; *Cuza Vodă către baron Sina. Scrisoare*, "Revista Macedoromână" II, 1930, 1, p. 109; *Căpitan aromân în Eterie – mort la Iași 1821*, în "Revista Macedoromână", II, 1930, 1, p. 109-110; *Știri polone despre Andrei Șaguna*, "Revista Macedoromână" II, 1930, 1, p. 117-119; *Memoriul macedoromânilor către Napoleon*, în "Revista Macedoromână", III, 1931, 1-2, p. 3-15; *Teodor Anastusie Cavaloti. Trei manuscrise inedite*, în "Revista istorică română", I, 1931, p. 383-402 și II, 1932, p. 59-82; *Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavaloti. Ein unicum*, în *Omagiu lui C. Kirilescu*, București, 1937, p. 665-674; *Despre corporațiile moscopolene*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 127-136; *Deux documents autographes de Moschopolis*, în "Balcania", VI, 1943, p. 520-523; *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 314-322.

79. Cele mai importante contribuții sunt: *Vocabularul convențional al d-lui Hr. Suli*, în "Revista Macedoromână", II, 1930, 1, p. 36-47 ; *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 314-322; *Teodor*

Anastasiu Cavalioti. *Trei manuscrise inedite*, în "Revista istorică română", I, 1931, p. 383-402 și II, 1932, p. 59-82.

80. Cf. *Memoriul macedoromânilor către Napoleon*, în "Revista Macedo-română", III, 1931, 1-2, p. 3-15; *Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavalioti. Ein unicum*, în *Omăgiu lui C. Kirițescu*, București, 1937, p. 665-674, Pentru celelalte contribuții, vezi mai sus n. 77 și 78.

81. Către sfârșitul vieții, Victor Papacostea propunea Editurii Academiei R.P.R. publicarea unui prim volum intitulat *Studii greco-române*, care urma să cuprindă principalele sale contribuții în această direcție, într-o formă definitivă. Sumarul, detaliat pe 7 pagini, include următoarele zece studii: *Introducere. Bizanțul românesc*, 50 p., *Sevastos Kiminites întemeietorul învățământului superior în Țara Românească*, 50 p., *Academia grecească din București. Despre întemeierea și întemeietorii ei*, 40 p., *Dionisie Fotino. Viața și opera sa*, 100 p., *Teodor Anastasiu Cavalioti*, 50 p., *Ilie Fotino. Omul și opera*, 30 p., *Relațiile Epirului cu Principatele române*, 40 p., *Vocabularul convențional*, 30 p., *Pentaglosarul de la Buda*, 20 p., *Amintirile unui contemporan despre personagiile din "Ialnica tragodie"*, 10 p. Era vorba, cum se vede, de vechile sale studii la care urmau să se adauge unele dintre cele elaborate după ieșirea din temniță, legate de istoria învățământului româno-grecesc.

82. *Esquisse sur les rapports entre la Roumanie et l'Epire*, "Balcania" I, 1938, p. 230-244, republicat în românește în *Tradiții românești de istorie și cultură*.

83. Este vorba, mai ales, de Dionisie și Ilie Fotino (cf. mai sus, n. 71), despre Pantelimon Ligaridis, Ignatie Petritzis și Sevastos Kiminites, al căror rol în crearea învățământului superior la noi l-a revelat în studiile de care ne ocupăm ceva mai departe, cf. n. 86.

84. *Mișcarea eteristă și începutul învățământului popular în Țările române și în Grecia (1818-1821)*, capitol inedit din lucrarea neterminată *Istoria învățământului în Țările române*, editat postum și comentat de Cornelia Papacostea-Danielopolu, în volumul *Tradiții românești de istorie și cultură*, ediție îngrijită de Cornelia Papacostea-Danielopolu, București, 1996, p. 226-256.

85. Cf. mai sus, n. 75.

86. *Seminarul Central. 1836-1936. Documentele întemeierii*, publicate de Victor Papacostea și Mihail Regleanu, București, f.a. Cu prilejul sărbătoririi centenarului Seminarului Central, istoricul Ioan C. Filitti a susținut, pe urmele altor istorici, că acesta are, de fapt, o vechime de 140 ani și că adevăratul lui întemeietor a fost mitropolitul Dositei Filitti, care a înființat, încă din 1796, la mănăstirea Antim, o școală de preoție, nucleul viitorului seminar (*Vechimea Seminarului Central din București*, "Universul", an 54, nr. 188, 11 iulie 1937). Victor Papacostea a replicat, demonstrând că școala înființată de Dositei, la Antim, în 1796, din pricina insuficienței corpului clerical, destinată improvizării de preoți prin sumara pregătire a unor "candidați la hirotonie" adesea adulți și Seminarul Central, inaugurat în 1836, cu altă programă școlară, alte criterii de selectare

a elevilor și alte exigențe, sunt două instituții total diferite ca origine, structură și spirit, care au coexistat și s-au concurat până în 1861, când cea dintâi, a fost desființată (*Vechimea Seminarului Central*, "Universul", an. 54, nr. 195, 18 iulie 1937).

87. *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, în "Studii", XIV, 1961, 1, p. 115-121; *Gh. Kleoboulos din Filipopole, primul învățat grec și pedagog ignorat* (recenzia critică a cărții lui C. Sakkas), în "Studii", XIV, 1961, 4, p. 1062-1069; *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în "Studii", XIV, 1961, 5, p. 1139-1164; *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în "Romanoslavica", V, 1962, p. 183-194; *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, în "Revue des études sud-est européennes", I, 1963, 1-2, p. 7-40; *La fondation de l'Académie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în "Revue des études sud-est européennes", IV, 1966, 1-2, p. 115-146 și 3-4, p. 413-436.

88. *Les deux Hongries*, în "Revue historique du Sud-Est européen", VIII, 1941, p. 52-67 și versiunea românească ușor modificată *Voievozi și cnezi*, în "Familia", 78, 1943, p. 3-15.

89. Cf. *Mihai Viteazul și Un colaborator al lui Mihai Viteazul: banul Mihalcea*, reproduse după manuscrisele păstrate, în volumul *Civilizație românească și civilizație balcanică*, p. 235-240 și 241-246.

90. Cf. Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în "Studii și materiale de istorie medie", VIII, 1975, p. 101-135, care se referă în mai multe rânduri la cursul lui V. Papacostea și afirmă că "îi datorăm cea mai profundă analiză a politicii externe românești de la sfârșitul secolului al XVII-lea" (p.133).

91. *Istoria românilor de la 1677 înainte*, București, 1938-1939, p. 457-458.

92. *Istoria românilor de la 1693 înainte*, București, 1939-1940, p. 20.

93. *Ilie Fotino. Contribuții biografice. Precizări asupra operei istorice*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 17.

94. *Date nouă despre viața și opera lui Dionisie Fotino*, în "Balcania", VII, 2, 1944, 324-330.

95. *Teodor Anastasie Cavalioti. Trei manuscrise inedite*, în "Revista istorică română", I, 1931, p. 383-402 și II, 1932, p. 59-82; *Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavalioti, Ein unicum în Omagiu lui C. Kirițescu*, București, 1937, p. 665-674; *Despre corporațiile moscopolene*, în "Revista istorică română", IX, 1939, p. 127-136; *Deux documents autographes de Moschopolis*, în "Balcania", VI, 1943, p. 520-523; *Câteva note asupra familiei Sina*, "Revista Macedoromână" II, 1930, 1, p. 78-83.

96. *La participation de l'écrivain albanais Vechilhardgi à la révolution de 1821*, în "Balcania", VIII, 1945, p. 187-191. V. și *Sur l'Abécédaire albanais de Vechilhargi*, în "Balcania", I, 1938, p. 248-252.

97. *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei*

Basarab, în "Romanoslavica", V, 1962, p. 183-194. Concluziile lui Victor Papacostea privind slavonismul cultural din vremea lui Matei Basarab și personalitatea lui Udriște Năsturel sunt împărtășite de Virgil Cândea, *Umanismul lui Udriște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească*, în volumul de autor *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 33-77; distinsul istoric al culturii semnalează la p. 42-43, n. 26 un text trecut cu vederea de alți cercetători care pare să confirme existența școlii de slovenie de la Târgoviște, adăugându-se documentației lui V. Papacostea. Criticile vehemente pe care aceste concluzii le-au stârnit din partea lui Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974, p. 18, 190, 290, 324 și *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, p. 118, n. 3, provin din neînțelegerea afirmațiilor lui Victor Papacostea; regretatul istoric nu a învinuit niciodată pe Udriște Năsturel de adversitate față de limba română ! Profităm de acest prilej pentru a corecta două confuzii comise de D.-H. Mazilu: 1) V. Papacostea nu face din Teofil, ci din mitropolitul Ștefan, reprezentantul cel mai viguros al curentului în favoarea utilizării limbii române ca limbă de cultură (*Udriște Năsturel*, p. 190, n. 1); 2) termenul *aprehensiune* înseamnă "teamă vagă, frică nedeslușită" și nu "înclinare, tendință, dispoziție naturală către ceva", cum pare să creadă merituosul slavist, confundându-l probabil cu *propensiune* (*Udriște Năsturel*, p. 290).

98. *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în "Studii", XIV, 1961, 5, p. 1139-1167 (și în traducere franceză în "Revue des études sud-est européennes", I, 1963, 1-2, 7-39).

99. Cf. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Salonic, 1974, p. 22-29, unde și un scurt istoric al problemei. Critica oponenților ipotezei lui Victor Papacostea a fost făcută de Cornelia Papacostea-Danielopolu în notele însoțitoare ale studiului în discuție în volumul *Civilizație românească și civilizație balcanică*, ediție îngrijită și note de Cornelia Papacostea-Danielopolu, studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca București, 1983.

100. *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, în "Studii", XIV, 1961, 1, p. 115-121.

101. *La fondation de l' "Académie Grecque" de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în "Revue des Études Sud-Est Européennes", IV, 1966, 1-2, p. 115-145 și 3-4, p. 413-436. Citatul de mai sus la p. 123.

102. "Das Reich", 8, Berlin, 30 ianuarie 1944. Cităm după o traducere aflată în posesia familiei.

103. Cf. Lazăr L. Rosenbaum, *Priveliști universitare*, în *Neamul evreesc*, an. 37, nr. 5, 3 noiembrie 1944, p. 2: "Astfel, din îndemnul profesorului mai sus amintit – d. prof. Victor Papacostea – a luat naștere o colecție de *Documente privitoare la istoria evreilor din România* precum și o lucrare intitulată *Din istoria evreilor în Țările Române. Activitatea lor economică în epoca fanariotă*, prezentată la Facultatea de litere din București, în sesiunea octombrie 1940. Aceste două lucrări constituiau o replică

adresată atacurilor naziste îndreptate împotriva populației evreiești din țară.” Este vorba de propriile lucrări ale lui Lazăr Rosenbaum, existente în arhiva lui Victor Papacostea.

104. Potrivit relatării pe care ne-a făcut-o el însuși, temându-se că P.P. Panaitescu va opera modificările impuse de regim, din pricina angajării sale în Mișcarea legionară, Victor Papacostea a sustras din imprimerie manualul, cu complicitatea unor muncitori tipografi devotați.

105. Fragmentul citat face parte dintr-un text de “referințe”. Este locul unei explicații. La 1 februarie 1961, exasperat de condițiile grele în care trăia, Victor Papacostea a înaintat memorii identice Primului Ministru Chivu Stoica și Președintelui Consiliului de Stat Gh. Gheorghiu-Dej, cerându-le repunerea lui în drepturile elementare de care era încă lipsit: “ori o încadrare la Institutul de istorie al Academiei R.P.R., ori pensionarea pentru care Ministerul Prevederilor Sociale și-a dat aviz favorabil încă din iulie 1960”. Memoriul trebuia însoțit de referințe culese de la personalități care se bucurau de încrederea regimului totalitar comunist. I-au dat asemenea referințe: Mihai Ralea, Emil Petrovici, Al. Rosetti, Al. Graur, Emil Condurachi și G. Vlădescu-Răcoasa. Pe dactilograma acestui memoriu, păstrată în arhiva familiei, Victor Papacostea a ținut să consemneze cu propria lui mână următoarele: “Acest memoriu, cerut de M.Ralea pentru a-l da personal lui Chivu Stoica - cu toate referințele culese – mi-a fost restituit cu răspunsul că nu-l mai poate duce primului ministru. Mi-a dat în schimb o pagină de bune referințe din partea lui, evocând cele trei decenii de legături și afirmând democratismul meu fără rezerve. L-am înaintat ulterior prin Daicovici lui Voitec. Acesta mi-a reproșat prin Daicovici că nu m-am adresat lui direct și a făgăduit s-o rezolve direct cu Gh. Dej. Încurajat, am încercat să-l văd pe vechiul prieten al tinereții noastre socialiste. După 15 telefoane cu secretarul lui, a trebuit să renunț”. Toate referințele s-au păstrat în arhiva familiei, Victor Papacostea confirmându-le, sub semnătură, autenticitatea.

106. După pagini răzlețe de note autobiografice ale lui Victor Papacostea și relatările sale orale. Menționăm că, în memoriile sale adresate autorităților comuniste, el nu a dorit să invoce totuși niciodată în favoarea sa legăturile din tinerețe cu mișcarea socialistă.

107. Vezi, de pildă, *La legea pentru reducerea salariilor*, cuvântarea rostită în ședința Camerei din 11 februarie 1933 (publicată și separat).

108. Cf. articolul intitulat *Chestiunea reprezentării cultului în discuția Parlamentului*, în ziarul în limba turcă YILDIRIM, nr. 28, Bazargic, 10 septembrie 1932, din care cităm: “Că un deputat român, care nu este turc sau musulman, critică în Parlamentul român statul său și, laudând o minoritate, prezintă un raport prin care cere drepturile musulmanilor, acest fapt trebuie să constituie o pildă și un exemplu pentru fiecare deputat și intelectual musulman”. Ziarul și traducerea pasajului au fost trimise lui Victor Papacostea, la 11 septembrie 1932, însoțite de o scrisoare de mulțumire, în care sunt expuse și modalitățile de realizare a reprezentării lor în Senat preferate de cei în cauză, de Mustegip H.Fazıl, avocat din Bazargic, în numele organizației musulmane din județul Caliacra.

109. Cf. *O scrisoare a d-lui Victor Papacostea*, în "Universul" 295 din 26 octombrie 1935, scrisoare deschisă adresată Primului Ministru Gh. Tătărescu prin care denunță acapararea de pământuri în Cadrilater de către unii potenți ai vremii în defavoarea coloniștilor aromâni.

110. *La legea pentru reducerea salariilor*, p. 23. V. și *Problema Partidului Liberal*, București, f.a. 12 p., unde Victor Papacostea judecă aspru, în numele fracțiunii georgiste, după eșecul la alegerile din 1937, transformarea PNL într-un instrument al dominației economice a oligarhiei, cerând reunificarea lui, revenirea la primatul politicului și la preocuparea de a armoniza antagonismele sociale.

111. Cf. Nicolae Jurcă, *Istoria social-democrației din România*, București, 1994, p. 313, unde se arată că, din delegațiile partidelor care au participat, în mai 1944, la formarea Comitetului central de acțiune, la pregătirea constituirii Blocului Național Democratic și la redactarea Declarației lui politice făceau parte: P. Constantinescu-Iași și V. Bîgu (P.C.), Ștefan Voitec și Iosif Jumanca (P.S.D.), I. Hudiță și N. Penescu (P.N.Ț.), C. Bebe Brătianu, C. Zamfirescu și V. Papacostea (P.N.L.). Cf. și 23 august 1944, "Jurnalul de dimineață", vineri 5 ianuarie 1945.

112. Victor Papacostea a fost subsecretar de Stat la Ministerul Educației Naționale, desemnat de PNL, în al doilea guvern Constantin Sănătescu (4 noiembrie 1944 – 5 decembrie 1944) și în guvernul Nicolae Rădescu (6 decembrie 1944 – 5 martie 1945), ministru fiind Ștefan Voitec, din partea PSD.

113. Citatele sunt desprinse din conferința lui V. Papacostea, *Un om uitat: principele Barbu Știrbey*, rostită la radio și păstrată, în dactilogramă, în arhiva familiei. Textul a fost publicat în ziarul lui Sebastian Șerbescu "Semnalul", VII, no. 781, din 11 noiembrie 1944, p. 1-2.

114. Pe baza corespondenței păstrate și a numerelor din "Balcania" rămase în pagini sau șpalturi, ne putem de seama de amploarea eforturilor lui Victor Papacostea de a relua și lărgi cooperarea cu învățații din Balcani și din afara lor. A stabilit cordiale relații cu cercetătorii maghiari G. Baross, vice-președintele Comitetului balcanic maghiar, L. Gáldi, A. Veress, cu învățatul polonez H. Batowsky, care îi predase manuscrisul unei istorii, în limba franceză, a Balcanilor în epoca modernă, cu cercuri științifice pragheze, prin Traian Ionescu-Nișcov, aflat în capitala Cehoslovaciei în misiune diplomatică, cu savanți bulgari, ca P. Russev, care făgăduiește colaborări la "Balcania", pentru care romanistul croat Petar Skok trimisese un studiu etc. Istoricul se pregătea să facă o călătorie la Budapesta pentru stabilirea relațiilor de cooperare. Este locul să amintim că, pentru a saluta eliberarea Greciei, Victor Papacostea și N. Bănescu au ținut frumoase conferințe la radio. Cf. "Curierul", an I, nr. 43, 31 octombrie 1944, p. 2 și dactilogramele complete în arhiva lui V. Papacostea.

115. Datele privind detențiile lui Victor Papacostea sunt comunicate prin adevărînța eliberată de Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Secretariat, nr. 75.809 din 14 decembrie 1990, la cererea Cornelinei Papacostea.

Tehnoredactare computerizată: Editura Fundației PRO

Tiparul executat la IMPRIMERIILE MEDIA PRO BRAȘOV
tel: 0268 - 333028; 333031; 332469; fax: 0268 - 332499

Biblioteca Națională de **ISTORIE**

George Murnu, Nicolae Bănescu, Theodor Capidan, Victor Papacostea - patru învățați care au contribuit substanțial la întemeierea balcanologiei și bizantinologiei moderne. Toți patru au fost profesori și cercetători de recunoscută competență, specialiști creatori de școală și de direcții de cercetare încă neepuizate.

Regimul totalitar comunist i-a persecutat, i-a marginalizat, i-a îngropat în uitare.

Tolerat în Academia R.P.R, după 1948, George Murnu nu a fost scutit de vexațiuni și nu și-a putut republica opera de cercetător al romanității balcanice...

Theodor Capidan a fost exclus, în 1948, din Academia Română, deoarece, între altele, refuzase să semneze o telegramă omagială către I.V. Stalin; din operele lui, citate adesea de lingviști, nu s-a republicat nimic până acum...

Nicolae Bănescu a fost îndepărtat din Universitate și exclus din Academia Română, al cărei vicepreședinte fusese, pentru că s-a împotrivit etatizării ei...

Victor Papacostea, îndepărtat și el brutal din Universitate, a fost azvârlit, fără a fi fost judecat, în temniță, pentru mulți ani...